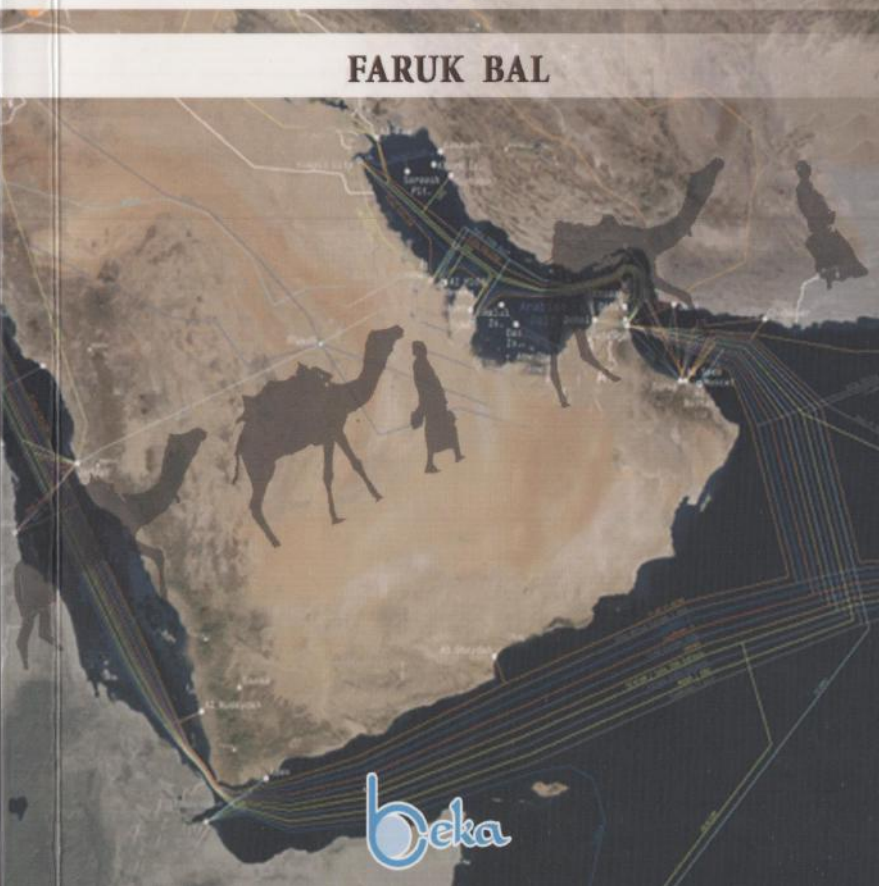
ARAP YARIMADASI'NDA

TİCARET

HZ. PEYGAMBER VE DÖRT HALİFE DÖNEMİ

FARUK BAL

beka

ARAP YARIMADASI'NDA TİCARET

HZ. PEYGAMBER VE DÖRT HALİFE DÖNEMİ

Kitabın Adı
**ARAP YARIMADASI'NDA TİCARET:
HZ. PEYGAMBER VE DÖRT HALİFE DÖNEMİ**

Yazar
Faruk BAL

Kapak & İç Tasarım
Harun HARRANİ

ISBN
978-605-4997-66-4

MATBAA
Step Ajans Matbaa Ltd. Şti.
Göztepe Mahallesi Bosna Caddesi No.11
Bağcılar/İstanbul Telefon: 0212 446 88 46
Matbaa Sertifika No: 12266

EKİM - 2015

Alayköşkü Cad. Zeynep Sultan Camii Sok. No:2
Cağaloğlu - İstanbul
Telefon/Faks: 0212 512 45 43 - 512 51 66 - 512 90 40
Web: www.bekakitap.com
E-posta: bekayay@hotmail.com
Yayıncılık Sertifika No: 16173

Faruk BAL

ARAP YARIMADASI'NDA TİCARET

HZ. PEYGAMBER VE DÖRT HALİFE DÖNEMİ

beka
YAYINCILIK

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

1. GİRİŞ 9
2. HİNT OKYANUSU VE AKDENİZ ARASINDA ARAP YARIMADASI 23
   2. 1 Yarımada'yı Tanımlamak 26
      2. 1. 1 Sınırlar 26
      2. 1. 2 Alt Bölgeler 28
   2. 2 Coğrafi Özellikleri 32
      2. 2. 1 El-Harra (Volkanik Bölgeler) 33
      2. 2. 2 Çöller 34
      2. 2. 3 Dağlar 36
      2. 2. 4 Akarsular ve Vadiler 37
   2. 3 İklim 41
   2. 4 Bitki Örtüsü 45
   2. 5 Hayvan Türleri 49
   2. 6 Yerleşim 52
3. TİCARETİN DİNİ, İKTİSADÎ VE SOSYAL BOYUTLARI 65
   3. 1 İslam'ın İnsan ve Dünya Algısı 65
   3. 2 İslam ve İktisat 73
   3. 4 İktisat ve Ticaret 87
   3. 5 Ticarî Düzenlemeler 92
      3. 5. 1 Fiyat Mekanizması 100
4. TİCARET, YOLLAR VE TAŞIMACILIK 107
   4. 1 Bölgesel Ticaret ve Pazarlar 107
   4. 2 Uzak Mesafeler Arası Ticaret 119
   4. 3 Şehirler ve Ticaret 122
      4. 3 1 Mekke 127
      4. 3. 2 Medine 132
   4. 4 Kervanlar 136
   4. 5 Yollar ve Menziller 141
   4. 6 Deniz Yolları ve Limanlar 148
   4. 7 Mallar 161

4. 8 Tacirler 172
5. PARA, FAİZ, KREDİ VE ORTAKLIKLAR 179
5. 1 Para 179
5. 2 Faiz 189
5. 3 Kredi 201
5. 3. 1 Kredi Araçları 206
5. 4 Ortaklıklar 210
6. SONUÇ 225

KAYNAKÇA 231

HARİTALAR

Harita 1: Mekke merkezli dünya haritası 22

Harita 2: İbn Havkal'ın dünya haritası 25

Harita 3: Tarihi kervan yolları 146

Harita 4: Doğu Afrika deniz ticaret yolu 156

Harita 5: Hint Okyanusu deniz ticaret yolları 158

Harita 6: Süleyman et-Tacir'in Çin seyahatinde takip ettiği deniz yolu 160

ÖNSÖZ

Bu kitabın yazılması hususunda ilk fikirler, coğrafya, kurumlar ve ekonomiler arasındaki alakaya olan ilgimle başladı. Hint Okyanusu ve Akdeniz arasında yer alan Arap Yarımadası, coğrafî konumu ve özellikleriyle dikkatimi çekti. Yarımada'nın, dışarıdan bakıldığında anlaşılması zor bir ekonomik canlılığa sahip olduğunu fark ettim. Bu canlılığın temelinde ise ticaretin önemli rolü olduğunu gördüm. Böylece Arap Yarımadası'nda ticareti ele alan bir çalışma yapmaya karar verdim. Zaman olarak Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemini seçmemde, ilk İslam kurumlarının bu dönemde teşekkül etmeye başlaması etkili oldu. Böylece İslam ile birlikte, ticarî kurumlar düzeyinde önceki döneme göre ne tür farklılıklar olduğunu izlemek mümkün oldu. Coğrafya, kurumlar ve ticaret üzerine odaklandığım kitabımda tüm konuları yeterince aydınlattığım iddiasında değilim. Anlatım ve muhteva olarak sınırları olan kitabın, bundan sonra ortaya çıkacak çalışmalara bir katkı sağlayacağını ümit ediyorum.

Kitabın ilk çalışmaları İstanbul Bilimler Akademisi Vakfı (İBAV)'nda, Cumartesi sabahları yaptığım "*İktisat Tarihinin İslamî Kaynakları*" derslerinde gerçekleşti. Bu derslerde, birlikte olduğumuz arkadaşlarla, konu ile ilgili düşüncelerimi enine boyuna tartışma imkânı buldum. Bu sebeple İBAV'a akademisyen olma yolunda ilerleyen araştırmacılara oluşturduğu ortam ve sağladığı katkılarından dolayı teşekkür ediyorum. İBAV ile birlikte Vakfın kurucusu ve Yönetim Kurulu Başkanı Prof. Dr. Gülfettin Çelik'e akademisyenler için oluşturduğu ortamdan dolayı ve aynı zamanda kitabımı değerlendirerek sağladığı

katkıları nedeniyle minnet duygularımı ifade ederek teşekkür ediyorum. Kitabı, son aşamasında inceleyerek fikirlerini benimle paylaşan hocalarım ve mesai arkadaşlarım Prof. Dr. Murat Taşdemir, Doç. Dr. Hamdi Genç ve Doç. Dr. Hüseyin Kaya'ya vefa borcumu ödemek isterim ve katkılarından dolayı her birine ayrı ayrı teşekkür ederim. Ayrıca kitabı satır satır okuyarak, fikirlerini paylaşan ve düzeltmeler yapan, kitabın birçok eksiğinin düzeltilmesinde büyük emeği ve katkısı olan Arş. Gör. Mustafa Öztürk'e, bütün katkılarından ötürü teşekkür ederim. Bu kitap, hocalarımın ve dostlarımın katkılarıyla ortaya çıktı. Onların ilgi ve alakaları olmasaydı böyle bir çalışmanın yapılması mümkün değildi. Son olarak da başta eşim Fatma Zehra olmak üzere çocuklarım Ayşe Betül, Hacer Serra ve Ahmet Usame'ye bana bu süreçte katlanıp sabrettikleri için teşekkür ediyorum.

Faruk BAL

İstanbul, 2015

1. GİRİŞ

İnsanın maddi ihtiyaçlarını karşılama ve varlığını sürdürdüğü dünyayı biçimlendirme mücadelesi, onun tarihinin büyük bir kısmını kapsar. Yeryüzü kendisine bir mesken kılındığından buyana insanın en önemli uğraşısı, hayatının devamı için gerekli olan zaruri ihtiyaçlarından başlamak üzere daha müreffeh bir hayat sürebilmenin gereği olan isteklerinin karşılanmasıdır. İnsan, arzuladığı hiç bir şeye gayret göstermeksizin ulaşamaz. Onun yaşadığı bu dünya, emek harcama ve mücadele yeridir. Aynı zamanda insan, ihtiyaçlarını karşılayabilmek için belirli seçimleri yapmak zorundadır. O, ilk olarak beslenme, giyinme ve barınma gibi zaruri ihtiyaçların giderilmesinde tercihle karşı karşıya kalır. Hangi malzemelerden istifade edilerek nasıl bir barınak yapılacağı, beslenmek için ne tür besinlerin tüketileceği, giyinme ihtiyacının karşılanması için nelerin kullanılarak ne tür giyisiler yapılacağı tercihlerle ilgilidir. Zorunlu ihtiyaçların karşılanmasından sonra hayatı daha rahat ve refah içerisinde yaşanabilir kılan diğer isteklerin yani zorunlu olmayan ihtiyaçların ne biçimde karşılanacağının belirlenmesi de tercih yapmayı gerektirir. Tercih yapmak zorunda olan insanın alacağı kararlar, etrafından bağımsız bir şekilde sadece kendi isteklerine göre oluşmaz. Bilakis yaşadığı mekânın yani bulunduğu coğrafyanın fiziki ve iklim şartlarının tercihler üzerinde etkisi bulunmaktadır.

Coğrafyanın, insan üzerinde ortaya çıkardığı etkiler, çok geniş bir çerçevede tartışılmaktadır. Mekânın insan üzerine etkisini, ekonomik davranışları gibi dar bir alanla sınırlı tutan ilim adamları olduğu gibi, karakterinden fiziki görünümüne

kadar çok geniş bir çerçevede ele alanlar da bulunmaktadır. İkinci kısma giren ilim adamlarından olan İbn Haldun, coğrafyanın insanın üzerindeki etkisini, sadece maddi ihtiyaçlarıyla ilgili tercihleriyle sınırlandırmaz. İnsanın yaşadığı fizik ve iklim şartlarının, onun doğrudan dış görünüşü ve davranışları üzerinde de etkili olduğunu iddia eder. İbn Haldun'a göre iklim, insanın fiziksel görünümü, davranışları ve mizacı üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir.[1] Coğrafyanın insanın davranışları üzerindeki etkisini, iktisadî kararlarında görebilmekteyiz. İhtiyaçların karşılanması gayesiyle icra edilecek iktisadî faaliyet türleri ve sektörler, tercihlere göre ortaya çıkar. Tercihlerin üzerinde ise coğrafi koşullar etkili olur. Bu durum sanayi öncesi toplumlarda günümüze göre çok daha belirgin olarak görülebilmekteydi. Sanayi çağıyla birlikte günümüze kadar geçen süreçte, teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak, coğrafyaya bağlı kalmadan üretim olanakları artmış veya belirli ölçülerde de olsa bölgesel özellikleri göz ardı edebilme fırsatı ortaya çıkmıştır. Ulaşım teknolojilerinin gelişmesine paralel, maliyetler düşmüş, hemen her malın dünyanın her yerine güvenli ve hızlı sevkiyatı yapılabilir hale gelmiştir. Bu durum geçmişe göre coğrafyaya olan bağlılığı azaltmış ancak ortadan kaldırmamıştır. Dünyanın bütün şehirlerinde birbirlerine benzer, yüksek katlı betonarme ve çelik yapıları, gökdelenleri görmekteyiz. Bunlar, sanayi öncesi dönemlerin ilk bakışta nereye ait olduğunu gösteren binaları gibi bölgesel ve kültürel farklarını bariz bir şekilde yansıtmamaktadırlar. Günümüzde Türkiye'deki ve Uzak Doğu'daki sıradan bir betonarme bina arasında ilk bakışta büyük farklılıklar göremeyiz. Ama sanayi öncesi dönemlerin yapılarına bakdığımızda bir Japon evi ile bir Türk evini, mimarisinden kullanılan malzemeye kadar hemen ayırt edebiliriz. Bugün, İstanbul'da kurulan bir matbaada

1 Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1996, s. 79-84.

kullanılan baskı makinesiyle, Frankfurt'ta kullanılan arasında marka, model gibi özellikler dışında farklılık yoktur. Fakat günümüzde dahi toplumların beslenme kültürlerine baktığımızda coğrafyaya göre bariz farklılıklar görebiliriz. Bölgeden bölgeye değişen farklı beslenme alışkanlıkları, coğrafi koşullardan bağımsız olarak ortaya çıkmamıştır.

Sanayi öncesi toplumlarda ise yaşanılan coğrafyanın koşullarına bağlılık en üst seviyedeydi. İnsanın yaşadığı bölgenin kendisine sunduklarının dışında bir şeyler elde etmesi çok büyük bir çabanın yanında artı bir birikimi gerektiriyordu. Esasen sanayi öncesi toplumlar, bulundukları çevreyle uyumlu bir hayat sürmek zorundaydılar. Varlıklarının devamı tabiatla sağladıkları uyumla yakından alakalıydı. Yaşadıkları bölgenin kendilerine sunduğu kaynakları en etkin kullanma başarısını göstermeleri iktisadî anlamda başarılı olduklarının göstergesiydi. Dolayısıyla herhangi bir bölgede yaşayan bir insan topluluğunun iktisadî faaliyet ve davranışları, bulunduğu yerin fizik ve iklim koşullarına göre biçimleniyordu.

Coğrafya ve insan ilişkisini en güzel bir biçimde betimleyen kişilerden biri Fernand Braudel'dir. Braudel'in Akdeniz'i, coğrafyanın toplumlar üzerendeki etkisi üzerine kurulmuştur. Braudel, Akdeniz'in kıyılarında yaşayan insanların birbirleriyle etkileşimini, coğrafyayı kullanmak suretiyle ustalıkla anlatır. O, Akdeniz'e kıyı toplumların fiziki birlikteliklerinin meydana getirdiği ortak karakteristik özellikleri, benzer sorunların sonucu oluşan ortak kaderleri ele alır. Güney'i, Kuzey'i, Doğu'su ve Batı'sıyla Akdeniz insanı, benzer sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Seller, Portekiz'den Lübnan'a bütün Akdeniz'in karşı karşıya olduğu bir tehlikedir. Yağmur mevsimi olan kış aylarında su baskınına uğramayan ova yok gibidir.[2] Su dağlardan

2 Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.), Ankara: İmge Yayınları 1993, C. 1, s. 25.

ovaya inince akışı yavaşlamakta, durgunlaşmaktadır. Bu durum sonucu İtalya'nın Pontine bölgesinde olduğu gibi bataklıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Cezayir'in Doğu ve Batısındaki, el-Harraş ve Mazafran ovalarının önünde Sahel Dağları bir set oluşturur. Nihayetinde tüm ovalarda sular durağanlaşmaktadır. Bunun sonucu olarak yazın sıcak havalarda ovalarda sıtma kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır.[3] Kışın bol yağmurlarına karşın, yazın Akdeniz'in felaketi kuraklıktır. Akdeniz yağmurları ağırlıkla ilkbahar ve sonbaharda düşmektedir. Yazları ise kuraklık her yere hâkim olmakta bazen tam bir felakete dönüşebilmektedir.[4] Endülüs ovalarından, Çukurova'ya, Akdeniz'de verim alabilmek, ovaların ıslahına, bataklıkların kurutulmasına, barajlarla suların kontrol altına alınmasına ve kanallar açılarak drenaj yapılmasına bağlıdır. Ovaların ıslahı ise zor ve maliyetli bir iştir.

Arap Yarımadası'nın sorunu ise sıcaktır. Akdeniz insanının, ovaların ıslahı ve suların kontrolü için verdiği mücadelenin aksine Arap Yarımadası'nın insanı, susuzlukla, hemen her mevsim süren kuraklıkla mücadele etmektedir. Küçük bir su kaynağı bile burada değerlidir. Suyun olmayışı tarımı, kaynak ve kuyu sularının bulunduğu çok dar bir alana hapsetmektedir. Kilometrelerce süren kum yığınlarından oluşan bomboş çöllerin ortasında beliren küçük bir vaha hemen değerlendirilmektedir. Mekke örneğinde olduğu gibi, tepelerinde tek bir ağaç olmayan dağların arasında birden bir şehir ortaya çıkabilir. Böyle bir şehrin olması orada su kaynağının bulunduğu anlamına gelir. Arap Yarımadası, kıtlık ve az ile yetinme yeridir. Var olanı israf etmeden en etkin biçimde kullanmak gerekir. Yarımada'nın Güney'i bir nebze istisna tutulabilir. Buralar, daha fazla yağmur almaktadır ve daha fazla su kaynaklarına sahiptir. Komşu beldeler olan Şam ve Irakla

3 Braudel, C. 1, s. 25.

4 Braudel, C. 1, s. 152.

birlikte Yarımada'nın besin kaynakları burada yetişmektedir. Bu istisna yerler, çöl insanının bolluğa kavuşmasında yeterli değildir. Deve eti, deve sütü ve hurma, Arap insanının en temel besin maddeleri arasında sayılır. Bir deveye veya birkaç keçiye sahip olmak, varlığını sürdürmek için kâfidir. Bunlarla birlikte gölgesinde dinlenilen, diplerinde arpa yetiştirilebilen bir hurmalık sahibi olunması zenginliktir.

Ancak bu bütüncül düşünmeyle yapılan genellemeler bizi aldatarak detayları görmekten mahrum bırakmamalıdır. Genelleme ile aynı kategoride ele aldığımız büyük coğrafi mekânlar, kendi içlerinde, şaşırtıcı farklılıklara sahip küçük fizik ve iklim bölgelerine sahiptirler. Bir bütünü temsil eden büyük dünyalar, içerisinde barındırdıkları muhtelif büyüklükte küçük dünyaların birleşmesiyle ortaya çıkarak kendilerine has özellikler kazanırlar. Kırmızı ve beyaz kumlardan oluşan Nufud'un içerisinde, Selma ve Ece dağlarının arasında yer alan eski Arap Kabilesi Tayların yurdu, çevresindeki çölden şaşırtıcı bir şekilde farklı iklime ve verimli topraklara sahiptir. Guzman dağının eteklerine kurulu olan ve Mekke'nin pek de uzağında bulunmayan Taif şehri, Akdeniz iklimini andırır özellikleriyle yakınlarındaki yerlerden şaşılacak şekilde farklıdır. Bir bütünün içerisinde yer alan bu küçük dünyalar, çeşitli renklerde dokunmuş bir halının desenleri gibidirler.

Benzer fiziki ortamı ve iklimi paylaşmak, benzer sorunlarla mücadeleyi, benzer iktisadi davranışlar göstermeyi gerektirebilir. Fakat bu ekonomilerin birbirleriyle bütünleştiği anlamına gelmeyebilir. Ekonomilerin birbirlerine yakınlaşarak bütünleşmesinde ticaret, önemli bir rol üstlenmektedir. Nitekim geçmiş ekonomiler, başlangıçta dar bir coğrafyada kendi kendine yeter küçük yerleşim birimlerinden teşekkül etmekteydiler. Bunlar, hemen hemen temel ihtiyaçlarının tamamını kendileri karşılamaktaydılar. Doğal çevreleriyle bütünleşik bir ekonomiye

sahiptiler. Kendi kendine yeterli bu küçük ekonomik yapılar, üretim fazlası elde ettiklerinde bunu, çevrelerinde bulunan diğer ekonomilerle mübadele etme, fazla ürünlerini kendilerinde bulunmayan bir başka mal karşılığında takas etme gereksinimi duydular. Böylece öncelikle hemen yakınlarındaki üretim merkezleriyle aralarında takas doğdu. Mübadelenin başlamasıyla belirli sayıda küçük üretim biriminin kendisine kolayca ulaşım sağladığı merkezi yerler pazarlara dönüştü ve zaman içerisinde büyüyerek şehirleri oluşturdu. Bir kere şehirleşmenin başladığı yerde artık dışa açık, başka bölgelerle bağlantısı olan, öncelikle kendi etrafıyla olmak üzere çok daha geniş coğrafyalarla irtibatlı olan bir iktisadî sistem doğmaya başlamış demektir. Bu sistem giderek daha da büyüyen bir sistemin parçası haline gelmektedir. Küçük ekonomiler, kendisinden daha büyük ekonomilere ve onlar da çok daha büyük ekonomilere bağlanmaktadır. Öncelikle birbirleriyle irtibat kurması kolay olan, benzer coğrafya ve iklim özellikleri taşıyan alanlar ortaya çıkmaktadır. Bunların her biri, ulaşım kolaylığı sağlaması nedeniyle, umumiyetle ya bir denizin etrafında yer almaktadır ya da nehirler gibi suyolları vasıtasıyla ulaşımın kolay olduğu bir ağ üzerinde bulunmaktadır.

Bir Akdeniz ekonomisinden söz edebiliyorsak bunu, binlerce yıldır denizin kıyılarını dolaşan ticaret gemilerine borçluyuz. Bu gemiler sadece malları taşımamış, insanları, dinleri, kültürleri ve kurumları da beraberlerinde taşımışlardır. Akdeniz'in hemen hemen tamamında koloniler kurarak ticaret yapan Yunanlıların ve Fenikelilerin, Akdeniz Dünyasının ortaya çıkmasındaki katkısı barizdir. Fenike ve Yunan ticarî filoları, Akdeniz'in kıyılarında malları, insanları ve kurumları taşımışlardır. Fenikeliler ve Yunanlılardan sonra Romalılar, Akdeniz'de siyasi ve iktisadî bütünlük sağlamışlardır. Sonrasında ise Akdeniz'e Müslümanlar kendi

renklerini vermişlerdir. Önce Emevi ve Abbasiler, ardından Osmanlılar, Braudel'in sözünü ettiği Akdeniz ekonomisinin doğmasında pay sahibi olmuşlardır.

Arap Yarımadası da ticaretle bütünleşmiştir. Yarımada'nın farklı yerlerine kümelenmiş olarak yaşayan kabileler, ticaretle birbirlerine bağlanarak bir bütünün parçası haline gelmişlerdir. Vadileri takip etmek suretiyle bir menzilden diğer menzile atlayarak uzanan yollar, Yarımada'yı bir ağ gibi sarmalamıştır. Bu yolları sürekli olarak aşmak zorunda olan ticaret kervanları, ekonomik bütünleşmenin kaynağı olmuşlardır. Kaynakların kıtlığı nedeniyle en temel ihtiyaçlarında dahi dışarıya bağımlı olan Arap Yarımadası şehirleri, kaçınılmaz olarak ticaret yapmak zorunda kalmış, ticaret ise bölgesel farklılıkları azaltarak bütünleşmeye katkı sağlamıştır. Bu nedenledir ki ticaret sayesinde, İslam öncesi dönemde dahi bir Arap Yarımadası ekonomisinden söz etmek mümkündür. Kabileler arası çatışmaların ve yağmanın doğal olduğu böyle bir yerde, karşılıklı bağımlılık ve çıkarlar, ihtiyaçların karşılanabilmesi için savaşa son vererek ticaret yapmayı zorunlu kılmaktaydı. Ticaret ise, uzlaşma demektir. Tacir kelimesi Arapçada mecaz olarak bir işte usta, mahir kimseyi ifade etmektedir. Gerçekten de Mekke gibi büyük ticaret şehirlerinin önde gelen tacirleri, kervan ticareti yaptıkları yollar üzerindeki kabilelerle ve gittikleri yerlerdeki devletlerle anlaşmalar yapmakta mahirdiler. Bu anlaşmalar bütün kesimlerin menfaatine olmaktaydı. Kervanlar, güven içerisinde ilerlerken, yol üzerindeki kabileler kervanlara erzak sağlamakta, kervanlar da bunların mallarını gittikleri pazarlarda satmaktaydı. Fizik ve iklim şartlarının zorunlu kıldığı koşullarda ticaret, bütünleşmeyi sağlamaktaydı. Ticaret sadece bölge içerisinde yakınlaşmayı sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda çevre ekonomilerle de temasın artmasına imkân veriyordu. Nitekim Arap Yarımadası, Doğu ve Batı arasında

bir köprü vazifesi görmekteydi. İki taraf arasında karşılıklı mal takasını sağlarken, mallarla birlikte kültürleri ve kurumları da aktarmakta, kendisi de bu işten payına düşeni almaktaydı.

Bir yerde ticaret, kendiliğinden ortaya çıkmaz, bazı koşullara gereksinim duyar. Ticaretin ortaya çıkmasının temel koşulu, tüketim fazlası bir arzın varlığıyla birlikte buna karşı talebin olmasıdır. Karşılıklı arz ve talebin buluşmasıyla ticaret başlar. Fakat tek başına üretim fazlası ve talep ticaretin gelişmesi için yeterli değildir. Ticaretin gelişebilmesi için gerekli olan koşullardan biri güvenliktir. Tüccar, işini yaparken malından ve canından emin olmalıdır. Kervanını hazırlayıp yola çıktığında yolun ve varacağı yerin emniyetinden endişe hissetmemelidir. Yollarda eşkiyadan, denizlerde korsanlardan güvende olunmadığı takdirde ticaret dar sınırları aşamaz, en fazla yakın mesafelerle ve zaruri ihtiyaçlarla sınırlı kalır.

Ticaretin canlanması için gerekli ikinci şart, üretici, tüccar ve tüketici kesimlerin haklarının korunduğu bir hukuk sistemidir. Hak ve ödevlerin belirlendiği, güvence altına alındığı bir hukukî sitemin varlığı belirsizliği azaltır, tüccarı ticaret yapmaya teşvik eder. Gidilen yerde ne ile karşılaşılacağı bilinmiyorsa ve hukuk kişiden kişiye veya menfaat gruplarının çıkarlarına göre değişiyorsa risk artar. Riskin artması ticaretin üzerinde menfi tesirde bulunur.

Dil ve din birliği ise ticareti müspet yönde teşvik eder. Roma İmparatorluğu, hâkim olduğu topraklar üzerinde ticareti teşvik eden kurumsal bir yapı kurmuştu. Roma topraklarını bir ağ gibi kuşatan yollarda güvenlik sorunu bulunmuyordu. Akdeniz ise Roma'nın iç deniziydi, ticaret filoları güven içerisinde seyrüseferde bulunuyorlardı. Roma Hukuku, tüm eyaletlerde geçerliydi ve tüccar, Avrupa'da bulunan bir Roma kentinden Afrika'daki bir kente gittiğinde farklı kanunlarla karşı karşıya

kalmıyordu. Roma'nın zayıflamasıyla birlikte bu durum tersine döndü. Batı Roma'nın yıkılmasıyla beraber bu bölgelerde güvenlik ortadan kalktı, hukukî birlik bozuldu. Sonuçta ticaret bitme noktasına geldi, bütünlük bozuldu, Ortaçağ'ın kendi kendine yeter Avrupa kentleri ortaya çıktı.

Akdeniz'de güçlü devletlerin katkısıyla inşa edilen ortak ekonomiyi, İslam öncesi dönemlerde Arap Yarımadası'nda din ve gelenekler sağlamıştır. Bu dönemde Arapların bazı dinî kurumlarının, ekonomik faaliyetlerle yakından alakası vardı. Haram aylar kurumu, bunun güzel örneklerindendir. Bazı kabilelere göre farklılık gösteren bu aylar, hac mevsimine, Arapların meşhur senelik bölgesel pazarlarına ve hasat zamanlarına denk geliyordu. Kan dökmenin büyük günah kabul edildiği haram aylarda, insanlar ürünlerini rahatlıkla hasat edebilmekte, ticarî kervanlar bir pazardan diğer pazara geçerek Yarımda'nın tamamını dolaşabilmekteydi. Diğer taraftan kabilelerarası anlaşmalar ve eman kurumu, uzak mesafeler arası ticaret yapmayı mümkün kılmaktaydı. Bununla birlikte İslam öncesi dönemde Arap Yarımadası'nda her açıdan tam bir birlik ve güvenden bahsedemeyiz. Haram ayları dışında kervanlar, muhafız birlikleri olmadan yola çıkamamaktaydı. Ficar savaşları örneğinde olduğu gibi bazen haram aylarda da savaşlar olmaktaydı. Yarımada'nın tamamında geçerli tek bir hukuk sisteminden söz etmek mümkün olmadığı gibi, geleneksel hükümler güçlü veya güçsüze göre değişebilmekteydi. Ticaret çok fazla risk ve belirsizlik içermekteydi, asimetrik bilgi söz konusuydu. Pazara dışarıdan gelen kimseler çok kolay kandırılabilmekte, haksızlığa uğramaktaydı. Hılfu'l-Fudul örneğinde olduğu gibi haksızlığa uğrayan kimselerin hakkını koruma amaçlı teşekkül etmiş kurumlar olsa da bunlar, belirli bir bölgeyle sınırlıydı ve yeterli değildi.

Arap Yarımadası'nda, İslam döneminde de ticaret önemini korudu. Üstelik ticaret, geçmişte olduğu gibi belirsizliğin içerisinde bırakılmadı. Bu dönemde ticarî kurumlarla ilgili önemli düzenlemeler yapıldı Ticaretin gelişmesi için gerekli olan kurumsal ortam sağlandı. Yarımada, Dört Halife döneminde tamamen İslam hâkimiyeti altına girmişti. Böylece Yarımada'nın tamamında güvenlik sağlandı. Ortak bir hukuk sistemiyle birlikte aynı kurumsal yapı oluşturuldu. Bu da ticaretin eskisine göre çok daha iyi bir seviyeye gelmesinde etkili oldu. Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemleri, piyasa aksaklıkları ve belirsizliklerinin en az seviye indirilmesiyle ticaretin canlanma dönemi oldu. Bu dönemde Yarımada içerisinde tam anlamıyla ekonomik bütünleşme meydana geldi ve aynı zamanda dış dünya ile bütünleşme kuvvetlendi. Nitekim hicri üçüncü yüzyıla gelindiğinde Müslümanların kontrolünde olan Afrika, Asya ve Avrupa ticaretinden söz edilebilmekteydi.

Belirli bir coğrafi mekanda, etkin kurumsal yapılarla ortaya çıkmış canlı bir ticaretin, ekonomik bütünleşmeyi sağladığı iddiasında bulunan bu kitapta, Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde, Arap Yarımadası'nda ticaret konusu ele alınmıştır. Coğrafya olarak Arap Yarımadası'nın seçilmesinin nedenlerinden biri, fizik ve iklim koşullarından dolayı bölge insanının, zaruri ihtiyaçlarının temininde dahi ticarete bağımlı olmasıdır. Diğer neden ise, Hint Okyanusu ve Akdeniz arasındaki coğrafi konumu nedeniyle Yarımada'nın, tarih boyunca uzak mesafeler arası ticarete aracılık yapmasıdır. Zaman olarak Hz. Peygamber ve Dört Halife devirlerinin seçilmesinin nedeni, İslamî kurumların bu dönemde ortaya çıkmasıdır. Böylece ticaretin derin köklere sahip olduğu ve birçok ticarî kurumun tarihinin çok eski zamanlara dayandığı bu coğrafyada, İslam'ın ne gibi yenilikler ortaya koyduğunun ve bunun Yarımada'nın ekonomisine katkısının anlaşılması amaçlanmıştır.

Dört bölümden meydana gelen kitabın birinci bölümünün başlığı "Hint Okyanusu ve Akdeniz Arasında Arap Yarımadası"dır. Burada, Yarımada'nın coğrafyası ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu bölümde, ticaretin diğer ekonomik faaliyetleri yönlendirici rolünü ortaya çıkartan doğal koşulların anlaşılması amaçlanmaktadır. Yarımada'nın dünya üzerindeki konumuyla birlikte coğrafi özellikleri, modern çalışmalara ilave olarak Müslüman coğrafyacıların görüşlerinden de yararlanılmak suretiyle ortaya konulmaktadır.

İkinci bölümde ticaretin, dinî, iktisadî ve sosyal boyutları ele alınmaktadır. Aynı coğrafyada yaşayan toplumlar, benzer bir kaderi paylaşıp, benzer sıkıntılara göğüs germek ve ekonomik problemlerine çözümler geliştirmek zorunda olsalar da dinin ve geleneğin iktisadî faaliyetler üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Esasen din, hangi eşyanın kullanılıp kullanılamayacağını belirlemekle kalmayıp onu algılama ve kullanma biçimini de şekillendirmektedir. Dinin öngördüğü insan ve dünya algısı, iktisadî faaliyetin belirleyicisi olmaktadır. İktisadî faaliyetin bir parçası olan ticaret, toplumların dinî inançlarından ve geleneklerinden etkilenmektedir. Şayet din ve geleneksel kurumlar, ticareti teşvik edici ise o toplumda, ticarî faaliyetler neşvünema bulmakta, önde gelenlerin uğraşısı olmaktadır. Ticaretin ve tüccarın kınandığı bir gelenek yapısında, ticarî faaliyetler yabancılara ve toplumun alt tabakalarından kimselere bırakılmaktadır.

"Ticaret, Yollar ve Taşımacılık" başlığını taşıyan üçüncü bölümde, Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde ticaretin fiilen nasıl gerçekleştiği, kimlerin ticaret yaptığı, hangi malların ticaretinin yapıldığı gibi konular ele alınmaktadır. İslam coğrafyacı ve seyyahlarının verdiği bilgilerden yararlanılarak, Yarımada üzerinde kervan ticaretinde kullanılan yollar ile bu yollar üzerindeki önemli menziller açıklanmakta, deniz yolları ve İslam

öncesi ve sonrası dönemde gelişen limanlar hakkında bilgi verilmektedir. Böylece okuyucunun hafızasında, dönemin ticareti, ticaretin organizasyonu ve toplumda sahip olduğu konumu hakkında bir suretin biçimlenmesine gayret edilmektedir.

Son bölüm, "Para, Faiz, Kredi ve Ortaklıklar" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde İslam'ın, ticaretin organizasyonuyla bağlantılı olan dört kurumla ilgili gerçekleştirdiği düzenlemeler ele alınmaktadır. İlk olarak, İslam'ın parasal alanda yaptığı düzenlemeler, paranın ayarı ve basımı konuları işlenmekte, parasal birliğin sağlanmasında ne gibi tedbirlerin alındığı üzerinde durulmaktadır. Daha sonra İslam öncesi dönemde, iktisadî hayatın önemli bir parçası olan faiz ve İslam'ın faizi haram kılması, bunun ne gibi sonuçlar doğurduğu, kredi temin yolları ve kredi araçları ele alınıyor. Bu bölümde son olarak ortaklık konusu incelenmektedir. İslam'ın, Arap Yarımadası'nda geçmiş dönemlerden beri uygulanan ortaklık kurumu üzerinde yaptığı düzenlemeler burada tartışılmaktadır.

Kitabın hazırlanmasında ikincil kaynaklardan da yararlanmakla birlikte, birincil kaynaklar kullanılmış olup, ilk kaynakların ayrıntılı bir biçimde incelenmesiyle bu çalışma ortaya çıkmıştır. Birincil kaynakların başında siyer, tarih ve megazi çalışmaları gelmektedir. İbn Hişam'ın *Siyer*'i, Belazuri'nin *Futuhu'l-Büldan*'ı, Vakıdi'nin *Megazi*'si ve benzeri siyer, megazi ve tarih çalışmaları genel anlamda iktisadî alanla ilgili özelde de bu kitabın konusu olan ticaretle ilgili detay olabilecek kapsamlı bilgiler içermektedir. Ganimet olarak ele geçirilen ticarî bir kervanın yükü, büyüklüğü ve kıymeti gibi bilgilere, paralar hakkında ayrıntılara, farklı bölgelerin üretimlerine ve benzeri birçok konuya bu kitaplar sayesinde ulaşmak mümkün olmaktadır. İbn Sa'd'ın *Tabakat*'ı ve İbn Hacer el-Askalani'in *el-İsabe*'si gibi başta sahabeler olmak üzere ravilerin özgeçmişlerinin yer aldığı tabakat kitapları, en

az siyer ve megaziler kadar önemli kaynaklardır. Bu çalışmalarda, sahabenin giyim-kuşamından beslenme alışkanlıklarına, öldüklerinde bıraktıkları terekelerden ticarî ortaklarına kadar detaylı bilgileri bulmak mümkündür.

Hadis mecmuaları dönemle ilgili en güvenilir ve önemli kaynaklardır. Bu eserler bize Hz. Peygamber ve sahabelerin yaşantıları hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Hadisleri ne kadar detaylı incelersek o kadar çok ayrıntıya ulaşmamız mümkün görünüyor. Başta Medine pazarı olmak üzere Hicaz pazarlarında satılan mallar, bunların menşei, meslekler, hangi bölgelerde ne tür malların üretilip ihraç edildiği, uzak mesafe ticaretine konu olan mallar, deniz aşırı memleketlerden ithal edilen mallarla ilgili malumatı, hadis kitaplarının farklı bölümleri arasında buluyoruz. Ticaretin kuralları, ortaklıklar, çarşı ve pazar düzenlemeleri, ticaret politikaları gibi konular, hadislerden elde edebileceğimiz bilgiler arasında yer alıyor. Hadis kitapları kadar bunların şerhleri ve fıkıh kitapları da birincil kaynaklar arasında önemli bir yere sahiptir. Bazen bir hadiste öğrendiğimiz konunun detaylarına veya orada bulunmayan başka bir bilgiye buralarda ulaşabilmekteyiz.

Son olarak, İslam coğrafyacılarının kaleme aldığı coğrafya ve seyahat kitaplarını zikretmek gerekir. İbn Havkal'ın *Kitabu Sureti'l-Arz*'ı, Hemedanî'nin *Sıfatu Cezireti'l-Arab*'ı, İbn Hurdazbih'in *el-Mesalik ve'l-Memalik*'i, Yakut el-Hamevi'nin *Kitâbu Mu'cemi'l-Büldan*'ı ve benzeri çalışmalar, Yarımada'nın fizik ve iklim özellikleri, ürünleri, şehirleri, yolları ve menzilleri gibi konularda bize yol göstermektedir. Bunlar genel itibariyle kendi dönemleriyle ilgili bilgilere yer vermekle birlikte, geçmişe de ışık tutmaktadırlar. Örneğin Yarımada'da yetişen ve uluslararası ticarete konu olan bir bitki, Yunan ve Roma kaynaklarında da yer aldığı gibi daha ayrıntılı olarak bunlarda da yer almaktadır. Yarımada'da çok eski zamanlardan beri kullanılan kervan

yolları, menzil menzil, ayrıntılarıyla, Müslüman coğrafyacıların kitaplarında anlatılmaktadır. Yine şehirlerin tarihleriyle ilgili bilgilerden tutun da pazarlarının özelliklerine kadar muhtelif bilgilere bu eserler sayesinde ulaşmak mümkün olmaktadır.

Harita 1: Mekke merkezli dünya haritası

Kaynak: K. N. Chaudhuri, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean: an Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

2. HİNT OKYANUSU VE AKDENİZ ARASINDA ARAP YARIMADASI

Arap Yarımadası, Hint Okyanusu ve Akdeniz'in arasında, antik dünyanın bilinen kara parçalarının ortasında yer alır. Dünya haritasına baktığımızda (Harita 1) Hint Okyanusu ve onu kuşatan medeniyetler ile Akdeniz ve onu kuşatan medeniyetlerin merkezinde Arap Yarımadası'nın durduğunu görürüz. İbn Havkal ve İstahri'nin aralarında bulunduğu İslam coğrafyacıları da Kâbe ile Mekke'nin yer aldığı Arap Yarımadası'nı dünyanın merkezi kabul etmekteydi.[5] İbn Havkal'ın, günümüz haritalarının aksine, Güneyi üst, Kuzeyi alt tarafta gösteren dünya haritasında, Arap Yarımadası dünyanın ortasında bulunur (Harita 2).

Arap Yarımadası, antik dünyanın önemli ticaret merkezleri olan Hint ve Akdeniz'i birbirine bağlayan güzergâh üzerindedir. Asırlarca, yükte hafif değerde ağır kıymetli mallar, Yarımada üzerinden Doğu'dan, Batı'ya; Batı'dan, Doğu'ya taşındı. Asya ve Afrika kıyılarından yola çıkan malların Arap Yarımadası limanlarına uğramadan Akdeniz'e ulaşması neredeyse imkânsızdı. Çin ve Hindistan taraflarından gelen gemilerin Suhar, Bahreyn veya Ubulle limanlarında boşalttığı yükler, buralardan kervanlar yoluyla Batı'ya taşınıyordu. Asya'dan gelen gemilerin izlediği diğer yol ise Kızıldeniz istikâmetiydi. Bu gemilerin bir kısmı mallarını Aden gibi Güney Arabistan

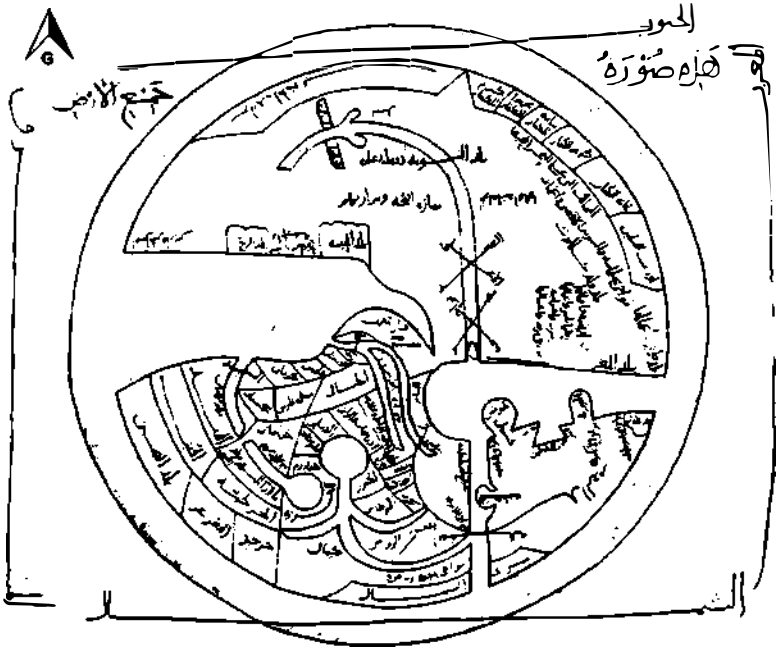
5 Mahmut Ak, "İklim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV, 2000, C. 22 s. 29; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdi İbn Havkal, *Kitab Sureti'l-Arz*, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayyâh, 1996, s. 16.

limanlarında indiriyordu ve bu mallar kervanlar yoluyla Akdeniz limallarına ulaştırılıyordu. Diğer bir kısmı ise Kızıldeniz'i kullanarak Kulsum Limanına geliyor ve buradan kervanlarla Akdeniz'e taşınıyordu. Doğu Afrika malları için de durum aynıydı. Kara yoluyla mallar Akdeniz limanlarına taşınabiliyordu yahut da gemilerle Kulsum'a taşınan mallar buradan kara yoluya Akdeniz'e ulaşıyordu.

Mal akımı sadece Asya ve Doğu Afrika kıyılarından Akdeniz'e olmuyordu. Doğu Afrika'dan, Arap Yarımadası'na ve Asya'ya; Asya'dan, Arap Yarımadası ve Doğu Afrika'ya karşılıklı mallar gidip geliyordu. Tacirler bir limandan diğer bir limana mal alıp satarak yolculuk yapıyorlardı. Bazen bir gemi yükünü bir limanda boşaltıp, oradan aldığı yükle başka bir limana gidiyordu. Uzak mesafeler arası ticarette Arap Yarımadası her zaman merkezi bir role sahip oldu. Yarımada, ticarî trafiğe kendi egzotik ürünlerini dahil etmekle kalmadı, malların kervanlarla Kuzey'den, Güneye; Güney'den, Kuzeye taşınmasında aracılık vazifesini yerine getirdi.

Akdeniz ile bağlantının sağlanmasında bu bölge daha kısa ve güvenli olması nedeniyle önemini hiç yitirmedi. Coğrafi keşifler ve gemi teknolojilerindeki gelişmeler sonrası Atlantik'in öneminin artmasına rağmen burası her zaman en kısa ve güvenilir yol olmaya devam edecekti. Bu nedenledir ki İspanyollar, XVIII. yy.da, Osmanlı Devleti ile yapacakları barış ve ticaret anlaşmasının kendilerine Basra Körfezi ve Kızıldeniz limanlarını kullanma hakkı sağlamasını önemsiyorlardı. Hesapları, ticarî mallarını, Filipinlerdeki sömürgelerinden Kızıldeniz veya Basra Körfezini kullanarak Doğu Akdeniz'e ulaştırmalarının çok daha güvenli ve ucuz olduğunu gösteriyordu.[6]

6 Joseph Moreno, *Viaje a Constantinopla en el año de 1784*, Madrid: Imprenta Real, 1790, s. 269-273.

Harita 2: İbn Havkal'ın dünya haritası

2. 1 Yarımada'yı Tanımlamak

Arap Yarımadası'nın sınırları ile ilgili olarak büyük bir belirsizlik görünmemektedir. Belirsizlik, daha çok kuzey sınırı husunda ortaya çıkmaktadır. Tarih boyunca Yarımada'nın kuzey sınırı üzerinde tam bir ittifak olmamıştır. Yarımada'nın alt bölgelere ayrılması ise tarih içerisinde farklılık göstermektedir. Yarımada'nın bölümlenmesi ile tanınırlığı arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle Eski Yunanlıların ve Romalıların yaptığı bölümleme genel iken Müslüman coğrafyacıların bölümlemesi ayrıntılıdır.

2. 1. 1 Sınırlar

Arap Yarımadası'nın doğusunda Basra ve Umman körfezleri vardır. Hürmüz Boğazı ile Umman Körfezi'nden ayrılan Basra Körfezi, eski çağlarda farklı isimlerle anılmaktaydı. Antik Yunan eserlerinde Basra Körfezi'nden, Pers Körfezi, Asur kaynaklarında ise *Nar Marrtu* olarak bahsedilmektedir.[7] Geçmiş çağlarda Basra Körfezi, Alçak Deniz (Lower Sea) ve Güneşin Doğduğu Deniz (The Sea of the Rising Sun) olarak da adlandırılmıştır.[8]

Yarımada'nın güneyi Hint Okyanusu tarafından kuşatılmıştır. Batısında ise Kızıldeniz yer alır. Araplar Kızıldeniz'e, günümüzde Suveyş'in bulunduğu yerde yer alan Kulzum şehrine nispetle *Bahru'l-Kulzum* adını vermekteydiler.[9] Batı kaynaklarında ve Antik Yunan eserlerinde, *Erythraeum Mare* ve *Mare Rubrum* adlarıyla anılan Kızıldeniz için yine aynı kaynaklarda *Sinus Arabicus* (Arap Körfezi) ismi de sık sık

7 Cevad Ali, *El-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1968, C. 1, s. 140-141.

8 Georges Roux, *Ancient Iraq*, New York: Penguin Books, 1977, s. 30.

9 Besim Darkot, , "Kızıldeniz" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, C. 6, s. 796.

kullanılmaktaydı.[10] Katib Çelebi, Cihannuma'da Kızıldeniz'e verilen değişik isimler üzerinde durarak Mekke'ye nispetle Mekke Deniz'i, doğusunda Arap Yarımadası bulunması nedeniyle Arap Denizi, güneşin ışıklarının yansımasından veya toprağının renginden dolayı sularının kırmızı görünmesi nedeniyle Kızıldeniz adlarının verildiğini zikretmektedir.[11] Jeolojik devirlerden üçüncü dönem, dünyanın bugünkü şeklini almasında önemli bir yere sahip olup, yeryüzünün birçok parçası bu dönemde mevcut biçimini almıştır. Jeologlara göre, Kızıldeniz de birçok yer gibi, mevcut biçimini jeolojik devirlerden üçüncü dönemde elde etti. Bu dönemde, Yarımada, Kuzey kısmı hariç Afrika'dan ayrıldı ve batı kıyıları boyunca uzanan yüksek kesimleri oluştu.[12]

Arap Yarımadası'nın kuzey sınırı hususunda ise ittifak bulunmamakta olup, Halep ve Fırat'a kadar uzandığını öne süren iddialar mevcuttur. Arap coğrafyacılarına göre Yarımada'nın kuzey sınırı Akabe Körfezi'nden başlar ve Şattülarab'a kadar uzanır. Nufud Çölü, Yarımada'nın kuzey sınırını belirler ve burayı Bereketli Hilal'den ayırır.[13] Antik Yunan ve Roma eserleri, Fırat ve Dicle kıyılarına kadar olan bölgeler ile Filistin ve Sina'yı, Arapların çok uzun dönemler buralarda yaşamaları nedeniyle, Arabistan olarak isimlendirirler. O'leary, Arapların yaşadığı tüm bölgelerin Arabistan olarak adlandırılması gerektiğini iddia etmekte ve klasik kaynaklarda Arabistan'ın, Yarımada sınırlarından çok daha geniş olarak ele alındığını belirtmektedir.[14] Klasik kaynaklara göre, kuzeyde Amanos dağlarına

10 Darkot, s. 496; Ali, C. 1, 141

11 Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katip Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009, s. 77-78.

12 Ali, C. 1, 142.

13 Ali, C. 1, 143.

14 O'Leary de Lacy, *History of Arabia Before Muhammad*, Lahor: Alliance Publishers, 1989, s. 5-6.

kadar uzanan Şam Çölü ve Pilinius'a göre Sina Yarımadası, Arap Yarımadası'nın sınırları içerisine girmektedir.[15] Yakut el-Hamevî, Arap Yarımadası'nın sınırlarının kuzeyde Fırat'a kadar uzandığını söylemekte, Arapların burayı etrafının nehir ve denizlerle kuşatılması nedeniyle Cezîretü'l-Arab (Arap Adası) olarak adlandırdığını iddia etmektedir.[16] Bu nedenle Arap Yarımadası'nın kuzey sınırı, Akabe Körfezi'nden Dicle ve Fırat nehirlerine doğru çizilecek hayali bir hat olarak tasavvur edilebilir.[17] Veyahut da köşelerini batıda Eyle (Akabe) ve doğuda Abadan'ın oluşturduğu, orta noktasının Halep yakınlarında Fırat kıyısında bulunup günümüzde el-Meskene adıyla bilinen Balis'ten geçtiği bir yarım çember olarak düşünülebilir.[18]

Arap Yarımadası, Asya ve Afrika'ya komşudur. Asya'ya bitişik olmakla birlikte Babülmendep Boğazı ve Kızıldeniz'le Afrika'dan ayrılır. Sina Yarımadası jeolojik olarak Yarımada'ya bağlı olsa da Arap ve Avrupalı bilim adamlarının geneli burayı Mısır'a bağlı kabul etmektedirler. Yakut el-Hamevî Sina'yı, Arap Yarımadası sınırları içerisinde görmektedir.[19] Yarımada'nın Akdeniz'e kıyısı olmamakla birlikte tarih boyunca Kızıldeniz üzerinden Süveyş yoluyla veya Gazze gibi limanlar vasıtasıyla Akdeniz'le bağlantısını korumuştur.

2. 1. 2 Alt Bölgeler

Antik Yunan ve Roma coğrafyacıları Arap Yarımadası'nı, Arabia Petra, Arabia Deserta ve Arabia Feliks olmak üzere

15 Ali, 1968, C. 1, 144.

16 Ebû Abdullah Şehabeddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevi, *Mucemi'l-Buldan*, Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, (t.y.), C. 2, s. 137.

17 Philip Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: İfav, 2011, s. 44.

18 Abdullah Yusuf Guneym, *Ekalimü'l-Cezireti'l-Arabiyye*, Kuveyt: Camiatü'l-Kuveyt, 1981, s. 23.

19 Yakut el-Hamevi, *Mucemi'l-Buldan*, C. 2, s. 137.

üç bölgeye ayırmaktaydılar.[20] Arabia Petra, Nebatilerin yurdu olan Şam Çölü'nün güneybatı bölümünde kalan kısıma denilmekteydi.[21] Bu bölge uzun dönem Roma hakimiyeti altında bir eyalet olarak kalmış olup, Roma'nın sınırlarının genişlemesine göre genişleyip daralmaktaydı. Romalıların taksimine göre bölgenin doğusunda Mısır, güneyinde Ölü Deniz, güney ve güney batısında Arabia Feliks yer almaktaydı.[22] Arabia Deserta'nın sınırları Antik Yunan ve Roma eserlerinde tam olarak tayin edilmese de Irak ve Şam arasında yer alan Suriye Çölü'nden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Arabia Felix, üç bölge içerisinde coğrafi bakımdan en geniş alana yayılmış olanıydı. Neredeyse Arap Yarımadası'nın tamamını kapsamaktaydı.[23] Arabia Deserta ve Petra'nın güneyinde kalan yarımadanın tamamına şamil bir isimdi. Bu taksim miladi ilk yüzyılda, Romalıların Arap Yarımadası'nı siyasi olarak bölgelere ayırmasıyla alakalandırılmaktadır. Şöyle ki Arabia Petra, Roma'ya yakın olup sonrasında Roma hâkimiyetine giren bölgeye denildi. Daha çok göçebe veya yarı göçebe Arapların yaşadığı Suriye Çölü'ne Arabia Deserta adı verildi. Arabia Feliks ise bu iki bölge dışında kalıp güneyde Hint Okyanusu'na kadar inen, Roma'dan bağımsız, müstakil bölgeye denildi.[24] Arap Yarımadası'nın Yunan ve Roma eserlerinde üç bölgeye ayrılması ve Arabia Feliks'in geniş bir alanın adı olması, burasının Romalılarca tam olarak tanınmamasından kaynaklanmaktadır.[25]

20 Charles Forster, *The Historical Geography of Arabia; Or the Patriarchal Evidences of Revealed Religion*, Londra: Duncan and Malcolm, 1844, C. 2, s. 109

21 Burhaneddin Dellu, *Ceziretü'l-Arab Kable'l-İslam: Et-Tarihü'l-İktisadi, El-İctimai, Es-Sekafî ve's-Siyasi*, Beyrut: Daru'l-Farabi, 2004, s. 37.

22 Ali, C. 1, 166.

23 Ali, C. 1, 164.

24 Ali, C. 1, 163.

25 Forster, s. 109.

İslam tarihçileri ise Arap Yarımadası'nı Hicaz, Tihame, Yemen, Aruz ve Necd olmak üzere beş bölgeye ayırmaktaydılar.[26] İbn Havkal, bu bölgelere Badiyetü'l-Irak, Dicle ve Fırat arasında bulunan Badiyetü'l-Cezira ve Badiyetü'ş-Şam'ı da katmaktadır.[27]

Yarımada'nın bölgelerinin sınırlarının tam olarak tespitinde ihtilaflar vardır. Birbirlerine yakın olarak sınırları çizseler de coğrafyacıların tariflerinde bir takım farklılıklar görülmektedir. Ebu'l-Fida, Hicaz'ın sınırlarının Yemen'den başlayarak Suriye'ye kadar uzandığını söylemektedir. Medine ve Amman Hicaz sınırları içerisinde yer alır. Ebu'l-Fida, Hicazın güneyinde kalan bölgeyi, Tihame olarak adlandırmaktadır. Hicaz ve Irak arasına Necd bölgesidir. Aruz, Yemame ve Bahreyn'i kapsar. Yemen, Yemen Tihamesi ve Yemen Necdi denilen bölgeyi, Hadramevt, Mihre ve Umman'ı içine alır.[28]

Hemedani'ni Arap Yarımadası'nın bölgelerinin sınırlarını ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Buna göre Serrat dağları, güneyden kuzeye Yemen'in en uç noktasından başlayıp Suriye Çölün'de bulunan *Vadi eş-Şe'm*'e kadar uzanır. Serrat dağlarına, *el-Gur* (Tihame) ve Necd arasını ayırmasından dolayı *Hicaz* denilmektedir.[29] Es-Serrat Dağları'nın batısından denize kadar olan sahil kesimi *el-Gur* veya *Gur-u Tihame* olarak anılır ki bu bölgenin tamamını kapsar. Güneyde Yemen'den başlayarak kuzeyde Akabe'ye kadar uzanan, Kızıldeniz kıyısını takip

26 İbnü'l-Haik Hasan b. Ahmed b. Ya'kub Hemdanî, *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, Riyad: Dârü'l-Yemame, 1977, s. 57; Ebû Abdullah Şihabeddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevi, *Kitâbu Mu'cemi'l-Büldan*, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994, C. II. 1, s. 77.

27 İbn Havkal, s. 29.

28 İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, Neşr. M. Reinaud, Mac Guckin de Slane, Paris: A L'imprimerie Royale, 1860, s. 78-80.

29 Hemdanî, s. 57.

eden dar sahil şeridinin tamamı el-Gur yani Tihame bölgesidir.[30] Tihame'nin, Yemen'de bulunan kısmına Yemen Tihamesi denilmekte olup, deniz seviyesinde bulunması ve Yarımada'nın diğer bölgelerinden daha alçak olması nedeniyle *el-Gur* olarak adlandırılmaktaydı. Nitekim Yakut el-Hamevi, Tihame'ye giren kimse için "*düze indi*" ibaresinin kullanıldığını belirtmektedir.[31] Yakut el-Hamevi, bu bölgeye Tihame denilmesinin bir başka nedeninin şiddetli sıcağı ve hava sirkülâsyonunun olmaması olduğunu ifade etmektedir.[32] Tihame Bölgesini oluşturan bu sahil şeridi üzerinde ovalar, tarıma elverişli topraklar ve bahçeler bulunmaktadır. Bölgeyi birçok noktada bölerek geçen vadiler denizle birleşmekte ve tarım arazilerini sulamaktadır.[33]

Hicaz'ın doğusundan başlayarak Irak ve Semave'ye kadar olan bölge ise Necd'dir. Necd ve Tihame arasında kalan dağlık bölge, Hicaz olarak adlandırılır[34] ve Tihame'den başlayarak Necd'e kadar uzanır. Aruz, Yemame, Bahreyn ve buraya yakın yerleri kapsar. Yemen Bölgesi, Sana, Hadramevt, Şuhr, Umman, Aden ve buradan Tihame ve Necd'e kadar olan yerleri içerisine almaktadır.[35] Ağaçlarının, meyvelerinin ve tarım ürünlerinin bolluğu sebebiyle Yemen, *el-Yemenü'l-Hadra* (Yeşil Yemen) olarak anılmaktaydı. Doğusundan başlayarak batısına kadar güneyi Hint Okyanusu tarafından kuşatılmıştır.[36] Batısında Kızıldeniz, kuzeyinde Hicaz yer alır.[37] Serrat Dağları, Yemeni Kuzey ve Güney olarak ikiye ayırır. Bu

30 Muhammed Beyyumi Mehran, *Dirasat fî tarihi'l-Arabi'l-kadim,* Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1980, s. 101.

31 Yakut el-Hamevi, *Kitâbu Mu'cemi'l-Büldan*, C. III. 2, s. 821.

32 Yakut el-Hamevi, *Kitâbu Mu'cemi'l-Büldan*, C. I. 2, s. 902.

33 Guneym, s. 31.

34 Hemdanî, s. 57.

35 Hemdanî, s. 58..

36 Hemdani, 1977, s. 65.

37 Mehran, s. 98.

dağların arasında yağmur sularının oluşturduğu derin vadiler bulunmaktadır.[38]

2. 2 Coğrafi Özellikleri

Haritaya baktığımızda rahatlıkla fark edildiği gibi Yarımada'nın yüksek kesimleri batı kısımlarında bulunmaktadır. Yarımada'nın batı kenarı, Şam'dan başlayarak denize paralel olarak Yemen'e kadar uzanan ve Yemen'de yüksekliği 4000 metreyi aşan sıra dağlar tarafından kuşatılmıştır.[39] Bu sıra dağlar, yükseklikleri nedeniyle *es-serrat* adıyla anılır.[40] Serrat dağları batı yönünde, denize dik olarak iner. Denizle arasında kayalıklardan oluşan ve gemilerin yanaşmasının çok zor olduğu dar bir sahil şeridi vardır.[41] Doğuya doğru inişi ise tedricidir. Bu nedenle de Yarımada'nın batı kesimleri doğu kesimlerine oranla daha yüksektir. Yarımada'nın ortasında yer alan *Necd*'in yüksekliği 800 metreye ulaşmaktadır. Necd Bölgesi'nde Şammar adını alan dağ silsilesinin en yüksek noktası 1850 m. yükseklikteki kırmızı granitten oluşan *Ecâ* adı verilen yerdir.[42]

Yarımada'nın güneyinde farklı yüksekliklerde dağ silsileleri uzanır ve bunlar Yemen dağlarıyla birleşir. Burada sıra dağların arasını ayıran vadilerin sayısı artar. Yarımada'nın güneydoğusunda bulunan en yüksek yeri, Uman sınırlarında yer alan *el-Cebelü'l-Ahdar*'dır.[43] 3300 m. yüksekliğe ulaşan bu dağ, Yarımada'nın doğuya doğru giderek alçalan yapısı içerisinde dikkat çekici bir istisnadır.[44] Bu dağların dışında

38 Mehran, s. 99.

39 Dellu, 2004, s. 38; Hitti, 2011, s. 44.

40 Yakut el-Hamevi, *Kitâbu Mu'cemi'l-Büldan*, C. III. 1, s. 65.

41 Ali, C. 1, 145.

42 Hitti, s. 44.

43 Dellu, s. 42.

44 Hitti, s. 44.

Yarımada'nın geri kalan bölgelerini el-harra olarak adlandırılan volkanik araziler, çöller ve bozkırlar oluşturur.

2. 2. 1 El-Harra (Volkanik Bölgeler)

Harralar, volkanik arazilerdir ve iki türü bulunmaktadır. İlk türü sönmüş volkanlardan oluşan arazilerdir. İkinci türü ise volkanların püskürttüğü lavlardan oluşur.[45] İslam alimleri, bu tip volkanik arazilere taşlarının renginin sanki yanmış gibi kara olmasından dolayı *harra* demektedirler.[46] Arap Yarımadası'nda çok miktarda harra bulunmaktadır. Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*'da Yarımada'da bulunan harraların sayısını yirmi dokuz olarak vermekte ve bunların adlarını ve yerlerini belirtmektedir.[47] Kayalık yapıları nedeniyle bu tür arazilerde ulaşım oldukça zordur. Şam'ın güneydoğusunda yer alan Lace bölgesi önemli örneklerindendir.[48]

Yarımada'nın batı kesimlerinde yoğunlaşan haraların çoğunluğu Hicaz'da bulunur.[49] Hicaz haraları, Şam bölgesinin harralarıyla birleşmektedir. Yarımada'nın orta bölgelerinde, güneydoğu bölgesinde Necd'de, güney ve güneybatısında da harralar vardır. Babu'l-Mendeb ve Aden yakınlarında harralara rastlanmaktadır.[50]

Hz. Peygamber ve halifeler dönemlerinde bu volkanlardan aktif olanlar bulunmaktaydı. Hz. Ömer döneminde meydana gelen volkanik patlamalardan ve Hz. Osman

45 Ali, C. 1, 145

46 Yakut el-Hamevi, *Kitâbu Mu'cemi'l-Büldan*, C. II. 1, s. 247.

47 Yakut el-Hamevi, *Kitâbu Mu'cemi'l-Büldan*, C. II. 1, s. 247-254.

48 Ali, C. 1, 145.

49 Donald August Holm, "Arabian Desert", *Encyclopaedia Britannica, in 30 Volumes, Macropedia, knowledge in depth*, Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1979, C. 1, s. 1052.

50 Ali, C. 1, 147.

döneminde Medine yakınlarındaki volkanların çıkardığı dumanlardan bahsedilmektedir. Arap Yarımadası'nda görülen son volkan patlaması ise Medine'nin doğusunda H. 654/M. 1256 yılında görüldü ve bir hafta kadar sürdü. Volkandan fışkıran lavlar kilometrelerce mesafeye dağıldı.[51]

Harralardan bir kısmı, özellikle de Hicaz'da yer alanları topraklarının verimliliği ve sularının bolluğu ile meşhur oldu. Bunların başında, Arabistan'ın en verimli karyesi denilen Hayber gelmektedir.[52]

2. 2. 2 Çöller

Kuş bakışı olarak baktığımızda, Arap Yarımadası'nın genel olarak sarı kumlardan oluşan çöl görünümünde olduğunu müşahede ederiz. Çöllerin üzerinde, kıyı çevrelerini kuşatan dağ yükseltileri, sönmüş volkan ve lavların oluşturduğu siyah bölgeler ve kırmızı kum tepeleri gözlemlenmektedir. En geniş alanı çöllerin kapladığı Yarımada'da asırlarca bir uçtan bir uca gidip gelen kervanlar, suların bulunduğu alanlardan geçerek ilerlemekteydi.

Dehna adı verilen ve genellikle kırmızı kumlardan oluşan çöl, Kuzey'de Nufud'dan başlamakta ve güneyde Hadramut'a, batıda Yemen'e ve doğuda Umman'a kadar uzanmaktadır. Dehna'da rüzgârın etkisiyle sürekli yer değiştiren muhtelif yüksekliklerde kum tepeleri bulunur. Derin kuyular kazarak suya ulaşmak mümkündür.[53]

Dehna'nın bazı bölgelerine mevsimlik yağmurlar düşer. Bu yağmurlarla birlikte, kuru çöl kumlarının içerisinden kısa ömürlü, çok çabuk kuruyup yok olan fakat bedeviler

51 Ali, C. I, 147.

52 Ali, C. I, 149.

53 Hitti, s. 45.

ve hayvanları için hayati öneme sahip otlaklar biter. Dehna'nın büyük bir bölümü aşırı sıcak ve suyun yokluğu nedeniyle boştur. Ancak su bulmanın mümkün olduğu, yağmur alan ve otlakların olduğu yüksek bölümlerinde yerleşim söz konusudur.[54] Güney kısımları ise yerleşim olmaması nedeniyle coğrafyacılar tarafından *er-rubu'l-hali* olarak isimlendirilmektedir.[55] Dehna'nın batı kısmına, geniş kumluk alanlarla kaplı olması nedeniyle el-Ahkaf denilmektedir.[56]

Yarımada'nın ikinci önemli çölü olan ve Arapların *Rumleti Âlic* olarak da adlandırdığı[57] Nufud, kırmızı ve beyaz kumlarla kaplıdır. Yarımada'nın kuzeyinde geniş bir alan kaplar.[58] Kuzeyinde Vadi's-Serhan, güneybatısında Teyma Vahası, güneyinde Şemr Dağları da denilen Selma ve Ece dağları, güneydoğusunda Hail şehri bulunmaktadır.[59] Batı'da Teyma Vahası'ndan başlayarak doğu yönünde uzunluğu yaklaşık 450 km.dir. Cevf ile Şemr Dağları arasındaki uzunluğu ise yaklaşık 250 km.dir.[60]

Nufud Çölünün üzeri, bazı yerlerde yüksekliği 150 metreyi bulan kum tepeleriyle kaplıdır. Bu yükseklikler, çoğu zaman at nalı biçiminde olmak üzere değişik şekiller alır. Tepelerin bu görüntüleri çölün yolcularının hafızalarına kazınmıştır.[61] Nufud'un, içerisinde yer alan vahalar istisna kurak bir iklimi vardır. Bazı kış mevsimlerinde bol yağmur alır. Böylece bedevilerin sürüleri için geniş otlaklar ortaya çıkar. Fakat yağmurlu günler uzun sürmez, bitkilerin ömrü ise birkaç haftayı geçmeyecek kadar kısadır.

54 Ali, C. 1, 150.
55 Ali, C. 1, 151.
56 Hitti, s. 45.
57 Mehran, s. 110.
58 Ali, C. 1, 152.
59 Mehran, s. 110.
60 Ali, C. 1, 152.
61 Ali, C. 1, 153.

Nisan'da başlayan ve yazın devam eden doğu ve güneyden esen rüzgârlar Nufud'u adeta cehenneme çevirir.[62] Nufud, asırlar boyunca yolcular için aşılmaz bir engel oldu. Kervanlar bu çölü aşmak için vadi yataklarından ilerlemekte ve Cevf ve Hail gibi vahalardan yararlanmaktaydılar.[63]

2. 2. 3 Dağlar

Kahir ekseriyetini çöllerin kapladığı ilk bakışta büyük yükseltilere rastlanmayan Arap Yarımadası'nda dağlar batı kesiminde yoğunlaşmıştır. Yarımada'nın omurgasını oluşturan Serrat Dağları, kuzeyde Şam bölgesinin dağlarıyla birleşir.[64] Prekambrien kristallerinden oluşan[65] Serrat Dağlarının, Şam ve Taif arasında bulunan kısmına Hicaz Dağları adı verilir. Akabe Körfezi'nin güneyinden başlayarak *Meşarif-i Taif'e* kadar uzanan Hicaz dağları, burada Kızıldeniz sahili ile Yarımada'nın iç bölgelerini birbirine bağlayan derin bir vadi ile Serrat'ın güney kısmından ayrılır.[66] Bu dağ silsilesinin bazı yerlerde zirveleri oldukça yüksektir. Deniz seviyesinden yüksekliği 2200 m. olan *Cebel-i Dibağ*, *Cebel-i Vesr* ve *Şeyban* gibi bazı yüksek yerlere kar yağdığı görülür.[67] Mekke'ye yaklaştıkça irtifası gittikçe düşen Serrat Dağları, en alçak noktasına burada iner.[68]

Mekke'nin güneyinden *Meşarif-i Taif* başlar ki bunlar Serrat Dağlarının güney bölümünü oluşturan dağ silsilesinin başlangıcıdır. Meşarif-i Taif'i, Asir ve arkasından Yemen dağları izler. Güneye doğru gidildikçe yağmur sularının oluşturduğu

62 Ali, C. 1, 153.

63 Holm, s. 1054.

64 Ali, C. 1, 156.

65 Ramazan Özey, *Dünya ve Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul: Aktif Yayınevi, 2001, s. 226.

66 Dellu, s. 39.

67 Mehran, s. 111.

68 Ali, C. 1, 156.

dağların arasındaki derin vadilerin sayısı artar. Yemen Dağları, Serrat Sıradağlarının son halkası olup en yüksek kesimi, 3700 m. ile, Sana şehrinin batısında bulunmaktadır. Yemen Dağlarının arasında Kızıldeniz'e, Aden Körfezi'ne ve er-Rub'l-Hali'ye uzanan çok sayıda derin vadi yer almaktadır.[69] Yemen dağlarından ayrılan bir kol, güney sahilleri boyunca devam eder ve doğuya, Umman yönüne doğru kıvrılır. Umman'a ulaşan ve Umman Körfezine paralel uzanan bu dağ silsilesi bir hayli yüksektir. Yemen Dağlarını andıran bu sıradağlar, İran'daki Zagroslar'ın bir parçasıdır.[70] En yüksek noktası el-Cebelu'l-Ahdar'dır.[71]

Çoğunluğu Yemen'de olmak üzere dağlar ile deniz arasında kalan dar kıyı şeridi tarıma uygun verimli arazilerdir. Hint, Afrika ve Akdeniz ticaretinin merkezini oluşturan tarihi şehirlerin birçoğu da bu kıyı şeridinde yer almaktadır.

Necd bölgesi 800 m. yükseklikte yaylalara sahiptir. Bu bölgenin denizden 1850 m. yükseklikte bulunan ve kırmızı granitten oluşan dağlarına Şemmar adı verilmektedir.[72] Bu bölge İslam öncesi dönemde meşhur olan Arap kabilesi Tayyların vatanıdır. Bu dağ silsilesi Ece ve Selma adı verilen iki sıra dağ bloğundan oluşur. Bunların aralarında geniş düzlükler ve su kaynakları bulunmaktadır.[73]

2. 2. 4 Akarsular ve Vadiler

Çöl, susuzluk ve kuraklıkla eş anlamdadır. Orada, su kıt kaynaktır. Bulunduğunda kaybedilmemesi gereken bir hazinedir. Bedevi, altını ve gümüşü değil, suyu önemser. Arap

69 Dellu, s. 40.

70 Özey, s. 248.

71 Ali, C. 1, 156.

72 Hitti, s. 44.

73 Ali, 1968, C. 1, 157.

Yarımadası, su kaynakları bakımından son derece fakirdir. Her ne kadar eski çağlarda nehirlerin ve akarsuların varlığına işaret eden deliller olsa da Yarımada'da büyük nehirler bulunmamakta, çay ve derelere rastlanmaktadır. Yağışlar azdır. Fakat geçmiş dönemde nehir yataklarını oluşturan ya da sellere sebebiyet veren şiddetli yağmurların neticesinde ortaya çıkmış çok fazla sayıda vadi bulunmaktadır.[74] Yarımada'nın batısında bulunan, Kızıldeniz ve Arap Denizine uzanan vadiler derin, eğimli ve kısadır. Buralarda meydana gelen seller tehlikelidir ve büyük zararlara yol açabilmektedir.[75] Seller, dağların aralarında açtığı vadiler misali, Yarımada insanının belleğinde derin izler açmıştır. Arap şiirinde, geceleyin bir anda gelip önüne kattığını alıp götüren sellerin yeri vardır. İslam tarih ve coğrafyacıları büyük hasarlara sebebiyet veren selleri kitaplarında bahis mevzuu etmektedirler. Bunlardan biri olan Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*'da Mekke'de meydana gelen sellere bir bölüm tahsis etmiştir.[76]

Araştırmacılara göre, Arap Yarımadası'nda yer alan vadilerin pek çoğu geçmiş dönemde akarsuydu. Hatta bu vadi yatakları içerisinde en az Nil'in uzunluğunda olanlar bulunmaktadır.[77] Bu vadi yataklarında bulunan tortular, yerleşim izleri ve klasik kaynaklardaki ifadeler eski zamanlarda buraların akarsu olduğuna işaret etmektedir. Batlamyus, *Lar* isminde büyük bir nehirden bahsetmektedir. Bu nehir Necran'dan doğmakta, kuzeydoğu doğrultusunda Arap Yarımadası'nı yarıp geçmekte ve Basra Körfezi'ne dökülmekteydi. Bugün artık bu nehirden bir eser bulunmamaktadır. Batlamyus'un bahsettiği nehrin,

74 Holm, s. 1052.

75 Ali, C. 1, 158.

76 Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Fütûhu'l-Büldan*, Beyrut: Müessesetü'l-Mearif, 1987, s. 71-74.

77 Holm, s. 1052.

Vadi el-Devasir olma ihtimali vardır.[78] Vadinin doğu yönünden giriş kısmında Hurma ziraatı yapılan verimli bir ziraat alanı yer alır. Bu vadide üzüm bağları ve ılgın ağaçları bulunmaktadır.[79] Devasir Vadisinin geçmişte nehir olduğunu kesin olarak söyleme olanağına sahip olmasak da kanıtlardan bir zamanlar burasının suları bol bir yer olduğu anlaşılmaktadır.

Vadi ed-Devasir için geçerli durum diğer vadiler için de geçerlidir. Bunlardan biri Hayber Harrası'nda bulunan *Vadi er-Rumme*'dir. Rumme, birçok vadinin birleşmesinden oluşur ki bunlardan biri Cerb'dir.[80] Cerb, Vadi er-Rumme'nin en geniş koludur. Önce doğu sonrasında da güneydoğu yönünde devam eder.[81] Daha sonra iki kola ayrılan vadinin bir kolu Nufud'an geçer ve Basra yakınlarına ulaşır.[82] Bu vadiler aynı zamanda doğal yollardı. Kervanlar, vadileri izlemek suretiyle gideceği yere ulaşmaktaydı. Nitekim Yakut el-Hamevi, Basralıların Medine'ye gelmek için *Rumme* Vadisini takip ettiklerini söyler.[83] Vadinin uzunluğu 950 km.den daha fazladır.[84]

Önemli vadilerden biri de *Vadi el-Humz* ya da eski isimlendirmesiyle *Vadi İzam*'dır. Hayber Harra'sının güneyinden, güneybatı yönünde ilerler ve Medine'ye ulaşır. Burada başka vadilerle birleşir. Yağmur suları ve Hayber bölgesinden doğan kaynak sularıyla beslenir. Kızıldeniz kıyısında yer alan *Vech* kasbasında denize ulaşır.[85] Yakut el-Hamevi, İzam Vadisinin başlangıcının Medine dağları olduğunu, Hicaz Dağlarını yararak

78 Ali, C. 1, 159.

79 Mehran, s. 117.

80 Yakut el-Hamevi (1994), *Kitâbu Mu'cemi'l-Büldan*, C. II. 2, s. 822.

81 Ali, 1968, C. 1, 160.

82 Ali, 1968, C. 1, 161.

83 Yakut el-Hamevi C. II. 2, s. 822.

84 Ali, 1968, C. 1, 161.

85 Ali, 1968, C. 1, 161.

Kızıldeniz'e ulaştığını nakletmektedir.[86] Denize ulaştığı yerde Antik Yunan'dan kalma yerleşim yeri kalıntıları ve yerli halkın *Kasr-ı Kerim* adını verdikleri bir mabet bulunmaktadır. Burada Yunan denizciler ve tacirler ikamet etmekteydiler. Bu sayede Kızıldeniz'de ticaret yapan gemilerin su ve benzeri erzak ihtiyacını görmekte, gemileri korsanlardan korumakta, bunun yanında Araplarla ticaret yapmaktaydılar.[87] Yakut el-Hamevi'ye göre bu şehrin adı Havra idi. Kendi döneminde, burada şehrin kalıntıları duruyordu ve Mısırlıların, Medine ile irtibatını sağlayan liman burada yer alıyordu.[88] Vadi el-Humz'un uzunluğu 400 km.yi aşmaktadır.[89] Rumme ve Humz vadilerinde yüzeyden çok derin olmayan kuyular kazılarak suya rahatlıkla ulaşılabilmektedir.[90]

Arap Yarımadası'nın önemli vadilerinden biri olan *Vadiu'l-Hanife*, Cebel-i Tuveyk'in batısından başlar, bölgedeki diğer vadilerle birleşir[91] ve doğu istikametinde Basra Körfezi'ne doğru uzanır. Kuyu kazarak suya ulaşmanın çok kolay olduğu Hanife Vadisi'nde yağmurlar sellere sebebiyet verebilir.[92] Bunların dışında da Yarımada'da muhtelif uzunluktaki çok sayıda vadi bulunmaktadır. Bu vadiler olmasaydı çöllerin aşılması muhtemelen imkansız olurdu. Kervanlar, vadileri takip ederek çölü aşarlar. Konakladıkları menzillerde mutlaka ya bir kuyu ya da bir kaynak vardır. Menzillerin kimisinde, sadece su kaynağı olduğu için konaklanılmaktadır. Bunların bir kısmı küçük bir köy iken, diğer bir kısmı ise zamanla serpilmiş kervanların yerli halkla ve diğer kervanlarla mal takası yaptığı kasaba ve şehirlere dönüşmüştür.

86 Yakut el-Hamevi C. I. 1, s. 305.

87 Ali, C. 1, 161.

88 Yakut el-Hamevi, C. II. 1, s. 356.

89 Ali, C. 1, 161.

90 Ali, C. 1, 160.

91 Mehran, s. 116.

92 Ali, C. 1, 162.

Daimi akarsuların olmayışı ve suların yetersizliği Yarımada'da tarımın, Güney Arabistan gibi yağmur alan bölgelerle, Hicaz'da Vadiyu'l-Kura ve Arap Körfez'inde Ahsa gibi kaynak sularının bulunduğu alanlarla veyahut da yeraltı sularının bol olduğu vadilerle sınırlı kalmasına yol açmıştır. Güney Arabistan dışında diğer bölgelerde yapılan ziraat mahduttur. Yetersiz de olsa Yarımada'da, tarımın yapılmasına olanak tanıyan kaynak sularının bulunduğu vahalar vardır. Bu kaynak sularının bir kısmı Medyen'de olduğu gibi dağlardan doğmakta, kısa bir süre yer üstünde aktıktan sonra tekrar yer altına girmektedir.[93] Bazı akarsuların ömrü ise yağmurlara bağlıdır. İslam öncesi dönemlerden beri Araplar, kaynak sularını ve yer altı sularını açtıkları *kanat*[94] adı verilen yer altı su kanalları yoluyla meskenlerine taşımakta ve buharlaşma yoluyla husule gelecek su kaybını önlemekteydiler. Bu kanatlara Umman, Hicaz ve Yemen'de rastlanmıştır.[95]

2. 3 İklim

Arap Yarımadası, dünyanın en sıcak ve kurak bölgeleri arasında olup yazları çok sıcak, kışları ise ılıman bir iklime sahiptir. Kıyı bölgelerinde nem oranı yüksek, iç bölgelerinin havası ise kurudur. Yağışlar son derece az ve istikrarsızdır. Hint Okyanusu Yarımada'nın güney kısımlarının yağış almasını sağlasa da Hadramut Dağları ve Rub'ul-Hali Çölü nedeniyle yağışlar iç bölgelere ulaşmaz. İnsanın derisini kavurarak gözlerini kör eden senelik rüzgâr, sıcak Sam Yeli, Hint Okyanus'unun nemli havasının iç bölgelere taşınmasında engeldir.[96] Sam

93 Ali, C. 1, 162.

94 Bir tür madencilik tekniği özelliği taşıyan *kanat*, yeraltı sularını yatay bir tünel vasıtasıyla yüzeye çıkartmaya yaramaktadır.

95 Ali, C. 1, 163.

96 Mehran, s. 120.

Yeli'nin aksine doğudan esen Saba, Arapların sevdiği rüzgârlar arasındadır. İnsana canlılık veren Saba Rüzgârı, Arap şairler tarafından şiirlerinde sıklıkla zikredilmektedir.[97]

Yarımada'da sıcağın en yoğun hissedildiği bölgeler Umman sahilleri, Tihame ve Ahsa'dır. Hava sıcaklığının yüksek olmasının yanı sıra nem oranının da yüksek olmasının buralarda yaşayan insanların hayatları üzerinde önemli etkileri olmaktadır. Nemli ortam, daha çok da bataklıkların ve bahçelerin bulunduğu alanlarda hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmaktadır.[98]

Sıcaklar şiddetli olmakla birlikte her an değişim söz konusu olabilir. Bilhassa gece ve gündüz arasındaki sıcaklık farkı çok fazladır. Gecenin soğuğuna katlanmak, gündüzün sıcağına dayanmaktan zor olabilmektedir ki, Yarımada'ya gelen yabancıların şikâyeti, gündüzün sıcağından ziyade gecenin soğuğundan olmaktadır.[99] Kış mevsiminde Yarımada'nın birçok bölgesinde sıcaklıklar düşer. Kışın sert geçtiği aylarda, yüksek yerlerde suların donduğu ve kar yağdığı görülmektedir. Taif'in, Hicaz'ın en soğuk şehri olduğuna ve Gazvan Dağı'nda suların donduğuna çoğu İslam coğrafyacısı tarafından işaret olunmaktadır.[100] Yemen'nin Sana şehri yüksekliği nedeniyle mutedil bir iklime sahip olup, yaz ve kış sıcaklıkları birbirlerine yakındır.[101] Bununla birlikte burada suların donduğu ve kar yağdığıgörülür.[102]

Arap Yarımadası'nda yaşayan halkın, özellikle de bedevilerin en önemli problemi suların azlığı ve yağmurların kıtlığıdır. Burada

97 Hitti, s. 46.

98 Dellu, s. 49.

99 Dellu, s. 49.

100 Ebü'l-Fida, s. 95.

101 Ebü'l-Fida, s. 95.

102 Dellu, s. 49.

senenin çok az bir bölümünde yağmur yağmakta, önemli bir kısmı ise kurak geçmektedir.[103] Arap insanı için yağmurlar rahmettir, ilahi yardımdır. Yağmurlar, Yarımada'ya hayat verir. Yağmurla birlikte çöl bir anda yeşerir. Arap Yarımadası'nda yağmurlar bazen bir anda bastırır ve sellere sebebiyet verir. Ardından uzun müddet yağmaz olur. Bazen sellere sebep olan iki saatlik yağmurun ardından günlerce, aylarca yağmur yağmadığı görülür. Ardından yeni bir sağanak yağmur başlar. Bazen bir yıl boyunca hatta arka arkaya birkaç yıl boyunca çok az yağmur yağdığı olur. Bazı senelerde ise bol yağış görülür.[104] Mekke, Medine ve diğer Arap şehirleri, şiddetli yağmurların sebep olduğu ve önüne çıkanı alıp götüren sellerle sıklıkla karşı karşıya kalmaktadırlar.

Yarımada'nın en çok yağmur alan bölgesi Nufud'un kuzeyinde yer alan Şammar dağlarıdır. Kış yağmurları buraya düşerek canlandırır, hayat verir, bitkilerini bitirir. Güney çölleri fazla yağmur almazlar. Genelini volkanik arazilerin oluşturduğu batı bölgelerinde yağmurlar bir anda boşalır, sellere neden olur ve ardından hiç yağmur yağmamış gibi ortalık kupkuru kesilir. Hayber ve Taif suları bol ve bereketli olmakla birlikte bölgenin çok az bir bölümünü oluştururlar.[105]

Düzenli mevsimlik yağışlar sadece Yemen ve Asir'e düşer. Bu yağmurlar sistematik bir biçimde ziraat yapmak için yeterlidir. Sahil boyunca uzanan bereketli ovaların bulunduğu[106] bu bölgelerde kıyıdan üç yüz kilometre içerlere kadar uzanan vadilerde tüm sene boyunca canlılığını koruyan bitki topluluklarıvardır.[107]

103 Dellu, s. 52.

104 Mahmûd Taha Ebü'l-Ula, *Cografiyyetu Şibhi Cezireti'l-Arab*, Kahire: Mektebetü'l-Enclo'l-Mısriyye, 1977, C. 1, s. 54-55.

105 Mehran, s. 121.

106 Mehran, s. 121.

107 Hitti, s. 46-48.

Arap Yarımadası'nda muhtelif rüzgârlar esmektedir. Bu rüzgârların senelik ve mevsimlik olanları, mahalli olanları, sıcak ya da soğuk esenleri, yağmur taşıyanları ve kuru olanları bulunmaktadır. Araplar rüzgârları dört yöne göre isimlendirirler. Dört yöne göre ana rüzgârlar Şemel (Şimal), Cunub, Saba ve Dubur adlarını alırlar. Bu dört yönün arasında esen rüzgârların çok farklı isimleri vardır ve bunların hepsine birden *en-Nekba* denilmektedir.[108] Şimal Rüzgârı'na, Şam tarafından esmesi nedeniyle Şamiyye, Güney Rüzgârı'na ise Yemen tarafından esmesi nedeniyle Yemeniyye de denilmektedir.[109]

Şimal Rüzgârı, sert ve kuvvetlidir. Yarımada'nın kuzeyi ve Hicaz'ı etkileyen bu Rüzgâr aynı zamanda soğuktur.[110] Kuvvetli bir kimse dahi ondan sığınacak yer arar. Ağaçları yıkar, savurur.[111] Aralık ve ocak aylarında, 30 ile 50 gün arası esen Şimal Rüzgârı, adeta insanların ve hayvanların sabrını dener. Kumları oradan oraya taşıyarak, kum tepelerinin yerlerini değiştirir. Rub'ul-Hali'den milyonlarca ton kum oradan oraya taşınır. Kuvvetli Güneybatı rüzgârları, Şimal Rüzgârı'nın taşıdığı kumları tekrar yerinden eder.[112] Güneyden esen Sam Rüzgârı ise sıcaktır. Kavurucu sıcağı, insan ve hayvanlara zarar verir.[113] Doğudan esen Saba Rüzgârı daha çok Necd'de etkilidir. Saba, yağmur ve bereket demektir ve bu yüzden Arapların en sevdiğirüzgârdır.[114]

Yaz aylarında Afrika'dan gelen rüzgârlar, beraberlerinde Yarımada'nın güney ve güneybatı kesimlerine yağmur getirirler.

108 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Enva' fî Mevasimi 'l-Arab*, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1978, s. 158.

109 İbn Kuteybe, s. 159.

110 Dellu, s. 50.

111 İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Enva'fî Mevasimi'l-Arab*, s. 162.

112 Holm, s. 1054.

113 Dellu, s. 52.

114 Dellu, s. 51.

Kış mevsiminde Asya üzerinden gelerek Umman Körfezinden geçen rüzgârlar, Yarımada'nın güney doğusuna yağmur taşır.[115] Kışın Akdeniz üzerinden gelen rüzgârlar Yarımada'nın kuzey ve orta bölümlerine az miktarda da olsa yağmur getirir.[116] Sıcak Sam Yeli dışında diğer rüzgârlar, az veya çok yağmur getirmelerinin sonucu olarak bereketli ürün, yeşermiş bitkiler, insan ve hayvanlar için su anlamına gelirler. Sıcak Sam Yeli gibi soğuk Şimal Rüzgârı da hayatı zorlaştırması nedeniyle Araplar tarafından çoksevilmez.[117]

2. 4 Bitki Örtüsü

Yarımada'nın çok büyük bir bölümünü kaplayan çöllere rağmen alüvyonlu toprakların bulunduğu bölgelerde sulamalı tarım yapılabilmektedir. Necd kırsalı, kış buğdayının yetişmesi için Kasım yağmurlarına bel bağlar. Asir'in yüksek yerlerinde ve Yemen'de eğimli arazilerde taraçalar yapmak suretiyle ziraat yapılır. Tuzlu çöl arazileri, her ne kadar birçok bitki için elverişli olmasa da develer için önemli yiyeceklerden olan holofitlerin (tuzlu bitkiler) yetiştiği topraklardır. Sulama imkânı olduğunda tarım yapma olanağı da ortaya çıkmaktadır. Özellikle hurma, düzenli sulanıp drenaj yapıldığı takdirde tuzlu topraklarda iyi verim verir.[118] Çöl kumları kuru olmakla birlikte bir metre derinlikten itibaren yağmur sularını tutabilir. Böylece çöl bitkilerinin ihtiyacı olan su sağlanmış olur. Çölde yetişen çok çeşitli çalımsı bitki derin köküyle en ufak bir nemi bile yakalar. Bu çalıların kökleri aynı zamanda yakacak olmaya elverişlidir ve bazıları odun kömürü yapımında kullanılmaktadır.[119]

115 Ebü'l-Ula, s. 49.

116 Ebü'l-Ula, s. 51.

117 Dellu, s. 50.

118 Holm, s. 1054.

119 Hitti, s. 49.

Yarımada'da iklim koşulları nedeniyle tarım olanakları kısıtlı olmakla birlikte bitki türleri içerisinde oldukça çeşitlilik gözlenmektedir. Toprağın cinsine, suların ve yağmurların miktarına göre kurak ve sulak iklimlerde yetişen değişik bitki türlerinden söz etmek mümkündür. Özellikle bahar yağmurları sonrasında kısa bir sürede kup kuru çöl yeşile döner. Kış sonunda ve baharın başlangıcında çıkan bu bitkiler deve ve koyun sürülerinin otlaklarıdır. Bahar bitkilerinin yeşerdiği bu düzlük alanlar meşhur Arap atlarının yurdu olmakla birlikte otlaklar, büyük at sürülerini yetiştirmek için son derece yetersizdir. Ilgınlar, genelde vahaların sınırında yetişmekte ve kumların vahayı işgalini önlemektedir. Arak ağacının dalları Araplar tarafından misvak olarak dişleri fırçalamada kullanılmaktadır.[120] Arap Yarımadası, ilaç yapımında yararlanılan tıbbi bitkilerin ve aromatik bitkilerin birçok türüne ev sahipliği yapmaktadır. Yarımada'nın halkı bu bitkileri çok iyi tanımakta, günlük yaşamda onlardan yararlanmaktaydı. Aynı zamanda bu bitkilerin önemli bir kısmı bölgesel ve uzak mesafeler arası ticarete konu olmaktaydı.

Ormanlık alanlar, yaz ve kış yağmurlarının yeterli miktarda düştüğü Serrat, Hadramut ve Zufar dağlarının eteklerinde, El-Cebelü'l-Ahdar'ın vadilerinde yer alır. Dağların sırtlarında *sedir*, Serrat Dağlarının ağaçlarından olup yay yapımında kullanılan *şevhat*, *hünnap*, akasya türlerinden olup evlerin damlarını örtmede yararlanılan *semura*, ev yapımında yararlanılan *saraim* ağacı, yay yapımında kullanılan *kan* ve *nuşem* ağaçları, *te'lib*, kına gibi saç boyamada kullanılan *ketem*, *ılgın*, *niym*, *yasemin*, *incir* ve *ardıç* ağaçları yetişir.[121] Meyvesi acı olmakla birlikte hoş kokulu *şes*, *ceviz*, *nar*, yaban zeytini

120 Holm, s. 1055.

121 Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend Dineveri, *Kitâbü'n-Nebat: el-Kısmü's-Sani mine'l-Kamusi'n-Nebati*, Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale, 1973, s. 46-47, 73, 196, 232; Dellu, s. 56-57.

de denilen *akçakesme*, Serrat Dağlarında yetişen bitkiler arasındadır.[122] Necd dağlarında *segam*, kuzukulağı da denilen *humad*, yay yapımında kullanılan *şiryan*, develerin sevdiği tuzlu bitkilerden olan *kasver*, güzel kokulu olup dallarından misvak yapımında ve yapraklarından saçları boyamada yararlanılan *beşam*, terebentin sakızı ağacı olarak bilinen *butm*, *geven* ve *yaban enginarı* gibi bitkiler yetişmektedir.[123]

Bölgeler arasında bitki türleri bakımından farklılıklar görülür. Bu nedenledir ki İslam coğrafyacılarından Yakut el-Hamevi, şayet arak ağaçlarına ve *merhe* rastlamaya başlamışsan Tihame'desindir demektedir. Bekri ise Tihame'nin ağacı *arak*, otu ise *izhir*dir demektedir.[124]

Yarımada'nın batı bölgelerinde ve vadi yataklarında akasya, hurma, palmiye, şeker kamışı yetişmektedir. Hadamut ve Zufar, *luban* (frankincense), *mür* ve *arap zamkı* ağaçlarının vatanıdır. Necd yaylalarında, Şammar dağlarının eteklerinde ve vadilerinde ağaçlar, tıbbi bitkiler yetişmekte ve otlaklar bulunmaktadır.[125] Yarımada'da birçok akasya türü yetişir. Hemedani, Necd'e yetişen bitkiler arasında farklı akasya türlerinden bahseder. Bunlar arasında *semur*, *sülem*, *talh* bulunmaktadır.[126] Talh, zamk ağacı olarak bilinir. Arap sakızı elde edilen bu ağaç, Yarımada'nın önemli bitkileri arasındadır.[127] Necd'e akasya dışında çalımsı bir ağaç olan *urfat*, *serh*, *sidr*, *darı*, *arfec*, *arak* gibi birçok bitki türü yetişir.[128]

122 Ebû Saîd Abdülmelik b. Kurey Asmaî, *Kitâbü'n-Nebat*, Abdullah Yusuf Guneym (thk.), Kahire: Matbaatü'l-Medeni, 1972, s. 36.

123 Asmaî, s. 24; Dineveri, s. 66, 209.

124 Guneym, s. 32.

125 Dellu, s. 57.

126 Hemdanî, s. 301.

127 Hitti, s. 49.

128 Hemdanî, s. 301.

Hicaz'da yetişen bitkiler arasında *garkad*, *sidr*, kuşburnuna benzer bir bitki olup Türkçede akdiken veya yaban çileği denilen *avsec*, gebre otu veya kebere de denilen dikenli bir bitki olan *lesaf* gibi türler bulunmaktadır.[129] Taif bölgesi üzüm yetiştiriciliğinde şöhret yapmıştır. Diğer ürünleri arasında nar, elma, kayısı, badem, portakal, limon, şeker kamışı, karpuz ve muz bulunur. Yemen'de ve bazı vahalarda buğday yetişir. Atlar için arpa yetiştirilir. Bazı bölgelerde akdarı, Umman ve el-Ahsa'da pirinç yetişmektedir.[130] Vahalar aynı zamanda pirinç, yonca, kına, turinçgiller, kavun, soğan, domates, şeftali, üzüm gibi ürünlerin yetiştiği alanlardır.[131]

İnsan, yaşadığı coğrafyaya uyum sağlamada ve orasının sunduğu kaynaklardan yararlanmada mahirdir. Hayatın idamesinde ve maddi ihtiyaçların karşılanmasında son derece kısıtlı imkanlar sunan çölde, mevcut her bir kaynaktan en üst seviyede istifade etmek gerekir. Araplar, çölün sunduğu kaynaklardan, hemen her tür bitki ve ağaçtan en üst seviyede gündelik hayatlarında yararlanıyordu. Evlerini, hayvan ağıllarını bu ağaçlarla yapıyor, çadırlarını kuruyor ve gölgesinde dinleniyorlardı. *Neb'* ağacından ok, *veşic* ağacından ise mızrak yapmaktaydılar ki, artık ağacın adı mızrak ağacı olmuştu. Kaplarını, kâselerini, kovalarını, ölçü birimlerini bu ağaçlardan yararlanarak yapıyordu. *Meys* ağacından develerinin semerini yaptıkları için meys yolculuk anlamında kullanılmaya başlandı.[132] Mayasıl otu da denilen peryavşan otu, yumuşaklığı ve güzel kokusu nedeniyle yastık yapımında kullanılıyordu. Kimi ağaçlardan gemi yapımında, bazı bitkilerin liflerinden halat, hasır, elek gibi eşyaların yapımında yararlanılıyordu. Kumaş ve dokumaların boyanmasında, derilerin tabaklanmasında

129 Asmaî, s. 23-24.

130 Hitti, s. 49.

131 Holm, s. 1055.

132 Dellu, s. 62.

bitkilerden istifade ediliyordu. Türkçede delice otu denilen ve tohumlarından çorba yapılan semh, yer mantarı ve sinamekinin gündelik hayatta önemli yeri vardı.[133]

Hemen her vahada yetişen hurma, Yarımada bitkileri arasında kraliçe durumundaydı ve en çok itibar edilen meyveydi. Süt ile birlikte bedevi sofrasının başta gelen yiyeceği olan hurma, deve eti müstesna onun temel gıdasıydı. Bedevi kendi karnını doyurmasının yanı sıra hurmanın çekirdeğiyle de devesini beslemekteydi. Ezilen hurma çekirdekleri develerin günlük yiyeceğiydi. Bu nedenle Hitti'nin dediği gibi "*İki siyah şeye (su ve hurma) sahip olmak her bedevinin rüyasıdır.*"[134]

Çok fazla çeşidi bulunan hurmanın her bir çeşidine ayrı bir isim verilir. Sadece Medine ve civarında yüz çeşit hurma yetiştiği bazı yazarlar tarafından dile getirilmektedir.[135] Hurma, Arap için o kadar önemli bir gıdadır ki, o olmasa aç kalır, hayatını idame ettiremez. Hz. Aişe'den, Hz. Peygamber'in "*İçerisinde temr (kuru hurma) bulunmayan evin halkı aç kalmıştır*" dediği rivayet olunmaktadır.[136] Bir bedevi şöyle söylemektedir: "*Temrimiz nimettir, taneleri küçüktür, dişlerin arasında kaybolur. Çekirdeği sanki kuş dili gibidir. Temri ağzına koyduğunda lezzetini tüm mafsallarında hissedersin.*"[137]

2. 5 Hayvan Türleri

Arap Yarımadası'nın eko sistemi içerisinde farklı hayvan türleri bulunmaktadır. Yarımada'nın hemen her bölgesinde

133 Hitti, s. 49.

134 Hitti, s. 49.

135 Hitti, s. 49.

136 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Uyunü'l-Ahbar*, Yusuf Ali Tavil (thk.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986, C. 3, s. 223.

137 İbn Kuteybe, *Uyunü'l-Ahbar*, s. 224.

bulunan ceylan, Rub'ul-Hali'nin doğu kısımlarında bulunan oriks, başta Tuveyk dağları olmak üzere dağlık bölgelerde yaşayan dağ keçisi belli başlı yabani memeli hayvanlar arasında sayılabilir.[138] Çölün düzlüklerinde bal porsuğu olarak bilinen ratel, tilki ve misk kedisi yaşamaktadır. Sırtlan, çakal gibi hayvanlar Yarımada'da yaşayan vahşi hayvan türlerindendir. Tavşan, özellikle de altın kum tavşanı, sıçan ve kirpi gibi hayvanlar Arap Yarımadası'nda kendilerine yaşam alanı bulmaktadır.[139]

Evcil hayvanlar içerisinde deve, bedeviler için en faydalı hayvandır. Onsuz çöl, yaşanabilecek bir yer olarak tasavvur olunamaz. Deve dayanıklılığı ve gücüyle sahranın sıcak kumlarını aşabilmesinden ötürü en çok tercih edilen hayvandır. O, gözleri kumlarla dolduran, önüne kattığı her varlığı gömmeye yetecek kadar kumu oradan oraya savuran rüzgârları umursamaz. Susuz çöller onu yenmeye muvaffak olamaz. Deve servet demektir. Araplar arasında zenginlik, malik olunan develerin sayısıyla ölçülür. Deve göçebenin azığı, bineği ve aynı zamanda mübadele aracıdır. Evliliklerde kadının mehri, cinayetlerde diyetler deve ile belirlenir.[140] O, bedevinin arkadaşı, en yakın dostu, onu büyütüp besleyen ana-babası gibidir. Su yerine onun sütünü içer, etiyle ziyafet çeker, derisi ile örtünür, yününden çadırını dokur, gübresini yakacak olarak kullanır, bevlinden bir tür saç losyonu ve ilaç imal eder.[141]

Arap Yarımadası atlarıyla meşhur olmakla birlikte, at buraya muhtemelen Şam veya Irak'tan gelmiştir. Araplar, İslam'ın ilk dönemlerinde dahi çok sayıda ata sahip değillerdi. Hz. Peygamber'in müşriklerle olan savaşlarında her iki tarafın da

138 Holm, s. 1055.

139 Holm, s. 1055.

140 Ali, C. 1, s. 197.

141 Hitti, s. 52.

ordularındaki at sayısının azlığı bunu göstermektedir.[142] Beslenmesi ve bakımı çok hassas olan at, lüks bir hayvandır ve ona sahip olmak iyi bir servete sahip olmayı gerektirir.[143] Zekâsı ve sahibine karşı gösterdiği sadakati ile şöhret bulmuş olan Arap atı, Batı'da at yetiştiriciliğinde önem ifade eden kan safiyeti ve terbiyesiyle ilgili fikirlerin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. VIII. yy.da, Araplar tarafından Endülüs yoluyla Avrupa'ya tanıtılan Arap atı, buralarda önemli izler bırakmıştır. Haçlı seferleri esnasında Arap atlarıyla temasa geçen İngiliz atı böylece taze kan almıştır.[144]

Katır, zorluklara dayanma yeteneğiyle ve engebeli arazilerde yolculuk edebilmesiyle tanınmaktadır. Develerin zorlandığı dağlık ve tepelik yerlerde yük taşımada ve yolculukta katır kullanılmaktaydı. Bununla birlikte deve gibi açlığa ve susuzluğa dayanıklı olmadığı için çöl bölgelerinde tercih edilmemekteydi.[145] Yarımada'da binek olarak ve yük taşımada eşek de kullanılmaktaydı. Dayanıklılığı sebebiyle tercih de ediliyordu. Eşeğin, Yarımada'da deve, at ve katırdan önce kullanılmaya başlandığı iddia edilmektedir.[146]

Arap Yarımadası'nda sığır yetiştiriciliği yapılmakla birlikte meskûn yerlerle, özelikle de bahçeciliğin olduğu yerlerle sınırlıydı. Koyun ise Yarımada'nın hemen her bölgesinde yetiştirilmekteydi. Keçi, tüm dağlık alanlarda bulunuyordu. Deve hariç, diğer büyük ve küçükbaş hayvanlar çöl alanların dışındaki yerleşim yerlerinde beslenmekteydi.[147]

142 Ali, C. 1, s. 199.

143 Hitti, s. 52.

144 Hitti, s. 51.

145 Ali, C. 1, s. 201.

146 Ali, C. 1, s. 202.

147 Ali, C. 1, s. 203.

2. 6 Yerleşim

Arap Yarımadası'nın coğrafi koşulları büyük bir kesiminde yerleşime izin vermiyordu. Rubu'l-Hali gibi çöl bölgeleri tamamen boştu. Yerleşim yerleri, suyun olduğu veya suya ulaşmanın kolay olduğu yerlerde kuruluydu. Genelde az bir nüfusu barındıran kır yerleşimi yaygındı. Yarımada'da ticaret olanağı olan liman kentleri ve kervan yolları üzerinde bulunan yerler dışında şehirleşmenin fazla olmadığı görülmektedir. Şehirler, daha çok kıyı bölgelerinde uluslar arası kara ve deniz ticaret yolları ve limanları üzerinde bulunmaktaydı. Basra, Suhar, Maskat, Şıhr ve Aden gibi şehirler, deniz kıyısında bulunan liman kentleridir. Mekke, Yemen'den Şam'a giden kervan yolu üzerinde yer almaktadır.

Şehirler içerisinde fiziki özellikleri bakımından Mekke dikkat çekmektedir. Tihame bölgesinde yer alan Mekke,[148] etrafı siyah renkli taş kütlelerinden[149] oluşan dağların arasında bir vadiye kurulmuştur. Mekke'nin etrafını çevreleyen dağlar, çoğunlukla kuartz ve az miktarda kalsiyum içerir. Bunun haricinde kalsiyum, feldispath, mika ve siyah turmaline rastlanır.[150] Mekke, hemen hiç ziraat olanağı olmaması nedeniyle Kur'ân'da "*Ekin bitmez bir vadi*"[151] olarak anılır. Tarımın olmadığı bu şehirde yaşayanların geçim kaynağı ticarettir.[152] Şehri çevreleyen dağların arasında bulunan vadiler, dış dünya ile bağlantıyı sağlayan tabi yollardır.[153] Kuzeydoğudan güneybatı

148 Ebü'l-Fida, s. 86.

149 Abdülazîz Sakar Gamidi, *Mekketü'l-Mükerreme fî şezerati'z-zeheb li'l-gazavi*, [y.y.]: Nadi Mekke es-Sekafi el-Edebi, 1984, s. 47.

150 Josiah Conder, *Arabia: Comprising Its Geography, History, and Topography*, Philadelphia: Thomas Wadle, 1833, s. 242.

151 Kur'an, İbrahim 14/37.

152 Francis E. Peters, *Mecca: A Literary History of the Muslim Holy Land*, Princeton: Princeton University, 1994, s. 21.

153 Gamidi, s. 49.

yönüne düzensiz bir şekilde kıvrılan bu dar vadiler, şehri dışarıdan tam olarak görmeye izin vermez.[154]

Ka'be'nin, Mekke'de olması, farklı yerlerden insanların ibadet amacıyla senenin belirli dönemlerinde burada toplanmalarını sağlamıştır. Hac mevsimi dışında da ziyaretcisi eksik olmayan bu şehrin bir adının da *Bekke* olmasının nedenini El-Cevheri, insanların buraya yönelip izdihama sebep olmaları olarak açıklar.[155] Kur'an'da da Bekke ismi geçmektedir.[156] Mekke'de akarsu yoktur ve çöl bitkileri hariç meyve veren bir ağaç yetişmemektedir. Haremin dışında kaynak suları, kuyular, yeşilliklerin yetiştiği, ziraat yapılan ve hurma yetişen vadilerbulunur.[157]

Mekke'nin iklimi, coğrafi konumu ve dağların arasında yer almasının etkisiyle aşırı sıcaktır, düzenli olarak yağmur almaz. Gerek yağmurların zamanı, gerekse de miktarı belirsizdir. Yıllara göre yağmur düşüş oranlarında çok büyük farklar olabilmektedir.[158] Sularının azlığı ve akarsu bulunmamasından ötürü Mekkeliler su ihtiyaçlarını kuyularla, dağ başlarında yaptıkları havuz ve sarnıçlarla karşılamaktaydılar.[159] İslam öncesi asırlarda olduğu gibi İslam döneminde de kuyu yapımı devam etti. Belazuri'nin *Futuhu'l-Büldan*'ında, Mekke'nin kuyularını konu alan bir bölüm bulunur. Belazuri'nin aktardığına göre Hz. Ömer, Medine ve Mekke arasında yeni kuyular açmak ve konak yerleri yapmak isteyenlere izin verdi. Buralardan öncelikle yararlandırılmasını emretti.[160]

154 Conder, s. 239.

155 Es-Sıhah Tacü'l-Luga ve Sıhahi'l-Arabiyye Cevheri, *Es-Sıhah Tacü'l-Luga ve Sıhahi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1979, s. 1576.

156 Kur'an, Âl-i İmrân 3/96.

157 İbn Havkal, s. 37.

158 Gamidi, s. 51.

159 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 69.

160 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 76.

Düzenli yağış almamasına rağmen aniden bastıran sağanak yağmurlar, Mekkelilerin anılarında yer bırakan sel baskınlarına sebep oluyordu. Mekke'de meydana gelen ve hatıralarda yer alan sellerden biri Ümmü Nehşel'dir. Hz. Ömer döneminde gerçekleşen bu sel sonrası Kâbe'de su baskını altında kalmıştır. İslam öncesi dönemde sıklıkla karşılaşılan sel baskınlarına karşı Mekkeliler Kâbe'yi korumak için etrafına duvar ördüler ve bentler yaptılar.[161] Ümmü Nehşel seli sonrasında Hz. Ömer, büyük kayaların da kullanıldığı yukarı ve aşağı bent adıyla iki ayrı bent yaptırarak Kâbe'yi bundan sonra meydana gelecek sellerden korumak istedi.[162]

Mekke'nin ne zaman kurulduğu ile ilgili kesin bir tarih olmasa da şehrin Kusay b. Kilab tarafından M. S. 400'lerde kalıcı bir yerleşim birimi haline getirildiği sanılmaktadır.[163] Kur'an'da şehirlerin anası olarak anılan Mekke, bir ticaret merkeziydi. Kureyşliler, İslam öncesi asırlardan beri ticaretle uğraşıyorlardı. Yemen'in ve Yemen limanlarına gelen Hindistan ve Çin gibi bölgelerin lüks malları Kureyş'in ticaretini oluşturuyordu. Hicaz'dan geçen uluslararası kuzey güney ticaret yolu Mekke'ye uğruyordu. Deniz yoluyla gemilerle Yarımada limanlarına getirilen mallar buradan kervanlarla Batıya ulaştırılıyordu.[164] İslam'ın hemen öncesinde çevresiyle birlikte yaklaşık 10 bin kişi yaşadığı tahmin edilen,[165] 12 kadar mahalleden oluşan Mekke,[166] Şam, Mısır ve buralardan da Akdeniz limanları ile

161 Ebü'l-Velid Muhammed b. Abdullah Ezraki, *Ahbâru Mekke ve ma Cae fiha Mine'l-Asar*, Rüşdi es-Salih Melhese (thk.), Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1979, C. 2, s. 166.

162 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 76.

163 Peters, s. 18.

164 Peters, s. 30.

165 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1990, C. 1, s. 27.

166 Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV, 2003, C. 28, s. 560.

yapılan ticaretin bağlantı noktasını oluşturuyor ve bir antrepo görevi üstleniyordu.

Ticaretin, iktisadî faaliyetler arasında önemli bir mevkiye sahip olduğu Mekke'nin İslam döneminde denizle bağlantısı Cidde Limanı vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Kızıldeniz kıyısında yer alan Cidde şehrinin ahalisi, Makdisi'nin ifadesiyle ticaret ehliydi. Mekke'nin antreposu konumunda olan Cidde, Yemen ve Mısır mallarının ulaştığı noktaydı.[167] Mekke ile arasında 40 mil mesafe olan Cidde,[168] İslam döneminde sürekli gelişerek, Mekke'den sonra buradaki en önemli ticaret merkezi haline dönüştü.[169]

Yarımada'nın ikinci önemli şehri, Hz. Peygamber'in hicretinden sonra ve Dört Halife zamanında Müslümanlara başkentlik yapan Medine'dir. Medine İslam öncesi çağlarda büyük bir köy görünümümdeydi. Şehir, asıl önemini İslam'a başkentlik yapmasıyla kazandı. Dört Halife döneminin sonundan itibaren, önce Hz. Ali'nin kendisine Kûfe'yi merkez edinmesi ve sonrasında Emevilerin Şam'ı kendilerine başkent olarak seçmeleriyle Hicret'ten sonra elde ettiği canlılığını yitirdi. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in ve önde gelen sahabelerin kabirlerinin burada bulunmasından dolayı umre ve hacca giden Müslümanların ziyaret yeri olmaya devam etti.

Hicaz şehirlerinden olup volkanik bir arazi içerisine kurulmuş olan Medine, Makdisi'nin[170] ifadesiyle Mekke'nin yarısı kadar bir büyüklüğe erişmiyordu. İbn Havkal da benzer şekilde Medine'nin, Mekke'nin yarısından daha küçük

167 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim fî Ma'rifeti'l-Ekalim*, Leiden: E. J. Brill, 1906, s. 79.

168 Ebü'l-Fida, s. 93.

169 İbn Havkal, s. 39.

170 Makdisi, s. 80.

olduğunu söylemektedir.[171] Volkanik bir arazi üzerine kurulu olan Medine'de volkanların XIII. yy.a kadar aktif olduğu İslam tarihçilerinin beyanlarından anlaşılmaktadır. İbn Kesir'in verdiği bilgiye göre H. 19/M. 640 yılında Hz. Ömer döneminde[172] ve H. 654/M. 1256'da lav püskürmeleri görülmüştür.[173]

Hurma ve kaleler şehri olan Medine'nin dış görünümü ilk bakışta ekonomisinin dayandığı temeller hakkında bir fikir vermektedir. Kuzeyinde Uhud, güneyinde Air dağlarının bulunduğu Medine'nin tuzlu topraklarında hurma ziraati ve bahçecilik yapılmaktaydı.[174] Kışları ılık, yazları sıcak ve nemli olan Medine'nin toprakları, Hicaz'ın diğer vahaları Hayber, Fedek ve Yeyma gibi verimlidir.[175] Bunun bir sonucu olarak iktisadî faaliyetler içerisinde tarımın önemli bir yeri vardır. Medine, Hicaz içerisinde yer altı ve yer üstü suları bol olan ve bahçeciliğin en çok yapıldığı yerlerdendi.[176] Başta hurma ağaçları olmak üzere diğer tarım ürünlerinin sulanması için gerekli olan su, kuyulardan karşılanıyordu.[177] Hurma burada yetişen en önemli zirai üründü. Hurma ağacının genel olarak Arap Yarımadası'nda özel olarak da Medine'de önemli bir yeri vardı. Meyvesi, en önemli besin maddelerindendi. Gövdesinden çardak yapımında, evlerin çatı ve direklerinin yapımında istifade edilmekteydi. Yaprakları ve çekirdekleri ise hayvanlar için yem olarak kullanılıyordu. Bazı zamanlar ücretlerin hurma

171 İbn Havkal, s. 37.

172 Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n-Nihaye*, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1981, C. 7, s. 96.

173 İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n-Nihaye*, C. 13, s. 187.

174 Ebü'l-Fida, s. 87.

175 Peters, s. 61.

176 Abdülbasıt Bedr, *Et-Tarihü'ş-Şamil li'l-Medîneti'l-Münevvere*, Medine: (y.y.), 1993, C. 1, s. 99.

177 İbn Havkal, s. 37

cinsinden ödenmesi nedeniyle ticarî muamelelerde para yerine geçmekteydi.

Medine'de hurmanın dışında tahıl ürünlerinden arpa yetişmekteydi.[178] Buğday ise fazla yetişen bir ürün değildi. İbn Sa'd, Medine'de ilk buğday yetiştiren kimsenin Talha b. Ubeydullah olduğunu zikretmektedir.[179] Kabak, patlıcan ve fasulye gibi sebzeler, Medine'de yetişen bahçe ürünleri arasındaydı. Üzüm, karpuz ve nar en çok yetişen meyvelerdendi.[180]

Tatlı suları olan şehre Hz. Ömer zamanında su kanalları yapıldı.[181] Mekke'de olduğu gibi Medine'de de aniden bastıran kuvvetli yağışların sellere sebebiyet verdiği görülmekteydi. Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Mehzûr Ovasından gelen sellerin Medine'de su baskını tehlikesi oluşturması sebebiyle sellere karşısetleryapıldı.[182]

Yahudi kabileleri Beni Nadir ve Beni Kurayza topraklarından çıkartılınca Hicretle birlikte tüm mallarını Mekke'de bırakarak Medine'ye gelen Müslümanlara, buralar paylaştırıldı. Beni Nadir, Hicri 4. yılda Medine'den çıkarıldı. Savaşsız elde edilmeleri nedeniyle bunların toprakları hazineye ait olmakla birlikte Hz. Peygamber, bunların önemli bir kısmını muhacirler arasında taksim etti. Beni Nadir'in topraklarından ensardan Sehl b. Huneyf ve Ebu Dücane'ye de, fakir olmalarından ötürü pay verildi.[183] Geriye kalan kısmında yer alan hurmalıkların altına Hz. Peygamber, tahıl ektirirdi ve bununla ailesinin

178 Bedr, C. 1, s. 100.

179 Muhammed b. Sa'd b. Meni' İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001, C. 3, s. 203.

180 Bedr, C. 1, s. 101.

181 Makdisi, s. 80.

182 Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abide Nemeri İbn Şebbe, *Tarihü'l-Medîneti'l-Münevvere (Ahbarü'l-Medineti'l-Münevvere)*, Cidde: Darü'l-İsfahani, 1973, C. 1, s. 169; El-Belazuri, s. 13.

183 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Bülda,n* s. 25.

yiyeceği karşılanırdı. İhtiyaçtan fazlası ile ise cihat için at ve silah alımına tahsis edilirdi.[184] Benzer şekilde Beni Kurayza'nın arazileri de Muhacir ve Ensar arasında paylaştırıldı.[185] Hayber, Fedek ve Vadiyü'l-Kura feth olununca burada yaşayan Yahudiler, toprakları işlemeleri ve bunun karşılığında elde edilen mahsülün yarısını almaları koşuluyla yapılan anlaşma neticesinde yerlerinde bırakıldılar.[186] Hayber'in fethine kadar, yeni gelenlerle birlikte artan Medine nüfusuna, tek başına şehrin üretimi yetmiyordu. Vaziyet Hayber'in fethiyle değişti. İbn Ömer, "*Hayber feth olunana kadar hurmaya doymadık*" demektedir.[187]

İslam öncesi dönemlerle ilgili olarak elde bir veri bulunmamakla birlikte Medine nüfusunun özellikle Bedr Savaşı ve Hüdeybiye Anlaşması döneminde hicret edenlerin sayısındaki artışa paralel olarak hızla yükselmeye başladığı tahmin edilebilir. Yahudi kabilelerin şehirden sürülmesi ise en azından başlangıçta tersi bir durumun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiş olmalıdır. Yahudi kabilelerinden Beni Kaynuka hicretin 3. yılında, Beni Nadir ve Beni Kurayza ise hicretin 4. yılında sürüldüler. Medine'den çıkartılan Yahudilerin toplam nüfusunun 6-7 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.[188] Geriye kalan Yahudilerin, Arap Yarımadası'ndan sürülmesi Hz. Ömer'in hilafet yıllarında gerçekleşti.[189] Şafii'ye dayandırılan bir rivayette, Hz. Peygamber'in vefatında Medine'de yaşayan sahabenin sayısının 30 bin civarında olduğu bildirilmektedir.[190] Bu rakamın kadın, çocuk ve erkek tüm sahabeyi

184 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 23.

185 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 32.

186 Buhari, Megazi 41 (4248).

187 Buhari, Megazi 39 (4243).

188 Bedr, s. 241.

189 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 32.

190 Muhammed Abdülhay Kettânî, Hz. Peygamber'in Yönetimi, Ahmet Özel (çev.), İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, C. 2, s. 483.

içine aldığı düşünüldüğünde o dönemde Medine'de yaşayan Müslüman nüfusun 30 binlerde olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Mescid-i Nebevi'nin genişletilmesinden, Medine'nin nüfusu dört halife döneminde artmaya devam ettiği sonucunu çıkartabiliriz.

Medine'de, Hz. Ebu Bekir dönemiyle birlikte önemli bir demografik değişim başladı. Yarımada'nın her yerinden insanlar buraya gelmekte ve buradan seferlere katılmaktaydı. İlk defa İranlı ve Rum kadın ve erkekler, Hz. Ebu Bekir dönemiyle birlikte şehre geldi. Bunlardan azat edilenlerle Medineliler evlilikler gerçekleştirdiler. Böylece Rum, İranlı ve Arap karışımı yeni nesiller ortaya çıkmaya başladı.[191] Hz. Ömer dönemi, Medine'ye ulaşan ganimetler nedeniyle bolluk dönemidir. Ganimetlerin artmasıyla birlikte Hz. Ömer, tüm Medine halkına düzenli yıllık ödemeler yapmaya başladı. Bu amaçla ilk olarak *divan* sistemi kullanılmaya başlandı ve herkese sabit bir miktar atâ[192]belirlendi.[193]

Mekke ve Medine kadar olmasa da Hicaz'ın önemli şehirlerinden biri de Taif'tir. Mekke'nin yakınında bulunan şehir, ikliminin Akdeniz'e benzerliğiyle müstesna bir yere sahiptir. Makdisi'nin ifadesiyle Şam'a benzeyen havasıyla maruftur.[194] Yüksek bir yerde kurulmuş olması nedeniyle iklim ve bitki örtüsü bakımından diğer Arap şehirlerine nazaran belirgin bir farklılığı vardır. Burası başta zeytin ve üzüm olmak üzere bol miktarda ağaç ve meyvenin yetiştiği küçük bir şehirdir.[195]

191 Bedr, C. 1, s. 264.

192 Hz. Ömer'in kurduğu divan teşkilâtında feyden müslümanlara yılda bir defa dağıtılan paraya, Emevî ve Abbâsîler zamanında ise askerlerin maaşlarına verilen ad (Mustafa Fayda, "Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV, 1991, C. 4, s. 33).

193 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 629.

194 Makdisi, s. 79.

195 İbn Havkal, s. 39; Ebü'l-Fida, s. 95.

Mekke'nin meyvelerinin çoğu buradan karşılanır. Başta nar ve üzüm olmak üzere birçok meyve yetişir. Taif valisi Süfyan b. Abdullah es-Sekafi, Hz. Ömer'e yazdığı mektupta Taif'te etrafı duvarlarla çevrili üzüm bağları bulunduğunu, üzümden kat kat değerli şeftali ve nar yetiştiğini haber vermekteydi.[196]

Gazvan Dağı'nın sırtına kurulmuş olan Taif, Hicaz'ın en soğuk şehriydi ve hatta bazı zamanlar Gazvan Dağının tepesinde suların donduğu görülüyordu.[197] İkliminin letafeti sebebiyle Mekke'nin önde gelenlerinin sayfiye yeriydi.[198] Mekkelilerin çoğunun Taif'te toprağı bulunmaktaydı.[199] Taif'te ziraate ek olarak arıcılığın da yapıldığını Hz. Ömer'in döneminde Taif Valisinin, bal üreticilerinin zekâtlarını vermediklerini Halife'ye şikâyetetmesindenanlıyoruz.[200]

Arap Yarımadası içerisinde diğer bölgelere nazaran tarıma daha elverişli olup aynı zamanda ticarî olanakları daha geniş olan bölge Yemen olmuştur. Yemen'de hurma, buğday, arpa ve üzüm gibi tarım ürünleri yetişmekte, küçük ve büyükbaş hayvancılık yapılmaktaydı. Hz. Peygamber'in, Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak gönderdiğinde yukarıda saydığımız tarım ürünleriyle birlikte sığır ile baldan zekât almasını emretmesi, bu ürünlerin zekât toplanacak miktarlarda üretildiğineişareteder.[201]

Yemen'de iki şehir dikkat çekmektedir. Bunlardan biri Yemen'in limanı olan Aden diğeri ise Sana şehirleridir. Yemen Tihamesi'nde yer alan Aden, en eski Arap pazarlarından olup[202]

196 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 83.

197 İbn Havkal, s. 39.

198 Makdisi, s. 79.

199 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 80.

200 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 81.

201 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 101-105.

202 Hemdanî, s. 70.

Çin ve Hindistan'dan gelen gemilerin uğradığı önemli bir liman kentiydi. Makdisi Aden'i, Çin'in kapısı, Yemen'in limanı ve Batı'nın antreposu olarak tarif etmektedir.[203] Küçük bir şehir olmasına rağmen deniz kıyısında limanı olması nedeniyle şöhret bulmuştur.[204] Üç tarafı dağlarla çevrili olan Aden, iç bölgelerle bağlantısını dağların arasında yer alan geçitler vasıtasıyla sağlamaktaydı.[205]

İslam öncesi dönemde farklı devletlerin nüfuzu altında kalan Aden, 575'te İranlıların hâkimiyetine girdi. H. 10/M. 631'de Sasani Valisi Bâzân'ın Müslüman olmasıyla, İslam ülkesine katıldı.[206] Başta Hindistan ve Çin gibi zengin Doğu mallarının Batı'ya aktarıldığı bir antrepo olan Aden, XIV. yy.da Osmanlı-Portekiz mücadelesi döneminde önemini yitirdi ve buranın ticareti Muha'ya kaydı.[207]

Yemen'in en önemli şehiri Sana'dır. İbn Havkal, kendi döneminde, Yemen'de Sana büyüklüğünde ve medeniyet seviyesinde başka bir şehir bulunmadığını söyler.[208] Hemedani Sana'yı Yemen'in anası ve çekim merkezi olarak nitelemekte; Araplar arasında "*Yolculuk uzasa da Sana'ya uğramadan geçilmez*" sözünün meşhur olduğunu aktarmaktadır.[209] Makdisi ise Sana'yı meyveleri bol, malları ucuz, zengin ve ticareti kârlı bir şehir olarak tasvir etmektedir.[210]

203 Makdisi, s. 85.

204 İbn Havkal, s. 44.

205 Hemdanî, s. 70.

206 Mustafa L. Bilge, "Aden", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, C. 1, s. 368.

207 Conder, s. 292.

208 İbn Havkal, s. 43.

209 Hemdanî, s. 82.

210 Makdisi, s. 86.

Hemedani'ye göre yeryüzündeki en eski şehir olup Sam b. Nuh tarafından kurulan[211] Sana, Yemen'de hükmetmiş olan Sebe, Himyer gibi devletlerin başlıca şehirlerinden biri ve en önemli ticaret merkeziydi.[212] Sana, Çin ve Hindistan'dan gemilerle getirilen malların kara yoluyla Yarımada'nın kuzeyine ve oradan da Avrupa'ya taşınmasında önemli rol oynuyordu. Şehir, M. 525'te Habeşliler tarafından ele geçirildi ve elli yıl kadar Habeşistan hâkimiyetinde kaldı. M. 570'te Sasanilerin eline geçen Sana, Sasanilerin Yemen Valisi olan Bâzân'ın Müslüman oluşuyla İslam hâkimiyeti altına girdi.[213]

Yemen'den sonra Yarımada'nın en önemli bölgelerinden olan Umman'nın şehirleri küçük olmakla birlikte ticaretleriyle şöhret bulmuşlardı. Sıcak bir iklime sahip olan Umman, hurma ve meyve hazinesi olarak bilinmekteydi.[214] Hicretin sekizinci yılında Hz. Peygamber'in elçilerinin davetini kabul eden Umman halkı Müslüman oldu.[215] Buranın en önemli şehri Suhar'dır. İslam öncesi dönemde Arap pazarlarının önde gelenlerinden biri burada kurulmaktaydı. Deniz kıyısında yer alan Suhar'ı, İbn Havkal, Umman'ın en mamur şehri olarak nitelendirir.[216] Makdisi ise buranın önemli ve şaşırtıcı bir pazara sahip olduğunu, Doğu'nun çıkış yeri ve Irak'ın antreposu olduğunu vurgular.[217] Bir liman kenti olan Suhar'a Sind, Hint, Çin ve Doğu Afrika gemileri uğramaktaydı.[218]

211 Hemdanî, s. 82.

212 Bilge, s. 88.

213 Bilge, s. 88

214 Ebü'l-Fida, s. 99.

215 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 110.

216 İbn Havkal, s. 44.

217 Makdisi, s. 92.

218 Ebü'l-Fida, s. 99.

Arap Yarımadası içerisinde dikkat çeken önemli bölgelerden biri de Bahreyn'dir. Bahreyn, tarihte Arapların Basra Körfezi kıyılarından Umman'a kadar olan bölge için verdikleri isimdir.[219] Hurmalıkları ile meşhur olan Bahreyn'in[220] akarsuları ve su kaynakları bol, sıcağı şiddetlidir.[221] İbn Havkal, Bahreyn şehirleri arasında Hicr, Ahsa, Katif, Harc ve Uvala'yı saymaktadır.[222] Bahreyn'de dikkat çekici tek bir şehirden söz etmek mümkün görünmemektedir. Geçmişte buranın merkezi Ahsa idi. Kıyıya yakın olan adalar da Bahreyn sınırları içerisine girmekteydi. Günümüzde Bahreyn ismiyle anılan adaya, o asırda Uvala denilmekteydi.[223] Uvala'nın gelir kaynaklarının başında ticarî gemilerden alınan vergiler geliyordu. İbn Havkal'ın yaşadığı dönemde, burada hâkimiyet süren Ebu Said Hasen b. Mehran, ticarî gemilerden büyük miktarlarda vergi geliri elde ediyordu.[224] Bahreyn'in ticaretten elde ettiği gelirlerin yüksekliğinin geçmişe dayandığını Hz. Peygamber döneminde buradan elde edilen cizye gelirlerinin, Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerine nazaran yüksek olmasından çıkartabiliriz. Bahreyn halkının bir kısmı Hz. Peygamber döneminde Müslüman oldu. Müslüman olmayanlarla ise kişi başı bir dinar cizye vermeleri üzerine sulh yapıldı.[225] Belazuri'nin rivayetine göre Bahreyn'den 80 bin dinar cizye alındı. O döneme kadar bu büyüklükte bir cizye alınmamıştı.[226] İslam'ın ilk dönemlerinde Bahreyn toprakları

219 Muhammed b. Halife b. Hamed b. Musa Et-Tai Nebhani, *Et-Tuhfetü'n-Nebhaniyye fî Tarihi'l-Cezireti'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru İhyai'l-Ulum, 1986, s. 12.

220 Makdisi, 1906, s. 93.

221 Ebü'l-Fida, s. 99.

222 İbn Havkal, s. 33.

223 Et-Tai Nebhani, s. 12.

224 İbn Havkal, s 33.

225 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 107.

226 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 111.

İranlıların hâkimiyetindeydi. Hicri 8. yılda Hz. Peygamber buraya İslam'ı kabul etmeleri için elçi gönderdi. Bahreynlilerin bir kısmı İslam'ı kabul etmekle birlikte burada yaşayan Yahudi ve Mecusiler cizye karşılığı sulh yapmayı tercih etti.[227]

227 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 113.

3. TİCARETİN DİNİ, İKTİSADÎ VE SOSYAL BOYUTLARI

3. 1 İslam'ın İnsan ve Dünya Algısı

Batı dünyası aydınlanma çağı diye nitelendirilen süreçte klasik dünyanın düşüncesinde temel aldığı esaslardan uzaklaşarak, içinde bulunduğu dünyayı algılamada ve anlamlandırmada insan aklını ve aklın deney ve gözleme dayalı olarak ürettiği bilgiyi merkeze alan bir bakış geliştirdi. Aklın elde ettiği bu konum, on binlerce yıllık insanlık tarihine bakışı da değiştirdi. İnsan artık ihtiyaç duyduğu her bilgiye kendi çabası ile ulaşabilmekte ve onu kendi amaçları doğrultusunda kullanabilmekteydi. Burada özellikle XVIII. yy. düşünürlerinin bilimi, tüm beşeri faaliyetleri değiştirme gücüne sahip olarak görmeleri başlangıcı oluşturdu.[228] Bu düşünürler, bilime ve bilgiye ulaşmanın anahtarı olarak aklı görmekteydi. Böylece akıl geçmiş dönemde en önemli bilgi kaynağı olarak görülen vahyin önüne geçti. İster tabiata hâkim olan kanunlar olsun isterse de siyasi, iktisadî ve sosyal olaylara ilişkin kanunlar olsun tamamının insan tarafından keşfedilebileceği, gelecekteki olaylara bu doğrultuda yön verilebileceği tartışmasız bir olgu olarak kabul edildi. İnsanın, akla ve aklın üretimi olan bilgiye güveni onu tanrıya ihtiyaç hissetmekten müstağni kıldı hatta daha da öte kendi ürettiği bilgiyi ve bunun ardında kendisini tanrılaştırdı.

228 Mustafa Özel, Mustafa, "İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi", *İktisat Risaleleri*, Mustafa Özel (drl.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s. 12.

En azından XVIII. yy.dan başlayarak Batı'da üretilen bilginin giderek artan surette ağırlığını daha fazla hissettirmesi ve XX. yy.a hâkim olması, hemen her toplumda Batı düşüncesinin tek doğru olarak görülmesine yol açtı. Bu bilgi sorgulanmadan mutlak doğru olarak algılandı. Tarihin belirli bir döneminde üretilen bu bilgi, tüm toplumlar ve tüm zamanlar için geçerli bir kural kabul edilerek evrensel bir doğru gibi kabul edildi. Binlerce yıllık insanlık tarihi zaviyesinden bakıldığında çok kısa bir dönemde, dar bir bölgenin tecrübesini ifade eden bu bilgi ve tecrübeyle tarihin yorumlanmaya çalışılması ve bütün toplumlara bu nazarla bakılması beraberinde büyük bir yanılsamaya sebebiyet vermektedir.

Aynı yanlış Batı merkezli bir bakış açısıyla İslam'a ve İslam dünyasına bakmada da kendini göstermektedir. Siyasetten kültüre, ekonomiden sosyal hayata Batı dünyasında üretilen bilgileri mutlak doğru kabul eden anlayış, İslam toplumlarını ve onların ortaya koydukları birikimi gereği gibi kavrayamamaya ve yanlış çıkarımlarda bulunmaya yol açmaktadır. Var oluşu tanımlama dahil en temel meselelerden başlayarak Müslüman'ın nazarı, Batı'nın ortaya koyduğu tanımdan farklıdır.

İslam'ın bir bütün olarak toplumsal yapılara özelde ise ticarete ilişkin bakışının ve Müslüman toplumlarda ticarî kurumların oluşumunun sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için öncelikle İslam'ın dünya görüşünün ortaya konularak Müslümanların içerisinde bulundukları âlemi nasıl algıladıklarının ve ona nasıl bir anlam yüklediklerinin bilinmesi gerekmektedir. Hz. Peygamber'in geldiği toplumda bulunan insanlara ilettiği mesajın, onların bu mesaja yaklaşımının ve Hz. Peygamber'den sonra ondan aldıkları mesajı ne şekilde yorumladıklarının bilinmesi, o zaman ve sonrasında kurdukları yapıları, benzerliklerini ve farklılıklarını, bu benzerlik ve farklılıkların nedenlerini kavramaya yardımcı olacaktır. Tarihi içerisinde

ortaya çıkan Müslümanlara ait bütün kurumlar, İslam'ın dünya algısı çerçevesinde şekillenmiştir. Zamana ve bölgeye göre farklılık gösteren kurumsal ve hukukî çerçeve dahi aynı esasların izin verdiği yorumlar içerisinde, belirli ilkeleri gerçekleştirmek üzere tezahür etmiştir.

İslam'ın dünya görüşü insanın yeryüzündeki halifeliği[229] çerçevesinde şekillenir. Burada, kendiliğinden veya tesadüflerin sonucunda meydana gelmiş bir dünya ve insan yoktur. Belirli bir amaca yönelik yaratılmış bir dünya ve yine bu dünyaya belirli bir vazifeyle gelmiş insan vardır. İnsan, yeryüzünde Yaratıcının temsilcisi ve onun adına, emrine verilmiş olan dünyayı imar etmekle görevli kişidir.

Diğer bir husus ise insanın bilgisiz olarak yaratılmadığıdır. Kendisine verilen vazifeyi yerine getirebilmesi için gerekli olan bilgi, donanım ve eşyanın özellikleri başlangıçta kendisine öğretilmiştir.[230] Öyleyse insan daha başlangıçta akıl, idrak ve varlığını sürdürebilmesi için lüzumlu konularda gerekli donanıma sahipti. Onun belirli bir evrimin neticesinde mevcut hususiyetlerini elde ettiği nazariyesi, İslam'ın insan algısının dışındadır. Bilakis o, ilk yaratılışından itibaren aynı insandı. Aslına bakılırsa insanın evrim geçirdiği inancı tam da aydınlanma düşüncesinin aklı ve aklın ortaya koyduğu bilgiyi kutsayan anlayışıyla örtüşmektedir. Zira başlangıçta şu anki akli melekelerine sahip olamayan insanın bir tanrıya veya tanrılara ihtiyacı vardı. Fakat belirli aşamalardan geçerek mevcut özelliklerini kazanan insanın artık bir tanrıya veya tanrılara da ihtiyacı kalmamaktadır. Zira tanrının bahşettiği her şeyi zaten kendi çabası neticesinde elde edebilmektedir. Nitekim John Toland gibi düşünürler tanrıyı tabiata eşitlemeyi akla uygun görürken Diderot,

229 "Hani, Rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti." (Bakara 2/30)

230 "Allah, Âdem'e bütün isimleri (eşyanın adlarını ve ne işe yaradıklarını) öğretti." (Bakara 2/31)

Julien Offray de La Matrie ve d'Holbah gibi filozoflara göre tanrıya gerek yoktu, akıl ve tabiat tek başlarına yeterliydi.[231]

İnsan, dünyaya ebedi bir hayat sürmek üzere değil belirli bir zamana kadar burada yaşamak ve kendisine verilen görevi yerine getirmek üzere gönderilmiştir.[232] İnsanın halife olarak yaratılması nedeniyle dünya ve içerisinde olan her şey de onun hizmetine verilmiştir.[233] Mesuliyetlerini ifa ederken bunlardan kendisine izin verildiği ölçüde istifade etme hakkına sahiptir. İnsan, dünyada emrine verilenlerden, beslenmesi için gerekli olan gıdasını, sığınacağı barınağını, üzerini örtecek giyeceğini, ulaşımda yararlanacağı bineğini ve ihtiyaçlarını görmek için istifade edeceği araçlarını temin eder. İnsan, istifadesine sunulan her bir varlıktan belirli bir gaye doğrultusunda yararlanır. İnsana, bu dünya hayatında varlığını sürdürebileceği ve vazifesini yerine getirebileceği her şey verilmiştir.[234] Üstelik vazifesini yapabilmesi amacıyla emrine verilenler sadece dünya ve içerisindekilerle sınırlı olmayıp güneş ve ay gibi dünyanın dışındaki diğer varlıkları da kapsamaktadır.[235] Dolayısıyla insan emrine verilen varlıkların tamamından ihtiyaçlarına uygun bir şekilde faydalanma hakkına sahiptir. Onun dünyada yüklendiği bu görev esasında ağır bir vazifedir. Bununla birlikte

231 Özel, s. 14.

232 "Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır" (Bakara 2/36)

233 "O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir." (Bakara 2/29)

234 "O, istediğiniz şeylerin hepsinden size verdi." (İbrahim 14/34)

235 "Allah, gökleri ve yeri yaratan, gökten yağmur indiren ve onunla size rızık olarak türlü meyveler çıkaran, emri gereğince denizde yüzmek üzere gemileri emrinize veren, nehirleri de hizmetinize sunandır. O, âdetleri üzere hareket eden güneşi ve ayı sizin hizmetinize sunan, geceyi ve gündüzü sizin emrinize verendir. O, istediğiniz şeylerin hepsinden size verdi." (İbrahim 14/32-33)

insan, yaratılış vasıflarının etkisiyle ağır bir mesuliyetin altına girmede beis görmemiştir.[236]

İnsan, halifelikle görevlendirilmekle ve bu konuda ihtiyacı olan her şey emrine verilmekle birlikte istediği gibi sorumsuzca hareket etmek üzere serbest bırakılmamıştır. Onun mesuliyetini yerine getirmesi için nasıl davranması gerektiği belirtilmiş ve sınırları çizilmiştir. Mana itibariyle halife kelimesi, bir başkasının yerine vekâlet eden ve onun namına işleri yürüten, çekip çeviren kimseyi ifade etmektedir. Yoksa halifenin kendi başına hareket etme yetkisi bulunmamaktadır. O, vekili olduğu kimsenin kendisine izin verdiği şekilde hareket eder. Yani insan, Allah adına ve onun kendi iradesinden verdiği yetkilerle, ona bağlı olarak ve onun vekili olarak, yine onun yarattıkları üzerinde bir takım tasarruflarda bulunabilir. Sadece Allah'ın kendisine izin verdiği hükümleri uygulayabilir.[237] Aksi takdirde kendisine verilen görevi layıkıyla yerine getirmemiş olmuşolur.[238]

İnsanın, hilafet görevini yerine getirirken takip edeceği yol ve riayet etmesi gereken sınırlar, yine insanlar arasından seçilen peygamberler yoluyla açıklanmıştır. Son peygamber olarak ise Hz. Muhammed gönderilmiştir.[239] Dolayısıyla Hz. Muhammed son elçi, ona indirilen Kur'an ise son kitaptır. İnsanların gerek dinî ve gerekse de dünyevî işleriyle ilgili uymaları gereken yegâne din artık İslam'dır.

236 "Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yüklendi." (Ahzâb 33/72)

237 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dîni Kur'an Dili, İstanbul: Çelik-Şura, (t.y.), C. 1. s. 255.

238 "O, sizi yeryüzünde halifeler kılandır. Artık kim inkâr ederse inkârı kendi aleyhinedir. İnkârcıların inkârı, Rableri katında ancak uğrayacakları gazabı artırır." (Fâtır 35/39)

239 "O (Muhammed), Allah'ın Resûlü ve nebîlerin sonuncusudur." (Ahzâb 33/40)

İslam'da ibadet ve muamelat olarak iki ana başlık altında toplayabileceğimiz, ferdî ve içtimaî hayatın düzenlenmesinde esas olarak kabul edilen fıkhî hükümlerin hangi kaynaklardan ne şekilde elde edileceği ve hüküm koyucu olan Şari'nin maksadına ne şekilde ulaşılacağı belirtilmiştir. Usulü fıkıh kitaplarında zikredilen dinin delilleri (el-edilletu'ş-şer'iyye), talep edilen hükümlere ulaşmada istifade edilecek temel kaynaklardır. Bunlar sadece ibadet sahasına giren hususlarla ilgili değil siyasî, içtimaî ve iktisadî hususlarla ilgili yararlanılacak temel kaynaklardır.

Aslî deliller olarak zikredilen, dört ana kaynaktan Kur'an ve Sünnet, vahiy olmaları nedeniyle önceliklidirler ve diğer iki kaynak bunlardan beslenmektedir. Üçüncü kaynak olan icmâ, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki herhangi bir asırda yaşayan Müslüman âlimlerin bir meselenin şer'î hükmü hususunda ittifak etmeleridir.[240] Dolayısıyla ana kaynaklar olan Kur'an ve Sünnet'ten yararlanılarak çıkartılan bir hükümde ulemanın ittifakını ifade eder. Kıyas ise diğer üç kaynakta, hakkında hüküm olmayan bir meselenin hükmünün, aralarındaki müşterek illet[241] nedeniyle hakkında hüküm olan konunun hükmüne tabikılınmasıdır.[242]

Siyasî, sosyal ve iktisadî sistemin unsurlarının muamelat sahasına girdiğini daha önce belirtmiştik. İslam, insanlara muamelat sahasında geniş bir hareket alanı bırakmıştır. Doğrudan vahyî kaynaklar olan Kur'an ve Sünnet ana esasları belirlemiş ve insanlara riayet etmekle yükümlü oldukları sınırları beyan

240 Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013, s. 78.

241 İllet, fıkıhta terim olarak hükmü gösteren veya gerekli kılan yahut hükmün kendisine bağlandığı durum, vasıf, mâna, gerekçe anlamlarına gelmektedir (İbrahim Kâfi Dönmez, "İllet" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Vakfı Yayınları, 2000, C. 22, s. 117).

242 Atar, s. 89.

etmiştir. Bu sınırların içerisinde kalan geniş bir alan insanın akletme, birikim, deneyim, kendisi ve başkalarının tecrübelerinden yararlanarak hareket etme imkânına sahip olduğu yerdir. Zamanın veya mekânın değişmesiyle ortaya çıkan ihtiyaçlar her zaman göz önünde bulundurulur. Aslî kaynakların sınırları içerisinde son derece esnek bir yapı mevcuttur. Mecelle'nin otuz dokuzuncu maddesi olan *"Ezmanın tağayyürü ile ahkâmın tağyiri inkâr olunamaz"*[243] ilkesi bunu açıklamaktadır. Geçmiş deneyimlere, tecrübe ve birikimlere gereken önem verilmiş ve bu fıkhın fer'i delillerinden sayılan örfü meydana getirmiştir. Dolayısıyla insanlar arasında yapıla gelen, aklın kabul ettiği ve dinin aslî kaynaklarına aykırı olmayan örfün uygulanmasına Kur'an izin vermiştir.[244] Örf ve âdetlerden teşekkül eden gelenek, İslam toplumlarında önemli bir yere sahip olmuştur. Toplumun yaşaması, siyasî ve iktisadî düzenini devam ettirmesi gelenekle yakından alakalı olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde üç temel ilkeden biri olarak temayüz eden gelenekçilik ilkesi şeriatın açık olarak düzenleme yapmadığı alanlarda devreye giren ve padişahların devlet başkanı sıfatıyla çıkardıkları kanunnamelerle birlikte uyulması zorunlu olan kuralları ifade etmekteydi.[245]

Hilafet görevine getirilen, dünya ve içerisindekiler istifadesine sunulan, aşmamakla mesul olduğu hudutları belirlenen ve burada bulunduğu süre içerisinde hangi kaynakları kullanarak hareket edeceği bildirilen insanın, bütün faaliyetlerinde riayet etmesi gereken gaye de bellidir. Ferdî, içtimaî, iktisadî ve siyasî alanlarda, bir hüküm çıkarıp kural belirlerken, bir sistem

243 Atıf Bey Kuyucaklızade, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavaid-i Külliye Şerhi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327, C. 1, s. 48.

244 "Onların (annelerin) yiyeceği, giyeceği, örfe uygun olarak babaya aittir." (Bakara 2/233)

245 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003, s. 63.

ortaya koyarken İslam'ın gayesinin bilinmesi ve buna uygun davranılması zaruridir.

İslam'da yegâne şeriat koyucu olan Allah'ın şeriat koymadaki gayesi dünya ve âhirette kulların maslahatlarını[246] temin etmektir.[247] İslamın olmasını istediği fayda ve engel olmak istediği zarar, âhiret hayatına yönelik bir dünya hayatının gereklerini temin için dikkate alınmakta olup kişilerin arzu ve istekleri doğrultusunda celb veya defleri istenilmemektedir.[248] Çünkü İslam'ın öncelikli hedefi insanların Allah'a kulluğudur ve hükümlerin tamamı bunu merkeze almaktadır. Varlığı istenen maslahatlar ve engel olunmak istenen zararlar esasen katışıksız saf fayda veya zarar değildir. Az veya çok birbirleriyle karışıkhaldedirler.[249]

İslam'ın gayesini oluşturan maslahatlar, zaruri olanlar (*zarûrîyyât*)[250]; bunun altında olup yokluğu doğrudan ferde ve

246 Maslahat, sözlükte "doğru, düzgün ve kusursuz olma; iyilik, uygunluk, yarayışlılık" gibi mânalar içeren salâh kelimesinden türetilmiş olup "bir şeyin maksada uygun özellikte olması, fesadın zıddı, iyi, uygun, elverişli, yararlı, iyi olana ulaştıran" anlamlarına gelir; isim olarak çoğulu mesâlihtir. Hem kalıp hem mâna bakımından maslahatla uygunluk taşıyan menfaat kelimesi "hazzın elde edilmesi ve korunması" şeklinde açıklanır. Bunların karşıtı mefsedet ve mazarrattır. Geniş anlamıyla maslahat faydanın sağlanması yanında zararın savulmasını, menfaat de haz (lezzet) ve hazza vasıta olanın temini ve korunması yanında acı (elem) ve acıya vasıta olanın giderilmesini kapsar. Fıkıh literatüründe maslahat ruhî veya bedenî, ferdî veya içtimaî olsun, dünyevî ve uhrevî faydaların sağlanmasını ve zararların giderilmesini belirten bir terim olarak kullanılır (İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003, C. 28, s. 79).

247 Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnati Şatıbi, *El-Muvâfakât:İslami İlimler Metodolojisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990, C. 2, s. 3.

248 Şatıbi, C. 2, s. 37.

249 Şatıbi, C. 2, s. 26.

250 Zarûriyyât, en üst düzeydeki yararları, yani toplumun varlığı ve dirlik düzenliği için vazgeçilmez temel hak ve değerleri ifade eder. Bunlar genel makasıd kısmına dahil olan canın, neslin, aklın, malın ve dinin korunması şeklinde özetlenir (Ertuğrul Boynukalın, "Makasıdu'ş-Şeria", TDV İslam Ansiklopedisi, Dnkara: TDV Yayınları, 2003, C. 27, s. 425).

topluma zarar vermese de insanların dünya işlerinde darlığa düşmelerine yol açan *hâciyyât*[251] ve bunun da ötesinde ideal bir hayat nizamı için varlığı gereken *tahsiniyyât*tan[252] müteşekkildir. Dolayısıyla zaruri maslahatların mutlaka teminat altına alınması gerekir. Çünkü bunların yokluğunda dünya işlerinde düzen sağlamak, karmaşayı önlemek mümkün olmaz, hayat ortadan kalkar.[253] Zaruri maslahatların korunmaması dünya işlerinin bozulmasına yol açmanın dışında âhiret hayatında da kayıp ve hüsran demektir.[254] İlk yaratılışta gözetilen amaçtan sapmak anlamına gelmektedir. Bu zaruri maslahatlar dinin, aklın, neslin, malın ve canın korunması olmak üzere beş kısımdan oluşur. Öyleyse toplumsal sistemin başarısı, öncelikle bu zaruri maslahatları korumasıyla ve ardından bunların altında yer alan diğer hâciyyât ve tahsiniyyât gibi maslahatları gerçekleştirmesiyle ortaya çıkar.

3. 2 İslam ve İktisat

İslam'ın iktisat görüşü onun dünya görüşü ile aynı çerçevede değerlendirilmelidir. İnsanın iktisadî faaliyetlerin

251 Hâciyât, zaruret derecesinde olmamakla birlikte ferdî ve içtimaî hayatın düzenli biçimde yürümesini sağlayan, karşılanmaması zorluk, huzursuzluk ve sıkıntıya sebebiyet veren faydalardır. Satım, kira vb. akidlerin meşrû kılınması, bu tür faydaların sağlanması için konmuş hükümlerin örneklerini oluşturur (Ertuğrul Boynukalın, "Makasıdu'ş-Şeria", TDV İslam Ansiklopedisi, Dnkara: TDV Yayınları, 2003, C. 27, s. 425).

252 Tahsîniyyât, ahlâkî erdemlerin geliştirilmesi, görgü kurallarına uyulması vb. yollarla sağlanan, zaruret ve ihtiyaç derecesine ulaşmamakla birlikte hayatı kolaylaştıran ve güzelleştiren faydaları ifade eder. Temizlikle ilgili hükümler, yeme içme âdâbı, zararlı ve dinen necis nesnelerin satım sözleşmesine konu edilmesinin yasaklanması, bu tür faydanın sağlanması amacını taşıyan hükümlere örnek gösterilir (Ertuğrul Boynukalın, "Makasıdu'ş-Şeria", TDV İslam Ansiklopedisi, Dnkara: TDV Yayınları, 2003, C. 27, s. 425).

253 Şatıbi, C. 2, s. 7.

254 Şatıbi, C. 2, s. 7.

içerisinde yer alması onun halifelik görevinin bir parçasıdır. Yeryüzünde, Yaratıcı adına ve onun belirlediği sınırlar içerisinde imar faaliyetlerini yürüten insan bu çalışmasının bir parçası olan iktisadî faaliyetleri de aynı şekilde kendisi için belirlenen sınırlar çerçevesinde yerine getirmekle vazifelidir.

İnsanların maddi ihtiyaçlarını karşılamak için kurdukları üretim, dağıtım ve tüketim sistemi olarak tanımlayabileceğimiz iktisada, modern iktisadın nedret kavramını da ekleyebiliriz. Böylece kıt kaynakların sınırsız ihtiyaçları karşılamak üzere değişik kullanım alanları arasında dağıtım faaliyetlerine iktisat adını vermiş oluruz. Modern iktisadın nedret ve sınırsız ihtiyaç kavramı tartışıla gelmiştir ve daha da tartışılacaktır. Nedret ve sınırsız ihtiyaç kavramı tartışmalı olmakla birlikte İslam, insanın dünyaya ve dünya malına olan doymak bilmez arzusunu kabul etmektedir. İnsanın tükenmez isteklerinin bir ifadesi kabilinden kadınlara, çocuklara, altına, gümüşe, atlara ve ziraat yapılan arazilere karşı doymak bilmez bir arzu beslediği Kur'an'da vurgulanır.[255] Bu vurgu, insanın karşılanan ihtiyacının yerini yeni bir ihtiyacın alacağını göstermesi ve ihtiyaçların sürekli olarak devam edeceğine işaret etmesi açısından önemlidir.

Esasen insanı çalışmaya ve yeni bir şeyler üretmeye sevk eden saik de onun bu arzularından başka bir şey değildir. Aksi takdirde en temel ihtiyaçlarını karşılayan insanın başka bir amaç için çalışmasına gerek kalmamaktadır. Bu da ilk insandan bu zamana değin aynı yaşam tarzının geçerli olmasını, aynı şekilde giyinip, benzer yiyeceklerle beslenip, benzer bir şekilde barınmayı gerektirirdi. İlk insandan bu yana maddi dünyada elde edilenlere baktığımızda insanın doymak bilmez

255 "Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir." (Âl-i İmrân 3/14)

hırsının onu yaşadığı mekânı değiştirmeye, üretmeye, üretim için alet yapmaya, bu aletleri geliştirmeye sevk ettiğini ve yaşam tarzını sürekli değiştirdiğini görürüz. Hz. Peygamber de insanın dünyaya olan arzularının tükenmediğine işaretle *"Eğer insanoğlunun elinde iki vadi dolusu mal olsa, üçüncü vadiyi ister. İnsanoğlunun karnını ancak toprak doyurur"*[256] demektedir. Yine Hz. Enes'ten rivayet edilen bir hadiste, Hz. Peygamber'in insanın arzularının tükenmezliğini buna karşın ömrünün bunları elde etmeye yetmeyeceğini anlatmak üzere önce iki noktayı işaret ettiği, bunlardan birincisini insana diğerine de onun ömrüne benzettiği anlatılmaktadır. Hz. Peygamber sonra ikinci noktadan daha uzakta bir üçüncü noktayı işaret ederek *"İnsanın emeli oradadır"*[257] demek suretiyle insanın beklentilerinin ve isteklerinin bir ömre sığmayacak uzunlukta olduğunu ortaya koymuştur. Bir başka hadiste ise Hz. Peygamber insanın ömrünü ve emelini çizdiği şekille açıklamıştır. Önce bir kare yapıp bunun içerisine ve dışına çizgi çizmiştir. Karenin içerisindeki çizgiyi insana, kareyi insanın ömrüne ve karenin dışındaki çizgiyi ise emeline benzetmiştir.[258] Peygamberin açıklamaları bize insanın yaratılıştan sahip olduğu talepkâr yönünü ve arzularının sınırsızlığını ifade etmektedir.

İnsanın dünyadaki başarısının bu hırsı ve emeli ile yakından ilgisi bulunmaktadır. Dünya ve içerisindekileri elde etme isteği olmayan, onları biçimlendirmek ve değiştirmek için çabalamayan, etrafını değiştirme yönünde itici güdülere sahip olmayan bir varlığın içindekilerle birlikte hizmetine sunulan bu dünyada beklenen naipliği gerçekleştirmesi mümkün değildir.

İnsana bahşedilen bu dünya sevgisi ve uzun boylu emellere sahip olmanın övülen ve kınanan iki yönü bulunmaktadır.

256 Buharî, Rikak 10 (6439).

257 İbn Mâce, Zühd 27 (4232).

258 Buhari, Rikak 4 (6417); İbn Mace, Kitabu'z-Zühd 27 (4231).

Erkek ve kadın iki cinsin birbirlerine olan sevgisi evlilik yapmalarına imkân tanırken çocuklara duydukları sevgiyle birlikte insan neslinin çoğalması ve devamlılığı sağlanır. Aynı zamanda kadın ve erkek iki cinsin birbirlerine duydukları sevgi İslam'ın yasakladığı evlilik dışı beraberliklere de yol açabilir ki bu da kınanan yöndür.[259] Mal sevgisi bazen övünmeye, büyüklenmeye, fakirleri ezmeye sebep olur. Bu dinin kınadığı ve kabul etmediği bir durumdur. Ama başkalarına yardım, iyilik yapma, Allah'a ibadetleri daha iyi yerine getirme amacıyla olursa bu da arzulananyönüdür.[260]

İslam, insanın bu özelliklerini açıklar ve kabul ederken onu, Hıristiyan inancında olduğu gibi doğuştan bir günahla doğmuş kabul etmez. Zira doğuştan günahkâr olarak kabulü peşinen suçlanmasına neden olmaktadır. Ahlak bilimci olan Adam Smith'in kendi çıkarını düşünen bencil insan tasavvurunun Hıristiyan inancındaki insan algısından etkilenmediğini düşünemeyiz. Aslında skolastik düşüncenin etkilerinin giderek arka plana atıldığı kabul edilen bir dönemin ürünü olan Adam Smith'in *"rasyonel ekonomik birey"*i Hıristiyan inancındaki günahkâr insanının izlerini taşımaktadır. Adem'in işlediği ilk günah nedeniyle tüm çocuklarının günahkâr olarak doğduğu inancı, Hıristiyan Batı dünyasının ürettiği her görüşte takip edilebilir. Adam Smith, doğuştan suçlu doğan insanı bencil kabul etmekte ve insanın kendi menfaati için çalışmasının refahı getirdiğini savunmaktadır: *"Yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının yardım severliğinden dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmeleri nedeniyle elde ederiz. Onların insancıllıklarına değil, bencilliklerine sesleniriz ve her zaman, kendi ihtiyaçlarımızdan değil, onların kazançlarından söz ederiz"*[261]

259 İmadüddin Ebü'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*, Dımeşk: Mektebetu Daru'l-Fîha', 1998, C. 1, s. 468.

260 İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*, C. 1, s. 469.

261 Adam Smith, Ulusların Zenginliği, İstanbul: Alan Yayıncılık, 2004, C. 1, s. 26.

Esasen Smith'in fizyokratlardan çok daha kuvvetli olarak savunduğu[262] *tabi düzen* kavramı da öncelikle Tanrı'nın toplum için ortaya koyduğu yasaları bulma gayesine matuftur.

İslam'ın insanın yaratılıştan dünyaya ve dünya metaına kuvvetli arzular beslemesini kabulü, onu daha başlangıçta suçlu kabul etmesine ve çıkar peşinde koşan faydacı bir birey olarak görmesine yol açmamıştır. Smith'in gözlemleriyle ortaya koyduğu insanın bencillik sıfatı ve bunun gibi diğer özellikleri İslam inancında da kabul edilir. Kur'an'da "*Şüphesiz insan çok hırslı ve sabırsız olarak yaratılmıştır*"[263] denilmek suretiyle onun kendi çıkarına düşkünlüğü ve aceleciliği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte insan, masum olarak ve temiz bir fıtrat üzere dünyaya gelir. Hz. Peygamber'de her doğan çocuğun fıtrat üzere dünyaya geldiğini söylemektedir.[264] Kur'an'da, "*Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun*"[265] buyrulmasından fıtrattan kastın, insanın ilk yaratılıştan itibaren İslam'ın kendisinden beklediği olumlu vasıflar olduğu anlaşılmaktadır.

İnsanın yaratılışta kendisine verilen ve özünde yer alan dünyevi arzuları, övülen olumlu sonuçlara veya yerilen olumsuz sonuçlara yol açabildiğine göre, onun tamamen kendi arzularıyla baş başa bırakılması da doğru değildir. İnsanın yaratılışta sahip olduğu vasıflar onun etrafı ile ilgilenmesini ve iktisadî faaliyetin içerisinde bir fail olarak bulunmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte insan bu alanda "*bırakınız yapsınlar-laissez faire*" sözünü doğrulayacak serbesti ile hareket etme

262 Bric Roll, "Klasik İktisat ve Adam Smith", *İktisat Risaleleri*, Mustafa Özel (drl.), İstanbul. İz Yayıncılık, 1997, s. 180.

263 Kur'an, Me'âric 70/19.

264 Buhârî, Cenâiz 79 (1359).

265 Kur'an, Rûm 30/30.

hakkına sahip değildir. Onun riayet etmekle mesul olduğu ilkeler belirlenmiş, gidilecek yola işaret olunmuş, hudutlar çizilmiştir. İnsanın iktisadî faaliyetlerinde esas amacı, İslam'ın kendisine gösterdiği gayedir. Yani İslam'ın gerçekleştirmek istediği ve korunmasını gerekli gördüğü gayedir. Maddi ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuracağı üretim, dağıtım ve tüketim sistemini bu gayeye uygun bir şekilde gerçekleştirme zorunluluğu bulunmaktadır. İslamî bir yapı içerisinde iktisadî sistemden beklenen, Yüce Allah'ın şeriat koymadaki gayesi olan, dünya ve âhirette kulların maslahatlarının koruması ve mefsedetleri men etmesidir.

İktisadî sistem, bir önceki kısımda açıkladığımız *zarûriyyât*, *hâciyyât* ve *tahsiniyyât* maslahatlardaki önceliğe dikkat ederek, ilkinden itibaren gayeye uygun ve tamamını gerçekleştirmeye yönelik vasıflarda teşekkül ettirilmelidir. Zaruri maslahatlar olan dinin, neslin, nefsin, aklın ve malın korunması ilkeleri, iktisadî yapıyı tesis ederken göz önünde bulundurulmak zorundadır. Siyasî ve içtimaî sistemle birlikte bir bütünün parçasını oluşturan iktisadî sistem, aynı amaçların gerçekleştirilmesinde diğerleriyle birlikte uyum içerisinde çalışır.

Bir bütünlük içerisinde iktisadî sistemin garanti altına almakla zorunlu olduğu alanlardan biri dinin korunmasıdır. İnsanların iman esasları çerçevesinde ibadetlerini gerçekleştirebilecekleri bir ortamın oluşması iktisadî sistemden beklenen vasıflar arasında yer almaktadır. Üretim, dağıtım ve tüketim ilişkileri içerisinde her aşamada iktisadî sistemin iman esaslarıyla çelişmemesi, bu esaslar çerçevesinde ibadullahın kulluk vazifelerini yerine getireceği ortamları oluşturması ve engelleri kaldırması gerekmektedir. Müslüman'ın dini görevlerinin içerisine İslam'ın tebliği ve dinin korunması yolunda cihad etmesi de girmektedir. İktisadî sistemin tebliğ ve cihad vazifesini yerine getirmeye yarayacak gücü topluma kazandırması arzulanır.

Neslin korunmasının da iktisadî sistemle ilgisi bulunmaktadır. İslam neslin korunması için evlilik müessesesini esas kabul eder. Evlilik dışı ilişkileri ve bu yolla çocuk edinmeyi gayri ahlaki ve haram kabul eder. İktisadî sistem insanları evlilik dışı birlikteliklere değil, evlilik yoluyla bir araya gelmeye yöneltmelidir. Dolayısıyla toplumsal refahın arttırılması ve fertlerin gelir sahibi yapılmasıyla aile geçindirecek düzeye gelmelerini garanti etmelidir. Fakrü zaruret nedeniyle evlilik dışı yollara yönelişlerin önüne geçilmesi önemlidir. Diğer bir husus, evlilik yaşının geciktirilmemesidir. Evlilik yaşının gecikmesi, evlilik dışı ilişkilere yönelişe sebebiyet vermesinin yanı sıra nüfus artışının önünde de bir engeldir.

Nefsin korunması ile ilgili olarak iktisadî sistemin, fertlerin sağlığını koruyacak, can ve mal emniyetlerini sağlayacak güvenli ortam ve çalışma alanları sağlaması zaruridir. Aynı zamanda nefsin korunmasının en temel şartı olan yeme, içme ve barınma gibi ihtiyaçların iktisadî sistem içerisinde sağlanması ve teminat altına alınması gerekir.

İktisadî sistemin göz önünde bulundurmakla yükümlü olduğu zaruri amaçlardan biri de aklın korunmasıdır. Kulların, Allah tarafından muhatap alınmaları kendilerine bahşedilen akıl sebebiyledir. Aklın korunması, onun selim kalmasını sağlayacak davranışların yaygınlaştırılmasını; bozulmasına sebebiyet veren fiil ve maddelerden ise korunmasını gerektirir.[266] Bu durum her türlü iktisadî faaliyete izin vermemeyi ve her ürünün arzını serbest bırakmamayı gerektirmektedir. İslam'ın, sarhoş edici içkiler ve uyuşturucu gibi aklı ifsat eden her türlü maddenin üretimi ve tüketimini yasaklaması, aklın korunması amacına yöneliktir.

266 Atar, s. 354.

Son olarak iktisadî sistemin göz önüne almakla yükümlü olduğu konu malın korunmasıdır. İslam insanların özel mülkiyet edinme hakkını tanımış ve garanti altına almıştır. Özel mülkiyet edinme hakkının tanınması, insanın mal elde etmeye karşı arzulu olmasıyla da uyumludur. Bu arzusunu yerine getiremeyecek insanın çalışmaya ve üretime karşı istekli olması da beklenemez. Bazı şeyleri kendisine ait görmesi, bunları elde edebilmesi ve koruyabilmesi onun iktisadî faaliyetin içerisinde faal olarak yer almasındaki önemli teşviklerindendir. İktisadî sistemden beklenen insanın mal edinme duygusuna izin vermesi, mülkiyeti koruyacak yasal ve kurumsal çerçeveyi teşekkül ettirmesi; kişilerin mülkiyet hakkına ve mülküne zarar verecek her türlü yolu engellemesidir. Özel mülkiyet hakkını tanımanın haricinde, mala ulaşmada fırsat eşitliğinin sağlanması, haksızlık, gasp, hırsızlık, gereksiz el koyma gibi fiillerin engellenmesi iktisadî sistemin malın korunmasıyla ilgili göz önünde bulundurması gereken hususlardır. Alım-satım gibi ticarî muamelelerin serbest bırakılması ve deli, çocuk ve sefih gibi malını korumaktan aciz kimselerin mallarının hacr altına alınması da malın korunması kapsamına girer.[267]

İktisadi sistemin teşekkülünde riayet edilecek temel nitelikler öncelikle zaruri maslahatları gerçekleştirmek olmakla birlikte, bunların temin altına alınmasıyla toplumsal refahı daha üst noktalara taşımak, toplum yaşamında ortaya çıkabilecek darlık ve meşakkatlerin önüne geçmek, ideal bir yapı oluşturabilmek için hâciyyât ve tahsiniyyât denilen maslahatlar da göz önünde bulundurulur.

Dinin kendisine amaç olarak gördüğü maslahatların korunması, bunları teminat altına alacak siyasî, iktisadî ve sosyal sisteme bağlıdır. Sistemin topyekûn bu hususları göz önünde bulundurularak tesisi zarurettir. İslam, bu noktada fertlere de

267 Atar, s. 354.

sorumluluk yüklemektedir. İnsanlar başta en temel ihtiyaçları olan beslenme, giyinme ve barınma gereksinmeleri olmak üzere kendileri için karşılanması zorunlu olan mal ve hizmetleri tek başlarına sağlayamazlar. Birlikte yaşama ve aralarında iş bölümü yapmaya ihtiyaç hissederler. Hanefi fakihlerinin önde gelenlerinden İmam Muhammed, iş bölümünün kaçınılmaz oluşu ile ilgili olarak "*Bir insan ömrü boyunca, ihtiyaç duyduğu şeyi öğrenmeye imkân bulamaz. Bununla uğraşsa bile, onları öğrenmeden ömrü biter. Bilmediği şeyi de elde etmesi mümkün olmaz. Onların maîşet maslahatları da buna bağlıdır. Allah onların her birisi için bunun bir çeşidini öğrenmelerini kolaylaştırdı. İnsan, öğrendiği işte çalışarak hem kendi ihtiyacını, hem de bu işle uğraşarak ihtiyaç duyduğu diğer şeyleri temin edebilsin*"[268] demektedir. Bu nedenle İmam Muhammed, bir kazanç yoluyla uğraşarak iktisadî faaliyette bulunmayı, tıpkı ilim aramanın hükmünde olduğu gibi farz olarak görür.[269] O, çalışmanın her Müslüman üzerine farz oluşuyla ilgili olarak peygamberleri örnek gösterir ve tüm peygamberlerin birer meslek sahibi olduğunu açıklar.[270] İmam Muhammed de Adam Smith gibi iş bölümünden bahsetmekle birlikte o, bunu insanların çıkar peşinde koşmalarına bağlamamaktadır. Bilakis bunu insanlar arasındaki kabiliyet farklılıklarının bir sonucu olarak görmektedir. Bu bakış, İslam'ın insan algısının bir yansımasından başka bir şey değildir.

Cemiyet içerisinde fertlerin güçlerine ve ilgi alanlarına göre iktisadî faaliyetlere katılması ve topluma katkı sağlaması önemlidir. Kişilerin üretmeden sadece tüketici olmaları arzu edilen bir durum değildir. Bireylerin, iktisadî faaliyetlere katılarak kazanç elde etmek için çabalamaları gerektiği Kur'an'da

268 İmam Muhammed Şeybani, *İslâm İktisadında Helal Kazanç*, Mustafa Bakır (çev.), İstanbul: Seha Neşriyat, 1993, s. 86.

269 Şeybani, *İslâm İktisadında Helal Kazanç*, s. 40.

270 Şeybani, *İslâm İktisadında Helal Kazanç*, s. 42-44.

"*Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın*"[271] diyerek anlatılmaktadır. Bu konuda Hz. Peygamber'in hadislerinde de sıklıkla teşviklere rastlanmaktadır. Buhari'de ve başka hadis mecmualarında da yer alan şu hadiste kazanç elde etmek için çalışmanın önemi ifade olunmaktadır: "*Yediklerinizin en güzeli, kendi elinizle kazandığınız şeydir. Alah'ın nebisi Davud da kendi el emeğini yiyordu.*"[272]

İmam Muhammed'in, Hz. Ömer ile ilgili aktardığı olay da iktisadî faaliyetlere katılmanın önemine ve sadece tüketici olup başkalarından bir şeyler beklemenin kötülenmesine güzel bir misaldir. Hz. Ömer, çalışmaksızın başkalarından gelecek yardımı bekleyen kurrâdan kimseleri görünce onların bu hallerinin tevekkül olmadığını bilakis insanların mallarını yemek olduğunu söyleyerek, "*Asıl mütevekkil, tohumu toprağa atıp sonra da Allah'a tevekkül edendir*"[273] der.

Çalışarak kazanmak, sadece tüketmemek ve iktisadî faaliyetler içerisinde yer alarak topluma fayda sağlamak zorunda olan insanın, servet edinmesinde İslam'ın kazancın meşru yollardan olmasına dikkat ettiği görülmektedir. Kur'an, insanların, Allah'ın onların faydası için yarattığı nimetlerden istifade etmelerinin engellenemeyeceğini söylemektedir. Yalnız burada nimetlerin, temiz rızık olmaları kaydını getirmektedir.[274] Burada temizlikten kasıt dinin helal kıldığı mallar olması ve yine dinin helal kıldığı yollardan elde edilmesidir. Gerek Hz. Peygamber döneminde gerekse de Dört Halife döneminde bunun aksi bir uygulamaya rastlamıyoruz. Fakat meşru yollardan servet edinmeyi olumlu gören uygulama ve açıklamalara rastlamaktayız.

271 Kur'an, Cum'a 62/10

272 Buhari, Büyû 15 (2072).

273 Şeybani, *İslâm İktisadında Helal Kazanç*, s. 49.

274 "De ki: "Allah'ın, kulları için yarattığı zîneti ve temiz rızkı kim haram kılmış?" De ki: "Bunlar, dünya hayatında mü'minler içindir. Kıyamet gününde ise yalnız onlara özgüdür." (A'râf 7/32).

Hz. Peygamber'in, Ebu Vakkas'a, "*Varislerini zengin olarak bırakman, onları diğer insanlara el açar vaziyette terk etmenden daha hayırlıdır*"[275] demesi servete olumlu bakışa örnek gösterilebilir. Hz. Peygamber'in sahabeleri gelecekte feth edecekleri yerlerle ve ele geçirecekleri ganimetlerle müjdelemesi, servet sahibi olmanın kötü görülmediğine bir işarettir. Hendek Savaşı'nda, hendek içerisinde bulunan bir kayanın sahabelerce parçalanamaması ve sonrasında Hz. Peygamber'in kayayı kırması esnasında gerçekleşen hadiseden servetle ilgili bir yorum yapmak da mümkündür. Hz. Peygamber bu olayda Yemen'in, İran'ın ve Bizans'ın feth edileceğini ve onların saraylarına sahip olunacağını söylüyor.[276] Özellikle İran ve Bizans, devrin en önemli güçleri ve iktisadî bakımdan en gelişmiş devletleridir. Buraların fethi, beraberinde bu zenginliklerin de Müslümanların eline geçmesi demektir ki Hz. Peygamber'in ardından bu bölgeler İslam hâkimiyeti altına girmiştir.

Hz. Ömer devrinden itibaren Müslümanlar o güne kadar sahip olmadıkları bir servete ve güce kavuşmuşlardır. İslam fetihleri sonucu elde edilen ganimetlerin ki fetihler Yarımada sınırlarını aştıkça ganimetlerin miktarı da sürekli artmaktaydı, halka dağıtılması ve bu konuda İslam'daki derecelerinin dışında bir ayrım yapılmaması, servetle ilgi olumsuz bir bakış olmadığını gösterir. Bilhassa Hz. Ömer döneminde hızla gerçekleşen fetihler neticesinde Medine'ye bol miktarda ganimet, zekât, haraç ve cizye geliyordu. Bunlar, Hz. Ömer tarafından başlatılan *divan* sisteminde isimleri yer alan kimselere önceden tespit edilen hisseleri oranında dağıtılıyordu. Hz. Ömer, kime ne kadar atâ verileceğini sahabelerin Peygamber'e yakınlık ve İslam'a ilk girişleri gibi ölçütlere bakarak belirledi. Hz. Peygamber'in eşlerinden başlayarak yaptığı sıralamaya göre

275 Buhari, Vesâyâ 2 (2742).

276 Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Es-Siratü'n-Nebeviyye*, Beyrut: Daru'l-Marife, 1976, C. 3, s. 191-193.

kişilere yıllık atâlarının verilmesini sağladı.[277] Bu artan gelir ve oluşan servet, o güne kadar böyle bir birikimi görmemiş olan sahabeyi şaşkına uğratmakla birlikte, servet edinmeye karşı olumsuz bir düşünceye de sevketmedi.

Servet birikimine karşı doğrudan olumsuz bir tavır görülmemekle birlikte, servetin dağılımında dengenin sağlanması önemlidir. Özellikle servetin sınırlı sayıda kişinin elinde toplanarak bir güce dönüşmesi istenmeyen bir durumdur.[278] Onun için dengeli bir paylaşım sisteminin kurulması gerekmektedir. Burada devletin rolü ve yapacağı kurumsal düzenlemeler önemlidir. Hz. Peygamber ve sonrasında Dört Halife, savaşlarda elde edilen ganimetleri, haraç, cizye ve zekâtları servet dağıtımında bir araç olarak kullanmışlardır. Hz. Peygamber, Medine ve civarında yaşayan Yahudilerin savaşsız ele geçirilen topraklarından, öncelikle tüm mal varlıklarını Mekke'de bırakarak göç etmek zorunda kalan muhacire hisse vermiş, ardından da ensar içerisinde toprağı olmayan ve fakir olan kimselere pay ayırmıştır.[279] Burada hedef açıktır. Öncelikle toplumun tüm fertlerinin geçimini temin edebileceği asgari bir gelir düzeyine erişmesi ve başkalarından istemek zorunda kalmamasıdır. Aslına bakılırsa hicret sonrasında muhacir ve ensar arasında tesis edilen kardeşlik de servetin dağılımı ile ilgili değerlendirilebilir. Zira Medine'ye her şeyini terk ederek gelen muhacir, ensarla kardeş yapılmak suretiyle onlara işlerinde ve mülklerinde ortak kılınmıştır. Burada muhacirin mülkünden ensarın lehine bir dağıtım söz konusudur. Fakat bu dağıtımda ensarın servetinden müsadere yapmak suretiyle bir dağıtım söz konusu değildir. Gönüllülük esasıyla, muhacirler

277 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 629-646.

278 "*O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir)*" (Haşr 59/7).

279 Ebu Muhammed Abdülmelik İbn Hişam, *Es-Siratu'n-Nebeviyye*, (y.y.): Daru's-Sahabeti li't-Turas, 1995, C. 3, s. 172.

iktisadî bakımdan güçleninceye kadar ensarın onlara desteği söz konusudur.

Servetin az sayıda kişinin elinde toplanması istenmemekle birlikte eşit bir dağıtım talep edilmemekte, servet dağıtımında bazı farklılıklar söz konusu olabilmektedir. Nitekim Taif seferi sonrası Huneyn'de elde edilen ganimetlerin taksiminde Hz. Peygamber, yeni Müslüman olanlara ve kalbi İslam'a ısındırılmak istenenlere öncelik verdi. Hatta bu durum ilk başta ensarın kırgınlığına sebep oldu.[280] Hz. Ömer de Medine'ye gelen zekât ve ganimetlerin paylaşımında atâları, halkın servetlerinin miktarına göre değil İslam'da sahip oldukları derecelerine göre belirlemekteydi.

Servet dağıtımında denge sağlanması için kullanılan araçlardan ilk ikisi zekât ve sadakadır. Servet üzerinden alınan bir vergi olan ve aynı zamanda İslam'ın beş şartından biri olan zekât, gelirin dağılımında dengeyi sağlayıcı bir araçtır. Belirli bir zenginliğe ulaşmayan kimselerden alınmamaktadır. Dolayısıyla zekât vermek zaruri ihtiyaçlarını temin ettikten sonra bir servete sahip olmak demektir ve zenginden fakire bir gelir transferidir. Zekâtın diğer bir özelliği de servetin atıl durumda kalmasını önlemektir. Zira artmak üzere herhangi bir ekonomik faaliyet içerisine katılmayan servet yıldan yıla azalacaktır.

Ramazan'da verilen fitr sadakası, miktar bakımından zekât oranında olmasa da yine bir gelir transferidir. Üstelik fitr, servetin üzerinden bir yıl geçme şartı olmaması nedeniyle zekâta göre çok daha fazla sayıda kişi tarafından verilmektedir. Yani daha alt gelir grubundaki kimseler de gelir transferinde bulunmaktadır. Gelir transferine Kurban bayramlarında yapılan kurban kesimlerini de ilave edebiliriz. Zira kurbanların bir kısmı aile içi tüketime ayrılırken geri

280 Ebu Abdullah Muhammed ibn Ömer El-Vakıdi, *Megaziyyu Resûlullah*, Kahire: Matbaatu's-Saade, 1948, s. 336-338.

kalanı yoksullara dağıtılmaktadır. Hatta bazı ibadetlerde kefaret olarak belirlenen maddi cezaları da gelir transferinin bir aracı olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü bu maddi cezalar, zenginden yoksula bir gelir transferi şeklinde gerçekleşmektedir. Gönüllü olarak verilen sadakaları ve gönüllü sadaka vermeye karşı yapılan teşvikleri de göz önünde bulundurduğumuzda, İslam toplumlarında farklı gelir grupları arasında hatırı sayılır bir miktarda gelir transferi olduğu ortaya çıkar.

Tüketim hususu, üzerinde ihtiyatla durulması gereken bir konudur. Servet edinmede nasıl ki doğrudan bir sınırdan bahsedilemiyorsa tüketimde de şurada durmak gerekir denilebilecek bir limit belirtmek zordur. Bununla birlikte örfe uymayı, israftan kaçınmayı emreden Kur'an ayetleri, Hz. Peygamber'in sahip olduğu mütevazı hayat ve inananlara israfa kaçmaksızın dengeli bir hayat sürmeyi emretmesi tüketimde ölçülü olmanın gerekliliğine bir işaret olarak değerlendirilebilir.

Tüketimde öne çıkan vurgulardan biri ihtiyaçların örfe göre karşılanmasıdır. Yani her gelir seviyesinden kişinin, tüketim davranışlarını kendi gelir seviyesinde kimselerin aşırı bulmadığı ve makul gördüğü şekilde yapmasıdır. Boşanan kimselerin çocuklarını emziren annelerine verilecek nafaka ile ilgili olarak ayette "*Onların (annelerin) yiyeceği, giyeceği, örfe uygun olarak babaya aittir*"[281] denilmektedir. Aynı konu ile ilgili olarak Talak Suresinde ise "*Eli geniş olan, elinin genişliğine göre nafaka versin. Rızkı dar olan da, Allah'ın ona verdiğinden (o ölçüde) harcasın*"[282] denilmek suretiyle tüketimde kişilerin gelir seviyelerine dikkat çekildiği görülmektedir.

281 Kur'an, Bakara 2/233.

282 Kur'an, Talâk 65/7.

Tüketimde israftan kaçınma ile ilgili olarak Kur'an'da gerekli uyarılar yer almaktadır. Yeme içmede dengeli olunmasıyla ilgili "*Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz ve helâl olanlarından yiyin. Bu konuda aşırı da gitmeyin*"[283] buyrulmaktadır. Giyim kuşamla ilgili "*Ey Âdemoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel ve temiz giyinin). Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez*"[284] denilmektedir. Ayetlerde dünya nimetlerinden israf etmeksizin yararlanmaya işaret edilmektedir. Sınır olarak ise örf gösterilmektedir. Kendisi devrinin insanlarına göre mütevazı bir hayat süren Hz. Peygamber de tüketimde aşırılığa kaçmamak gerektiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte kişilerin imkânlarına uygun bir yaşantıya sahip olmalarını da söylemektedir. Bir hadiste "*Allah bir kuluna nimet verdiği zaman onun üzerinde nimetin eserini görmek ister*"[285] denilmektedir. Kişinin imkânı olmasına rağmen kendisine gerekli harcamayı yapmaması burada hoş görülmemektedir. Mütevazı yaşantıyı ve zühdü ifade eden nasslar ile örfe göre tüketimi teşvik eden nassların yanında Hz. Peygamber ve sahabelerinin yaşantısı bir bütün olarak ele alındığında tüketim konusunda bir sonuç çıkarmak mümkündür. Burada inanan bir kuldan beklenen, meşru yollarla elde ettiği kazancı yine meşru yollarda harcamasıdır. Gelir seviyesinin üstünde bir tüketime yeltenmemesi, kendi gelir grubundaki kimselerce makul görülen orta halli bir yaşam sürmesi gerekmektedir. Tüketimde aşırılık veya cimrilik istenmemektedir.

3. 4 İktisat ve Ticaret

Sanayi Devrimi öncesi toplumlarda, bir bölgede canlı bir iç ve dış ticaretin varlığını genelleştirerek iki şekilde açıklama-

283 Kur'an, Tâ Hâ 20/81

284 Kur'an, A'râf 7/31.

285 Şeybani, *İslâm İktisadında Helâl Kazanç*, s. 95.

mız mümkündür. İlki, ihtisaslaşma ile elde edilmiş, tüketimin üzerinde bir arza imkân tanıyan gelişmiş bir üretim yapısının varlığı veya coğrafyanın sunduğu tüketiminin üzerinde doğal kaynaklara sahip olunmasıdır. İkincisi ise mevcut kaynakların, başta iaşenin temini olmak üzere talebi karşılamada yetersiz kalmasıdır.

Gelişmiş bir üretim yapısı Sanayi Devrimi öncesi ekonomilerde zanaatların çeşitliliğinin artması ile kendini gösterir. Zanaat türleri artmış, insanlar belli meslekleri yerine getirmeye başlamışlar, ürettikleri ürünleri satarken diğer ihtiyaçlarını pazardan satın almaya başlamışlarsa burada ticaret canlanır. Gelişen ticaret ise farklı meslekler için buranın yeni cazibe merkezi olmasına yol açar, böylece iş bölümü artar. Artık insanlar bir meslekle uğraşırken diğer ihtiyaçlarını pazardan tedarik ederler. Artan iş bölümü ve bunun neticesinde ortaya çıkan uzmanlaşma, iç tüketimin üzerinde bir üretime olanak sağladığı takdirde dış ticaret de devreye girer. Dolayısıyla böyle bir yer, üretim fazlasını satarken kendi üretmediği ürünleri dışarıdan almaya başlar. Üretimin beslediği ticaret, ticaretin neticesi ortaya çıkan iş bölümü ve uzmanlaşma toplumun refahına katkı sağlar. Coğrafi çevrenin sağladığı, dış piyasalarda talebi bulunan ve tüketimin üzerinde sahip olunan doğal kaynaklar da ticaretin canlanmasında ve toplumsal refahın artmasında etkilidir. Bununla birlikte üretimle desteklenmeyen bir doğal kaynak arzının sürdürülebilirliğinin sınırları bulunmaktadır.

Ticaretin gelişmesinin diğer nedeni, başta beslenme ihtiyacının temini için gereken tarım olanakları olmak üzere ekonomik kaynakların yetersiz olması ve ihtiyaçları karşılayamamasıdır. Özellikle gıda ve giyim gibi en temel ihtiyaçlarını bile dışarıdan görmek zorunda olan yerlerde, ticaret de ana ekonomik faaliyet olarak ortaya çıkar. Bu bölgeler, içine kapalı ve kendi kendine yeterli ekonomik yapılara sahip yerlere oranla,

her ihtiyacını ticaretle temin etmek zorundadır. Ticaret yoluyla ihtiyacın temini ise karşılığında bir bedel ödemeyi gerektirir. Bu bedel bir zanaat ürünü, ihtiyacın üzerinde üretilen ve talep gören tarım ürünü veya hammadde olabilir. Bunlara yeterli miktarda sahip olunmadığı takdirde geriye bölgeler arası veya uluslararası ticarete dahil olma seçeneği kalmaktadır. Böylece ticaret bir taraftan ihtiyaçların teminine yardımcı olurken diğer taraftan sermaye birikimine olanak verir.

Arap Yarımada'sının güneyinde yer alan Yemen, diğer bölgelere nispetle ilk gruba girmektedir. Bu bölge tarihi içerisinde doğal kaynaklar bakımından zengin, tıbbi ve aromatik bitkilerin yetiştiği, tarımda en azından kendine yeter üretime sahip bir yerdi. Üstelik uluslararası ticaret güzergâhında bulunması burada canlı bir ticarî trafiğin oluşmasını sağlamıştır. Yemen'in dışındaki yerlere gelince sahip oldukları coğrafi vasıfları itibariyle ikinci grupta yer alan bölgelere girmektedir. Buraların tarım olanaklarının ihtiyacını karşılamaya yetmemesi, başta gıda olmak üzere en temel ihtiyaçlarını dışarıdan karşılamak zorunda kalması ticareti en önemli iktisadî faaliyet haline getirmiştir. Özellikle de İslam'ın doğduğu ve yayıldığı yer olan başta Mekke olmak üzere Hicaz şehirleri iaşelerini ticaret yoluyla temin etmekteydiler. Ticarete duyulan ihtiyaç, Mekke gibi Arap Yarımadası şehirlerinde sermaye birikimine olanak tanıdı. Böylece Yarımada, canlı bir bölgesel ve uluslararası ticarete sahip oldu.

Gelişmiş bir ekonomi ve canlı ticarî hayat, sadece üretim veya ihtiyaçla ortaya çıkmaz. Güvenlik, hukuk, parasal sistem gibi başka bazı kurumlara da gereksinim hisseder. Bu üç kuruma ilave dil ve din birliği, kültürler arası benzerlik ve gelir seviyeleri ticarete olumlu katkı sağlar. Batı Roma bu durum için güzel bir örnektir. Batı Roma'nın zayıflaması ve ardından parçalanması neticesinde Avrupa kentleri kendi içlerine kapandı.

Güvenliğin ortadan kalkması, hukuki düzenin ve parasal sistemin bozulması nedeniyle kentler eski nüfuslarını yitirmişler, terk edildi.[286] Bu durumun neticesinde Avrupa'da içine kapalı ve kendi kendine yeter, tüm ihtiyacın hane içerisinde karşılandığı malikâne sistemi ortaya çıktı. Böylece pazarlar canlılığını yitirdi, dış ticaret çoğu bölgelerde neredeyse sonlandı, yerel ve bölgesel ticaretin hacmi daraldı. Üretim hacminin daralması ve alım gücünün düşmesi nedeniyle bazı meslekler ortadan kalktı. Geleneksel ticaret bağlantılarının çökmesi, sosyal dengesizlik ve nüfus kaybına yol açtı. Roma gibi güçlü bir siyasi otoritenin olmayışından ötürü yolların yapılamaması, pazarların ve fuarların kurulamaması gelirlerde düşüşe sebep oldu.[287]

Arap Yarımadası'nda ticaretin gerek duyduğu güvenlik ve hukuk İslam öncesinde geleneklere uyularak sağlanmaya çalışılıyordu. Haram aylar kurumu ile ticaretin ve üretim faaliyetlerinin ihtiyaç duyduğu güvenlik sağlanıyordu. Haram aylar kabilelere göre değişebilmekteydi ve bu da genelde hasat zamanlarına veya bölgesel pazarların kurulduğu dönemlere denk gelmekteydi.[288] Böylece hasat gerçekleştirilmekte, bölgesel ticaret yapılmaktaydı. Mekkelilerin bazı zamanlar uyguladığı *hılfu'l-Fudl* geleneği ise yabancı tüccarın ve güçsüzlerin korunmasına yönelik bir kurumdu.[289] *Hılfu'l-Fudul* sayesinde Mekke pazarlarına olan rağbet korunmuş, piyasaya insaf ve güven ortamı kazandırılmıştır.[290] Fakat kabile yapısına dayalı

286 Karl Gunnar Persson, An Economic History of Europe, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 21.

287 Persson, s. 21.

288 Hamidullah, C. 2, s. 952

289 Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut: Dâru Sadr ve Dâru Beyrut, 1965, C. 2, s. 41.

290 Kallek, "Asrı-ı Saadet'te Devlet ve Piyasa İlişkisi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, Vecdi Akyüz (Ed.), İstanbul: Beyan Yayınları, 2006, s. 326.

parçalı yapı ve kabileler arasındaki savaşlar tam anlamıyla istenen güvenliğin sağlanmasını engelliyordu.

Mekkelilerin, Yarımada içerisinde sahip oldukları özel konumu bir kenara bırakırsak ticaret her zaman kesintiye uğramaktaydı. Çoğu zaman kervanların, güvenliği sağlayan muhafız alaylarıyla yola çıkması gerekiyordu. Güvenlik sorunu nedeniyle ticaretin yüksek risk taşıması maliyetlerin üzerinde etkiliydi. Son bölümde faiz kısmında detaylı olarak açıklandığı gibi, faiz oranları yüksekti. Faiz oranlarının yüksek olmasının nedenlerinden biri olarak güvenlik gerekçesi ile sermayenin taşıdığı risk görülebilir. Borç verenler taşıdıkları riskin büyüklüğü nedeniyle ancak yüksek faizle borç vermekteydiler. Taberi, Tefsir'inde İslam öncesi dönemde, borcun iki katı artırılması karşılığında vadenin uzatıldığını belirtmektedir.[291]

Ekonomide geleneğe dayalı hukuki sistem büyük belirsizlikler taşımaktaydı. Hemen her pazarda farklı alış veriş türleri uygulanıyordu ve bunların hepsi de alıcı ve satıcı aleyhine belirsizlikler içeriyordu. Bu türlerden biri olan ve kendi içerisinde de farklı çeşitleri olan taş atma suretiyle yapılan alış verişin bir çeşidinde alıcı taşı malın, örneğin elbise, üzerine atıyordu ve taş hangisinin üzerine gelirse o, önceden kararlaştırılan fiyata alıcının oluyordu. Görüldüğü gibi satış alıcı ve satıcı açısından belirsizlik, dolayısıyla risk taşımaktadır. Bunun gibi kaynaklarda yer alan en az sekiz çeşit alış-veriş türünden söz etmek mümkündür ve çoğu en azından bir tarafın zararına sonuçlar doğmasına sebebiyet verebilmektedir.

İslam'ın Arap Yarımadası'na hakim olmasıyla birlikte ticaretin ihtiyacı olan güvenlik sağlanmış oldu. Hz. Peygamber'in vefatından önce Yarımada'nın hemen tamamı İslam otoritesi altına girmişti. Hz. Ömer döneminde

291 Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Tefsirü't-Taberi*, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003, C. 6, s. 50.

ise artık Yarımada sınırlarının dışına taşılmış bir taraftan Asya içlerine diğer yönden Afrika içlerine doğru fetihler gerçekleşmeye başlamıştı. Yarımada'ya gelen bu güvenlik ortamı, ridde savaşları gibi bölgesel ve geçici durumlar müstesna, ticarete nefes aldırdı. Maliyetler üzerinde, geçmişte olduğu gibi güvenliği sağlayacak muhafız alaylarına ihtiyaç duyulmamasının olumlu etkisi olduğunu tahmin edebiliriz. Fetihlerle artan zenginliğin de ticareti olumlu yönde etkilemiş olması gerekir.

İslam'ın ulaştığı her yerde ortak bir hukuk sistemi uygulanıyordu. İslam'ın ferdî ve içtimaî hayatı tamamen kuşatan hukuk sistemi, iktisadî alanla ilgili olarak ayrıntılı düzenlemeler içermekteydi. Hukuk sistemi, belirsizliklere ve tesadüflere yer vermeyecek düzenlemeler ihtiva ediyordu. İktisadî faaliyetlerin tüm taraflarını koruyan müesseselerin temelleri, Hz. Peygamber tarafından atıldı. Dört Halife döneminde bu kurumlar korundu ve daha sağlam hale getirildi.

3. 5 Ticarî Düzenlemeler

Hz. Peygamber döneminde iktisadî alandan yapılan değişikliklerin başında ticaretin belirli kurallar çerçevesinde yapılmasının temin edilmesiyle belirsizliğin ortadan kaldırılması gelir. Gerek doğrudan Kur'an'ın ayetleriyle gerekse de Peygamber'in söz ve davranışlarıyla ticaretin hukuki çerçevesi, bu dönemde belirlenmiştir. Alıcı ve satıcıların karşılıklı hak ve ödevlerini belirleyen hukuki düzenlemelere dayalı olarak ticaret yapılması tarafların sürprizlere açık belirsiz bir ortamda bulunmalarının önüne geçmiştir.

Belirsizlik en çok fırsatlardan yararlanarak kâr elde etmek isteyen kesimlerin işine yarar. Böyle bir ortamda kâr elde edebilecek kimseler sermaye sahibi ve aynı zamanda güç sahibi

kimselerdir. Ticareti, belirsizliğin sunduğu fırsatlardan yararlanmak isteyen güç sahibi kesimlerin eline bırakmak başta düşük gelirli kesimler olmak üzere toplumun büyük bir bölümünü iktisadî külfet içerisine sokar.

Tacirin, ticaretini yürütürken her yerde aynı hukukla muhatap olması, karşılaştığı ticarî problemlerin çözümünde mahkemelere müracaat ettiğinde hakkının korunacağına olan güveni, akitlerin hukukî sistem tarafından garanti altına alınması ticaretin gelişmesine önemli katkı sağlar. Tüm kesimlerin haklarının korunduğu şeffaf bir pazarda alıcılar ve satıcılar güven içerisinde hareket eder. Böylece pazar canlanır, işlem sayısı artar ve ticarî hacmi büyür. Pazarın büyümesi beraberinde iktisadî canlılığı artırır ve toplum refahına katkı sağlar. Bu nedenle Hz. Peygamber'in ticareti kesin kurallara bağladığını, sınırlarını tespit ettiğini, sürprizleri en aza indirecek tedbirleri aldığını görüyoruz. Dört Halife de onun belirlediği bu prensiplere bağlılıklarını sıkı bir şekilde devam ettirdiler. Bu ilk dönemde ticaretle ilgili olarak getirilen yenilikleri ferdî ilişkileri teminat altına alan ve böylece alıcı ve satıcıyı karşılıklı koruyan düzenlemelerle iktisadî ve sosyal yapıyı korumaya yönelik düzenlemeler olmak üzere iki ana kısma ayırmamız mümkündür. Bununla birlikte her iki kısım da birbirleriyle iç içedir.

Ticaret sahasında ferdî ilişkilere yönelik olarak Hz. Peygamber'in yaptığı düzenlemelerin başında akitlerin belirli sınırlara bağlanması ve güvence altına alınması gelir. Satış akdinin rükünleri ve şartları olarak daha sonra fıkıhçılar tarafından yazılı hale getirilen ilke ve uygulamaları, Hz. Peygamber söz ve fiilleriyle ortaya koymuştur. Tüm akitlerde olduğu gibi satış rükünleri olarak da icab ve kabulün bulunması gerekli görülmüştür. İcab ve kabulden maksat taraflardan birinin rızaya delalet edecek söz, fiil ve davranışı; diğer tarafın ise irade beyanıdır.[292]

292 Döndüren, s. 58.

Aktin gerçekleşmesi için gerekli olan rükünlerin dışında şartlar da belirlenmiştir. Aktin tarafları ile ilgili ehliyet şartı bunlardan birisidir. Akıl sahibi olmayan yani iyi ve kötüyü ayırt edebilecek kabiliyete sahip olmayan bir kimsenin yaptığı ticarette aldatılma olasılığı yüksektir. Bu nedenle akıl-baliğ olmayan kimselerin yaptığı alışverişlere ilişkin, bunları ve yakınlarını zarardan koruyacak şartlar belirlenmiştir.

Ticarette bilinmezliği, aldanmayı ve zararı en aza indirmek, hileyi ortadan kaldırmak amacıyla İslam öncesi dönemde uygulanan birçok alışveriş türü yasaklandı. Bunlardan biri taş atmak suretiyle yapılan alışveriştir.[293] Farklı şekilleri olan taş atmak şeklinde yapılan alışverişin bir türünde alıcı taşı malın, örneğin elbisenin, üzerine atar, taş hangi malın üzerine gelirse o, daha önce kararlaştırılan fiyata alıcının olurdu. Yine alıcı ürünün üzerine taşı atar ve ürüne isabet ettirirse mal aralarında önceden anlaşılan fiyata satılmış olurdu. Hayvan satışında da bu yöntem uygulanıyordu. Satıcı koyun sürüsüne alıcının taş atmasını istiyordu ve taş hangi koyuna isabet ederse o, alıcının oluyordu. Arsa satışında alıcı taşı atıyor ve taşın ulaştığı yere kadar olan alan önceden anlaştıkları fiyata satılmış oluyordu. Yine alıcı eline bir miktar çakılı alıyor ve daha sonra avucumda ne kadar taş varsa o kadar mal benim diyerek alış verişi gerçekleştiriyordu.[294] Her ne şekilde olursa olsun taraflardan birinin aleyhine olan ve aldatılmaya yol açan bu satış Hz. Peygamber tarafından yasaklandı.

İslam öncesi dönemde yaygın olup da Peygamber'in yasakladığı alışveriş türlerinin içerisinde *müzâbene* ve *muhâkale* satışları bulunmaktadır. *Müzâbene*, İmam Malik'in tarifine göre ağaçtaki yaş hurmayı kuru hurma karşılığında satmak,

293 Müslim, Büyû 2 (1513); Ebu Davud, Büyû 25 (3376); Tirmizi, Büyû 18 (1230).

294 Said Efgani, *Esvaku'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm*, Dımeşk: Daru'l-Fikr, 1960, s. 23.

muhâkale ise başaktaki buğdayı hasat edilmiş kuru buğday karşılığında satın almak ve arazi kiralamaktır.[295] Yine İmam Malik *müzâbeneyi* ölçüsü, tartısı ve sayısı bilinmeyen şeylerin miktarı tahmin edilerek satılması şeklinde tarif etmektedir.[296] *Mülâmese* ve *münâbeze* de yasaklanan satış türleri arasında yer alır. Bunlardan *mülâmese*, katlanmış bir kumaş veya elbiseyi üzerine dokunarak ve içerisinde ne olduğuna bakmadan ya da gece karanlıkta satın almaktır. *Münâbeze* ise iki kişinin elbiselerini düşünmeksizin birbirlerine doğru atmaları ve bu elbiseyi buna karşılık satıyorum demeleri olarak tarif edilmiştir.[297]

Belirsizlik ve aldanmaya sebebiyet verebileceğinden bir satışta iki satış yasaklanmıştır.[298] Bir satışta iki satış, satıcının alıcıya sana bu malı peşin şu fiyata vadeli ise bu fiyata satarım demeleri ve herhangi birinde ittifak etmemeleri olarak tarif edilmiştir.[299] Burada faize yol açması ve aynı zamanda akitte belirsizlik bulunması engel olarak görülmüştür. Kapora vermek suretiyle yapılan satış, alıcının malı almaması durumunda uğradığızararnedeniyleyasaklanmıştır.[300]

Kişinin malik olmadığı veya teslim edememe ihtimali olan malı satması yasaklanan alışverişler içerisine girer. Bazı istisnaları dışında kişinin sahip olmadığı bir malı satmasına izin verilmemiştir. Bir kimsenin henüz yakalamadığı sudaki balığı satması, havadaki kuşun satılması buna örnek verilebilir. Meçhul satış türlerine giren ve olup olmayacağı belli olmayan malların satışı yasaklanmıştır. Buna örnek olarak Hz. Peygamber'in

295 Malik, Büyû 25.

296 Malik, Büyû 25.

297 Buhari, Büyû 62 (2144, 2145); Müslim, Büyû 1 (1511); Malik, Büyû 76 (1487); Ebu Davud, Büyû 25 (3377), 3378.

298 Tirmizi, Büyû 18 (1231); Nesaî, Büyû 73 (4632).

299 Halid b. Abdülaziz el-Bâteli, Ehadisu'l-Buyui'l-Menhiyyi anha, Riyad: Daru Kunuzu'l-İşbiliya, 2004, s. 103.

300 Malik, Büyû 1.

hayvanın karnındaki yavrunun yavrusunun satışını yasaklaması gösterilebilir.[301] Ağaçtaki meyvenin olgunlaşma belirtisi göstermeden yani olgunlaşmaya başlamadan satışının yasaklanması da belirsizlik ve aldanma ihtimaline örnek verilebilir.[302] Benzer örneklerini artırabileceğimiz tüm bu yasaklanmış alışveriş türlerinin ortak noktası, alıcı veya satıcı zararına bir durumun ortaya çıkması ve tarafların aldanmalarına yol açmasıdır. Her ne kadar amaç doğrudan hile yapma olmasa da tarafların aldanmasına yol açabileceği ve haksızlığa sebebiyet verebileceği için içerisinde belirsizlik ve aldanma bulunan tüm satışlar yasaklanmıştır. Böylece ticarî faaliyetin içerisinde yer alan tarafların güven içerisinde hareket etmesine imkân tanınmıştır. Akitlerde kesin sınırların çizilmiş olması, malın, bedelin, vadenin net olarak belirlenmesi ve kişilerin kabul ve rızalarını ifşaları, ticarette taraflar için belirsizliği en aza indirmekte ve güven hissini artırmaktadır.

Belirsizliğe sebebiyet veren alışverişlerin yasaklanması gibi fert ve toplum için doğrudan zarara yol açan satışlar da yasaklanmıştır. Bunlardan biri ticarette aracılarla ilgilidir. Hz. Peygamber şehirlinin köylünün malını satmasını yasaklayarak[303] "*İnsanları serbest bırakınız, Allah onları birbirleriyle rızıklandırır*"[304] demiştir. Malın pazara ulaşmadan yolda karşılanarak satın alınması da yasaklanmıştır.[305] Burada satıcı ve tüketici aleyhine ortaya çıkabilecek bir durum söz konusudur. Satıcı pazar fiyatını bilmediği için malını ucuza satmak suretiyle zarar edebilir. Alıcı ise daha ucuza sahip olacağı malı aracılar nedeniyle pahalıya almak zorunda kalabilir. Bu durum fertlere verdiği zararın yanı sıra topluma da zarar verecektir. Alıcı ve satıcı

301 Buhari, Büyû 61 (2143).

302 Malik, Büyû 10.

303 Buhari, Büyû 69 (2159); Müslim, Büyû 4 (1515).

304 Müslim, Büyû 6 (1522).

305 Buhari, Büyû 57 (2140).

doğrudan karşılaşma imkânına sahip olduğu ve aracıların sayısı az olduğu sürece fiyatlar düşük ve aynı zamanda tarafların kârlılığı yüksek olacaktır. Yine az sayıda aracının ortaya çıkarak pazara tahakküm etmesi ve dilediği fiyattan mal satması önlenmiş olur. Az sayıda satıcının ticarete hâkim olması üretici ve tüketicinin zararına yol açacaktır. Üretici malından yeterince kâr elde edemezken tüketici gereğinden fazla fiyatla karşı karşıya kalacaktır. Nitekim bazı alimler hadiste geçen *el-bâdî* kelimesini sadece kırsal kesimden gelen köylü için sınırlamamışlar, şehre oranın sakini dışında dışarıdan gelen herkesi kapsadığını söylemişlerdir.[306]

Bir kimsenin malını rızası dışında satmaya zorlanması veya güç duruma düşürülmesi suretiyle satmak mecburiyetinde bırakılması yasaklanan alışveriş türlerindendir.[307] Hz. Peygamber "*Alıcı ve satıcı birbirlerinden razı olarak alışverişi bitirsin*"[308] demektedir. Bir kimsenin rızası dışında alışverişe zorlanmasının iki şekilde olacağı açıklanmaktadır. Birincisi kişinin malını ikrah yani bir zorlama, baskı altında kalarak satmak zorunda kalmasıdır.[309] Böyle bir durumda ikrahın ortadan kalkmasıyla mükrehe yani zorlamaya maruz kalan kişiye, akdi feshetme hakkı doğar.[310] Rıza dışında satışa zorlamanın ikinci şekli ise kişinin borcu veya başka bir sıkıntısı nedeniyle malını kıymetinin altında satmak zorunda bırakılmasıdır.[311] Kişinin zor durumda kalmasını fırsata çevirmek ve zarara uğramasına sebep olmak hoş karşılanmamaktadır.

306 Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisi İbn Kudâme, *el-Mugni*, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1999, C. 4, s. 302; El-Bâteli, s. 229.

307 Ebu Davud, Büyû 26 (3382).

308 Ebu Davud, Büyû 53 (3458).

309 El-Bâteli, s. 255.

310 Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2001, s. 116.

311 El-Bâteli, s. 255.

Kusurlu malların kusurunu gizlemek ve hileli mal satmak yasaklanmıştır. Bir gün Hz. Peygamber çarşıda dolaşırken bir yiyecek yığınının yanına geldi. Yığının içerisine elini daldırınca parmaklarına ıslaklık değdi. Bunun üzerine satıcıya bunun nedenini sordu. Satıcı, akşam yağan yağmur nedeniyle ürünün ıslandığını söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber "*İnsanların görmesi için ıslak kısmı üste çıkarsaydın ya! Bizi aldatan bizden değildir*" dedi.[312] Hayvanların memelerinde sütü sağmadan bırakmada[313] olduğu gibi malı olduğundan farklı göstermek, kusurlu malın kusurunu söylememek[314] gibi tüm satışlar yasak hükmüne girmektedir.

Yasaklanan satışlara baktığımızda bunların bazı ortak noktalara sahip olduğunu görmekteyiz. Bunlar belirsizlik, aldanma, hile ve taraflardan birini zarara uğratmadır. Bu fiillerin varlığı, ticareti riskli hale sokmakta dolayısıyla ticarî hayatın sekteye uğramasına neden olmaktadır. Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği düzenlemeler, ticarete olan güveni artırmış, belirsizliği en az seviyeye indirmiştir. Akitleri güvence altına alınan, riskleri en az seviyeye indirilen ve her yerde aynı hukuk sistemine tabi olan bireylerin ticarî faaliyet içerisine katılma oranı artmıştır. Akitlerin güvence altına alınması toplumsal dengenin korunmasına da katkı sağlamıştır.

Ticarî hayatın güvenceye alınması sadece yasaklar boyutuyla olmamıştır. Ticarî ilişkilerde yararı olan, toplumun faydasına sonuçlar veren bir takım uygulamalar genel ilkelerin aksine olarak, sıkı kurallara bağlanarak, serbest bırakılmıştır. Burada toplumsal faydanın göz önüne alındığı görülmektedir. Genel kurallar dahilinde kişinin sahip olmadığı malı satmasına izin verilmezken *selem* akdine yani bedelin peşin ödendiği,

312 Müslim, İman 42 (102).

313 Buhari, Büyû 64 (2148).

314 İbn Mace, Ticaret 45 (2246).

malın sonradan teslim edildiği alışveriş türüne izin verilmiştir. Rivayetlerden Arapların daha önceden *selem* akdi yaptıkları ve Hz. Peygamber'in de buna ölçü, tartısı ve vadesi belli olması kaydıyla izin verdiği anlaşılmaktadır.[315] Selemin uygulandığı mallara baktığımızda çoğunun tahıllar başta olmak üzere gıda maddeleri, kumaş, yün, demir, kurşun ve bakır gibi madenler ve bunlara benzer ölçülüp tartılabilir ve özellikleri ayırt edilebilir mallar olduklarını görüyoruz. Bu tür mallarda seleme izin verilmesi, kesin kurallara bağlanması nedeniyle ihtilafları en aza indirirken insanların ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olmaktaydı. Arap Yarımadası gibi iaşesini dışarıdan sağlayan bir yerde selem akdine izin verilmesi, ihtiyaç duyulan malların temininin kolaylaştırılması ve toplum refahına bir katkı anlamına gelmekteydi.

Ticarî hayatta para naklinin ortaya çıkardığı güçlük ticareti daraltırken, para yerine kullanılabilecek ve likiditesi yüksek araçların varlığı ticarete canlılık sağlar. Para olarak altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerin kullanılması, mal takasına dayanan ticarete göre daha kolay olmakla birlikte, bunların bir yerden bir yere taşınmak zorunda olması maliyetleri yükseltmekte ve ticareti sınırlamaktaydı. Böyle bir ortamda borcun havalesine yani üçüncü bir şahsa nakline izin verilmesi ticaret üzerinde olumlu bir etki oluşturmuştur. Hz. Peygamber borcun havalesine yani üçüncü bir şahsa aktarılmasına izin verdi.[316] Havale, her ne kadar borcunu ödeyemeyen kimsenin üzerindeki borcu ödeme imkânına sahip üçün şahsa iletmesi olsa da ticarî hayatta alacakların karşılığında borçlanma veya farklı şehirlerdeki kimselerin yazdıkları belgelerle para taşımaksızın ödeme yapmaları imkânı doğdu. Böylece havale sistemi, sonraki dönemlerde çek ve senet gibi kıymetli evrakların ortaya çıkmasına öncülük etti. Ticarette kıymetli

315 İbn Kudâme, C. 4, s. 340.

316 Buhari, Havale 1 (2287); İbn Kudâme, C. 7, s. 56.

evrak kullanımı, paranın taşınmasından dolayı ortaya çıkan riskleri ve maliyetleri azalttığı için ticaret üzerinde olumlu katkı sağlamaktadır.

Bir bütün olarak ticarî hayatla ilgili yapılan düzenlemelere baktığımızda bunların, tarafların risklerini azaltırken, belirsizliği ortadan kaldırdığını, akitlerini güvence altına aldığını görüyoruz. Güvenliğin de teminiyle desteklenen bu kurumsal yapı, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren canlı bir ticaret ortamı husule getirdi.

3. 5. 1 Fiyat Mekanizması

Hz. Peygamber ve onun takipçisi olan Dört Halife ticarî hayatı sağlam bir hukuki sistem ile güvence altına alırken beraberinde serbest fiyat politikası izlemişler ve fiyatlara müdahale etmemişlerdir. Fiyatlara müdahale ilgili tartışmaları Hz. Peygamber ve halifelerinden gelen rivayetler çerçevesinde iki başlık altında incelememiz mümkündür. Bunlardan biri taban fiyat belirlenmesi diğeri ise tavan fiyat belirlenmesidir. Her ikisi ile ilgili olarak da doğrudan Hz. Peygamber'in piyasa fiyatlarına müdahale ederek narh uyguladığı ile ilgili bilinen bir rivayet bulunmamaktadır. Nitekim onun döneminde fiyatlar yükselmeye başlayınca kendisinden buna müdahale etmesi istenmiş fakat o bundan kaçınmıştır. Ebu Davud'un zikrettiği hadiste bir adam Hz. Peygamber'e gelerek tes'ir (fiyata müdahale) yapmasını istedi. Hz. Peygamber ise "*Hayır, Allah'a dua ediniz*" cevabını verdi. Daha sonra başka bir adam geldi ve Peygamber'den fiyat belirlemesini istedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber "*Fiyatları yükselten ve düşüren Allah'tır. Ben üzerimde başkasına ait hak olmaksızın Allah'a kavuşmak emelindeyim*" buyurdu.[317] Rivayetin devamında Hz. Peygamber'in "*Fakat*

317 Ebu Davud, Büyû 51 (3450); Tirmizi, Büyû 73 (1314).

onlara (mallarını stoklayanlara) gidin söyleyin mallarını insanların önüne çıkarsınlar gizlemesinler ve diledikleri gibi satsınlar"[318] dediği aktarılmaktadır.

Hz. Ömer'in fiyatlara müdahalesi ile ilgili Hatıb b. Ebu Belta hadisesi aktarılır. Burada tavan fiyat değil taban fiyat koymakla ilgili bir durum söz konusudur. Muvatta'da anlatıldığı şekliyle Hz. Ömer, çarşıda kuru üzüm satmakta olan Hatıb b. Ebu Belta'nın yanına geldi ve ona "*Ya fiyatını artırırsın ya da malını çarşımızdan kaldırırsın*" dedi.[319] İmam Şafii ise Malik'in rivayetinin devamının da olduğunu söyleyerek Hatıb olayını detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Hz. Ömer, el-Musalla çarşısında gezerken iki çuval kuru üzümü satmakta olan Hatıb'ın yanına geldi ve malının fiyatını sordu. Hatıb "*iki müdünü bir dirheme sattığını*" söyledi. Daha sonra Hz. Ömer, Hatıb'a şöyle söyledi: "*Taif'ten kuru üzüm yüklü bir kervan geliyor. Onlar senin fiyatını göz önünde bulundururlar. Ya fiyatını yükselt ya da kuru üzümünü evine koyar, orada dilediğin fiyata satarsın.*" Hz. Ömer, eve dönünce düşündü. Sonra Hatıb'ın evine giderek ona şöyle dedi: "*Sana söylediğim bir bilgim dolayısıyla değildir. Bu, kendisiyle bölge halkının iyiliğini düşündüğüm bir şeydir. Malını nerede istersen orada sat, kaça istersen ona sat.*"[320] Şafii'nin bu rivayeti, Malik'in rivayetini tamamlamaktadır.

Bu anlatılanlardan ilk dönemde doğrudan fiyatlara müdahale edilmediğini ancak piyasanın dengesini bozacak, tüketicinin veya satıcının aleyhine olacak piyasa aksaklıklarının giderilmeye çalışıldığını görebiliriz. Piyasaya doğrudan

318 Ebu Zakariyya Yahya bin Omer Al-Kanani Al-Andalusi, *Ahkamu's-Suk*, İstanbul: İsam, 2011, s. 110.

319 Muvatta, Büyû, 57 (1468).

320 Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiye, Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe: İyiliği Emretmek Kötülükten Alıkoymak, İstanbul: *İnsan Yayınları*, 1989, s. 63-64.

müdahale tavan fiyat uygulamasında olduğu gibi, tüketicinin lehine görünse de uzun vadede satıcıların zarar etmesi ve sonucunda piyasayı terk etmesi nedeniyle pahalılığa yol açacağından aleyhte sonuçlanabilir. Tavan fiyatın diğer bir sonucu da karaborsa olabilir. Bu malların stoklanması nedeniyle suni bir yokluk ve tezgâh altı satışa, dolayısıyla çok daha pahalı fiyatlara neden olabilir. Hz. Peygamber'den yapılan rivayete baktığımızda onun bu gerçeği fark ettiği için fiyata müdahale etmediğini ama mal stoklayanlara karşı uyarıda bulunarak mallarını piyasaya sürmelerini istediğini görüyoruz. Hatıb b. Ebu Beltea örneğindeki gibi taban fiyatı uygulaması ise piyasada rekabeti bozucu ve tüketicinin ucuza mal bulmasının önünde bir engel olabilir. Nitekim hatasını fark eden Hz. Ömer, Hatıb'ın yanına giderek malını dilediği yerde ve dilediği fiyata satabileceğini söylemiştir. Hz. Ömer'in fiyatın düşmesi konusundaki hassasiyeti de önemlidir. Standartları belirli aynı malda, piyasada satıcıların makul bir kâr elde etmelerini sağlayan dengeli bir fiyat oluştuktan sonra, birinin fiyatı düşürmesi uzun vadede tüketicilerin aleyhine olacak bir duruma yol açabilir. Piyasa fiyatı altında mal satan kimse diğer satıcıların kârlılığının yok olması nedeniyle zamanla pazardan çekilmeleri sonrasında tekel oluşturarak, malını istediği fiyata satma gücü elde edebilir.

Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde fiyat oluşumu piyasaya bırakılmış olmakla birlikte piyasa aksaklıklarına karşı gerekli önlemler alınmıştır. Akitlerle ilgili belirsizliği ortadan kaldıran açıkladığımız önlemlerin yanı sıra özellikle temel ihtiyaç mallarında ihtikâr[321] yaparak suni fiyat artışına neden olunması, satıcıların anlaşmalı olarak fiyat yükseltmeleri, tek başına bir kimsenin veya bir grubun piyasada hakim olması engellenmiştir. İhtikârla ilgili olarak Hz. Peygamber, "*İhtikâr*

321 Sözlükte "hakkını yemek, kötü davranmak; kıtlaştırmak, tedavülden çekmek, istiflemek, tekeline almak" anlamlarındaki hakr kökünden türeyen ihtikâr, "ticaret malını pahalılaşması gayesiyle istifleyip piyasaya arzını geciktirmek" mânasına gelmektedir (Cengiz Kallek, "İhtikâr", TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara TDV Yayınları, 2000, C. 21, s. 560).

yapan günahkârdır" demiştir.[322] Hz. Ömer de ihtikâr konusunda hassas davranmıştır. Muvatta'da Hz. Ömer'in "*Bizim çarşımızda ihtikâr yoktur. Ellerinde fazla mal olan kimseler bize karşı ihtikâr yaparak mallarını saklamazlar*"[323] dediği aktarılmaktadır. Hz. Osman'ın da ihtikârı yasakladığı ile ilgili rivayet bulunmaktadır.[324] İhtikâr yaparak piyasadan malları çekmek ve darlığa sebep vermek fiyatların yükselmesine sebep olmaktadır. İhtikârın daha çok toplumun temel ihtiyaçları üzerinde yapıldığını düşündüğümüzde ortaya çıkardığı zararlar açıktır.

İhtikâr yasağında olduğu gibi kartel ve tröst benzeri oluşumlara yol açabilecek belirli sektörlerde faaliyet gösteren kimselerin bir araya gelerek piyasaya sürülecek mal ve fiyat hususunda anlaşma yapmaları da yasaklanmıştır. Böyle bir durum doğrudan toplum zararına doğuracağı sonuçları nedeniyle engellenir.[325] Dolayısıyla amacın, piyasa aksaklıklarını ortadan kaldırarak işler hale gelmesini sağlamakla birlikte, piyasaya gereksiz müdahalelerden kaçınmak ve toplumun zararına oluşumları engellemek olduğu görülmektedir.

Bir taraftan ihtikâr yasaklanırken diğer taraftan dışarıdan mal getirerek piyasaya süren tacir övülmüştür. Hz. Peygamber, "*Dışarıdan mal getiren calib rızıklandırılmış, mühtekir ise lanetlenmiştir*"[326] buyurmaktadır. Muvatta'da, Hz. Ömer'in ihtikârla ilgili sözünün devamında, "*Fakat yaz-kış dışarıdan pazara mal getiren calib Ömerin misafiridir. Onlar dilediği gibi satar, dilediği gibi tutar*" dediği aktarılmaktadır.[327]

Yukarda ifade ettiğimiz tutumlarla bir bütün oluşturan bir başka nokta ise pazarlardan alınan verginin kaldırılmasıdır.

322 Müslim, Müsâkât 47 (1605); Ebu davud, Büyû 49 (3447); İbn Mace, Ticarat 6 (2154).

323 Muvatta, Büyû 56 (1467).

324 Muvatta, Büyû 58 (1469).

325 Al-Andalusi, s. 114.

326 İbn Mâce, Ticarat 6 (2153).

327 Muvatta, Kitabu'l-Büyû 56 (1467).

İslam öncesi dönemde Yarımada'da yer alan hemen her pazarda pazara mal getiren kimselerden yüzde onluk bir vergi alınmaktaydı. Hz. Peygamber, Medine'de Müslümanlara ait pazar yerini tayin edince *"İşte burası sizin çarşınızdır, burada devamlı ve sabit köşeler, yerler edinmeyin (yani her sabah erkenden gelen, istediği yere yerleşip alış verişine koyulsun); burada hiçbir vergi alınmayacaktır"*[328] dedi. Hz. Peygamber'in sözünden iki genel hükme ulaşılabilir. Birincisi yer tutma olmayışı satıcıların serbest bir ortamda ve eşit şartlarda rekabete katılmalarını sağlamaktadır. Zira erken gelen istediği yerde durabilecektir. İkincisi ise verginin kaldırılmasıdır. Verginin kaldırılması maliyetleri düşürmekte, pazarın cazibesini artırıp buraya daha fazla satıcı bağlamakta, mal arzını artırmakta ve fiyatların ucuzlamasına hizmet etmektedir. Hz. Peygamber'in pazara girişte vergi alınmaması ile ilgili uyguladığı kural Dört Halife tarafından da takip edilmiştir.

Yarımada ekonomisine hâkim olan şartlar göz önünde bulundurulduğunda ticaret alanında yapılan uygulamaların bir bütünlük içerisinde ferdi ve toplumsal dengeyi sağlamaya hizmet ettiğini görmekteyiz. Arap Yarımadası üretim olanaklarının çok kısıtlı olduğu, üretimi artırma imkânının doğal şartlar nedeniyle imkansız olduğu ve temel gereksinimler dahil ihtiyaçların dışarıdan karşılanma zorunda olduğu bir bölgedir. Bu şartlar altında bir taratan toplumun tüm kesimlerinin ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. Başta gıda olmak üzere temel ihtiyaç maddelerinin pahalı olması özellikle yoksul kesimler olmak üzere topluma zarar verecek ve toplumsal dengeyi bozacaktır. Bu kesimlerin zarar görmemesi için mal bolluğunu sağlayacak politikalar uygulamak gerekmektedir. Ticarete dayalı bir ekonomide mal bolluğu ancak pazarın çekici olmasıyla sağlanabilir. Güvenlik, belirsizliğin en aza indirilmesi, sağlam bir hukuk sistemi ile ticaretin teminat altına alınması ticaretin tüm taraflarını korumaktadır. Riskin düşüklüğü nedeniyle de

328 Hamidullah, C. 2, s. 958.

maliyetler düşmektedir. Buna faizin haram kılınmasını ve pazardan alınan verginin kaldırıldığını eklediğimizde İslam döneminde, geçmişe göre maliyetlerde önemli bir düşüş olduğunu fark edebiliriz. Bu uygulamalar İslam pazarlarını cazip hale getirmiş ve mal bolluğunu sağlamada katkı oluşturmuştur. Üstelik güvenli ortam, sermaye sahiplerini, faizin de yasaklanmasıyla birlikte, kazanç elde etmek için en iyi yol olan ortaklıklara sevketmiştir. Ticaretle uğraşan kimseler kınanmak veya küçük görülmek yerine övgüye mazhar olmuşlar, özellikle de dışarıdan mal getirerek toplumun ihtiyacını gören kimseler teşvik edilmişlerdir. Toplumda ticaret erbabının hatırlı kimseler olarak kabul edilmesi, geçmişte olduğu gibi İslam döneminde de ticaretin tercih edilen bir ekonomik faaliyet olmasına destek olmuştur. İhtikârın yasaklanması da yapay fiyat artışlarının önünde önemli bir engel olmuş böylece tüketici kesimler keyfi uygulamalara karşı korunmuştur.

Piyasanın dengesi tek bir tarafın korunmasıyla sağlanmaz. Ticarî faaliyetin muhataplarının tümünün korunması gerekir. Yeterince kâr elde edemeyen ve engellemelerle karşılaşan tacir, maliyetlerini karşılayamaz duruma düştüğü takdirde piyasadan çekilmek zorunda kalır. Bu durumda piyasada mal kıtlığı ortaya çıkar veya pazar az sayıda kimsenin insafına bırakılır. Böylece ortaya çıkan sonuç yine toplumun özellikle de yoksul kesimin aleyhine olur. Bu nedenledir ki Hz. Peygamber ve Dört Halife, tüketiciyi koruduğu kadar taciri de korumuş ve onların zarar etmemeleri, ticaretlerini devam ettirmeleri için gerekli ortamı hazırlamıştır. Kıtlık zamanlarında ortaya çıkan fiyat artışları döneminde fiyatlara müdahale yapılmamasında tacirin zarardan korunması düşüncesi vardır. Mal kıtlığından dolayı ortaya çıkan fiyat artışlarına müdahale edilmesi ve narh uygulaması, ticaretle uğraşan kimselerin sermayelerini kaybetmelerine ve iş yapamaz hale gelmelerine neden olabilir. Bu nedenle Hz. Peygamber fiyatların arttığı dönemlerde kendisinden fiyatlara sınır konulması talebine olumsuz yanıt

vermiştir. Hz. Ömer'in de Hatıb b. Belta'ya müdahalesinde pazarda yer alan diğer esnafın korunma düşüncesi vardır. Zira Hatıb'ın diğerlerine göre düşük fiyattan mal satması uzun vadede haksız rekabete sebebiyet vereceği için tüccarın aleyhine ve nihayetinde tüketicinin zararına bir sonuç verebilirdi. Hz. Ömer, bu endişelerle Hatıb'a müdahale ederek önce pazardan çıkmasını istemiş fakat sonra bu müdahalenin uygun olmayacağı düşüncesiyle kararından vazgeçmiştir.

Sonraki dönemlerde narh konusunda yapılan tartışmalara baktığımızda konunun daha ziyade aydınlandığını görmekteyiz. Narha karşı çıkanlar, Hz. Peygamber'in uygulaması ve Hz. Ömer'in müdahalesini delil almakta ve fiyatlara müdahale olmayacağını söylemektedir. Ancak piyasanın yapısına zarar veren ve aksaklığına sebep olan durumların ortadan kaldırılması gerektiği hususuna işaret etmektedirler. Bununla birlikte narh uygulamasını savunanların ortaya koyduğu iddiaların özünde, piyasada fiyatların tabî yollarla artışının dışında kartel, tekel, ihtikâr ve benzeri yollarla artmasından ötürü buna müdahale edilmesi zorunluluğunun olduğu vardır. Yine ilerde doğuracağı zararlar nedeniyle piyasada oluşmuş fiyatın altına mal satanlara karşı uygulanacak narh da bununla ilgilidir. Çünkü başlangıçta piyasa fiyatının altında mal satan kimseler, diğer esnafın rekabet gücü olmaması nedeniyle piyasadan çekilmesi sonucunda fiyatları yükseltme yoluna gidebilirler ya da tedarikçi sayısının azalması ilerde talep edilen miktarda malın piyasaya sürülememesine yol açacağı için kıtlığa sebep olabilir.

4. TİCARET, YOLLAR VE TAŞIMACILIK

4. 1 Bölgesel Ticaret ve Pazarlar

İslam öncesi dönemde Arap Yarımadası'nda, senenin belirli mevsimlerinde düzenli olarak irili ufaklı çok sayıda pazar kurulmaktaydı. Bunların en önemlileri Yarımada'nın etrafını kuşatacak şekilde yerleşmiş ve bir birlerini takip eden zamanlarda kuruluyorlardı. Senenin belirli dönemlerinde kurulan bu mevsimlik pazarlar daha çok liman şehirlerinde veya limana ulaşımın kolay olduğu yerlerdeydi. Bu pazarlara Arap Yarımadası'nın her yerinden tüccar, kervanlarla gelerek alış-veriş yapıyordu. Bin beş yüz-iki bin deveye ulaşan büyüklükte kervanların organizasyonu genellikle *kırad* veya *mudarabe* olarak bilinen ortaklık sistemiyle oluşturuluyordu. Pazarların bir kısmı uluslararası nitelikte olup, Çin'den Bizans'a farklı yerlerden tüccar alış-veriş için buraları tercih ediyordu.

İslam döneminde bu pazarların birçoğu eskiden olduğu gibi varlığını sürdürdü. Arapların pazarları hakkında İbn Abbas'tan şu rivayet yapılmıştır: "Ukâz, Mecane ve Zulmecaz cahiliye döneminde pazardı. İnsanlar, İslam gelince buralarda ticaret yapmanın günah olacağını düşündüler. Bunun üzerine Allah, "*Hac mevsiminde ticaret yapmanızda bir günah yoktur*" ayetini indirdi.[329] Hz. Peygamber'in Arapların tarihi pazarlarında alışverişe izin vermesinin sebebi buralarda halkın mutad alışverişlerini yapmalarıdır.[330] Böylece İslam öncesi dönemin

329 Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed Kastallani, *İrşadü's-Sari li-Şerhi Sahihi'l-Buhari*, Beyrut: Dâru İhyaü'l-Türasi'l-Arabi, (t.y.), C. 4, s. 37.

330 Kettânî, C. 2, s. 232.

Arap pazarları İslam döneminde de kurulmaya devam etti. Fakat ilerleyen zaman içerisinde bunların bir kısmı eski önemini yitirdi ve artık kurulmamaya başladı. İçlerinde ilk önce terk edileni, hicri 129'da haricilerin döneminde Ukâz olmuştur. En son hicri 197'de Hubaşe terk edilmiştir.[331]

İslam'la birlikte, yerleşik hayata geçişin hızlanması ve şehirleşmenin giderek artması, senenin belirli dönemlerinde kurulan mevsimlik pazarlara olan ihtiyacı azalttı. Bunların yerine yerleşik hayatın yaygınlaşmasına paralel olarak her şehirde sabit pazarlar kurulmaya başlandı. Yerel pazarlarda ticaretle uğraşan kimseler uluslararası ticarete katıldılar ve deniz seferlerine çıkmaya başladılar. Bedevilik önemini yitirdikçe mevsimlik kurulan geçici pazarların da önemi giderek azaldı. İslam öncesi kurulan mevsimlik pazarların yerini şehirlerde kurulan sabit çarşılar aldı.[332]

İslam topraklarının genişlemesi ve Müslümanların sayılarının artmasına paralel olarak Mekke'yi ziyaret edenlerin sayısının giderek çoğalması, buranın ticaretine müspet tesirde bulundu. Bunun bir sonucu olarak İslam öncesi dönemde Mekke ve çevresinde kurulan pazarlar, İslam döneminde de rağbet görmeye devam etti. Mekke'yi hac ve umre amacıyla ziyaret etmek isteyenlerin sayısı arttıkça Mekke'nin pazarı da genişliyordu. Bunun haricinde, Mekke'nin coğrafi konumu nedeniyle Yemen, Şam, Irak ve Mısır'a bağlantı sağlayan yolların buradan geçmesi ticaretinin sürekliliğine katkı sağlıyordu.

İslam öncesi dönemde Arapların senelik pazarlarından olup İslam döneminde de varlığını koruyanlardan biri, Şam ve Hicaz arasında yer alan, Rebiyülevvel ayının ilk günü kurulan

331 Ahmed b. Ali İbn Hacer El-Askalanî, *Fethu'l-Bari bi-Şerhi Sahihi'l-İmam Ebi Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhari*, Kahire: Daru'r-Reyyan li't-Turas, 1986, C. 3, s. 695.

332 Efgani, s. 393.

ve ortasına kadar süren Dûmetu'l-Cendel'dir. Pazarın kontrolü ve vergisinin toplanması işi, Tayların kolları olan Cedîle ve Kelb kabileleri arasında el değiştirmekteydi. Bazı ayırt edici hususiyetlere sahip bu pazarda, idareyi elinde tutan kabile reisi ticarî emtiasını satmadan diğer tacirler satışa başlayamazdı. Aynı zamanda pazarın hâkimi olan kabile reisine öşür ödenirdi. Burasının mümeyyiz özelliklerinden biri de alışverişin taş atmak suretiyle gerçekleştirilmesiydi.[333]

Dûmetu'l-Cendel, Irak ve Şam'a gidip gelen kervanların güzergâhında olması, tatlı su kaynaklarına sahip bulunması ve kervanlara iaşelerini temin olanağı sunması nedeniyle önemli bir duraktı. Hz. Peygamber hicretin beşinci yılında Rebiyülevvel ayının 25'inde (M. 624) Dumetu'l-Cendel'e bir sefer düzenledi. Bu seferin sebebi olarak, Medine'den Dumetu'l-Cendel'e ve Şam'a seferler düzenleyen erzak tacirlerine karşı yapılan saldırılar gösterilmektedir.[334] İbn Sa'd da, *Tabakat*'da, Dumetu'l-Cendel'den Medine'ye erzak taşıyan kervanlara karşı saldırılar düzenlendiği haberinin Hz. Peygamber'e ulaşması üzerine sefer düzenlediğini bildirmektedir.[335] *Muhabber*'de de benzer bir sebep zikredilmekte ve Arap tacirlerin, buradaki kabile liderlerinden Ukeydir'in kendilerine karşı yaptığı zulümden şikâyet etmeleri üzerine bu seferin yapıldığı belirtilmektedir.[336]

333 Muhammed b. Habib b. Ümeyye Bağdadi Haşimi İbn Habib, *El-Muhabber*, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1942, s. 263-264.

334 Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Eslemi Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1984, C. 1, s. 403; İbn Hişam, C. 3, s. 196; Nayif b. Ali Süneyd Şerari, *Dumetü'l-Cendel: Munzu Zuhurü'l-İslâmHhatta Nihayeti'd-Devleti'l-Ümeviyye Dirase Tarihiyye Hadariyye*, Riyad: Dâretü'l-Melik Abdülaziz, 2005, s. 114.

335 İbn Sa'd, C. 2, s. 58-59.

336 İbn Habib, s. 114.

Medine'ye iaşe sağlayan erzak kervanlarına saldırılar bu seferle son bulmadı ve Hz. Peygamber, hicretin 6. yılında, Abdurrahman b. Aff'ın komutasında, Dumetu'l-Cendel'e yeni bir seriye gönderdi.[337] Kelb kabilesinin reisi el-Esbağ b. Amr, İslam'ı kabul etti. İslam'ı kabul etmeyenler ise cizyeye bağlandı. Ukeydir ise Medine kervanlarına saldırılarını sürdürdü.[338] Hz. Peygamber, Halid b. Velid komutasında üçüncü bir seriyeyi Ukeydir üzerine gönderdi. Halid, Ukeydir'i esir alarak Medine'ye getirdi. Belazuri'ye göre Hz. Peygamber, Ukeydir'in Müslüman olmayı kabul etmesi nedeniyle ona aralarında yaptıkları anlaşmanın yazılı olduğu bir vesika verdi ve serbest bıraktı. İbn Hişam ise Ukeydir'in cizye vermeyi kabul ederek anlaşma yaptığını ve serbest bırakıldığını söylüyor.[339] Sonraki rivayetlerde anlaşmayı bozduğundan bahsedilmesi onun cizyeyi kabul ettiği rivayetinin daha kuvvetli olduğunu düşündürüyor. Ukeydir, Hz. Peygamber'in vefatından sonra anlaşmayı bozdu. Hicri 12. Yılda, Ebu Bekir döneminde, bu bölge tamamen İslam topraklarına katıldı.[340]

Dumetu'l-Cendel, İslam döneminde de önemli bir pazar olarak varlığını devam ettirdi. Buraya Şam, Irak, Hicaz ve Yemen'den ticaret amacıyla tacirler geliyordu.[341] Dumetu'l-Cendel'den, Medine'ye gelen mallar arasında zeytinyağı vardı ve burayla luban (frankincense) ticareti yapılmaktaydı.[342]

Dumetu'l-Cendel aynı zamanda verimli bir ziraat bölgesiydi. Hurma, zeytin, arpa ve benzeri ürünlerin ziraatı ya-

337 İbn Sa'd, C. 2, s. 85.

338 Efgani, s. 235-236.

339 İbn Hişam, C. 4, s. 196-197; El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 87.

340 Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Tarihü't-Taberi: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, Beyrut: Dâru Süveydan, 1967, C. 3, s. 378-379.

341 Şerari, s. 321.

342 Şerari, s. 322.

pılmaktaydı.[343] Tarımın dışında hayvancılığında da önemli bir yeri vardı. Deve ve koyun yetiştiriciliği başta gelen hayvancılık türlerindendi. Hz. Peygamber'in Dumetu'l-Cendel'e yaptığı seferde, ilk olarak, onların deve, sığır ve koyun gibi küçükbaş hayvanlarının bulunduğu bölgeyi ele geçirmesinden, büyük ve küçükbaş hayvancılığın burada yapıldığını anlıyoruz.[344]

Bu pazardan sonra Cemaziyelahir ayında Ahsa'da kurulan el-Muşakkar başlamaktaydı. Cemaziyelahir ayının ilk günü kurulan pazar, ayın sonuna kadar devam etmekteydi. Bu pazara deniz yoluyla gelen İranlılar da katılıyordu. Bu bölge, İran'ın uydusundaydı ve pazarın sahipleri, İran'a bağlı olan Temim kabilesinin mensuplarıydı. Birçok Arap pazarında olduğu gibi burada da öşür alınmaktaydı. Alışverişin *mulâmese* ve *hemheme* yoluyla gerçekleşmesi burasının mümeyyiz vasıflarındandı. Mulâmese ima yoluyla alışverişi ifade ederken hemheme alıcı ve satıcının konuşmadan mırıldanarak yaptıkları alışveriştir.[345]

Ardından Recep ayında kurulan Suhar pazarı gelmektedir. Umman'da kurulan bu pazar beş gün sürmekteydi. Pazar hakimi tarafından öşür alınıyordu.[346] Burada satılan ürünlerin başında farklı yerlerden gelen muhtelif kumaşlar yer alıyordu.[347] Umman ve Suhar, Arap Yarımadası'nın en zengin beldeleri arasındaydı. Hicri 12'de, Hz. Ebu Bekir döneminde, sulh yoluyla İslam hâkimiyetine girmiştir.[348] Havası güzel, meyveleri bol, büyük bir şehir olan Suhar, İslam öncesinde olduğu gibi

343 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s.88-90.

344 Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, C. 1, s. 403.

345 İbn Habib, s. 265.

346 İbn Habib, s. 265.

347 Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan El-Merzuki, *Kitâb al-Azmina wa-l-Amkina II*, Frankfurt: Institute for the History of Arabic, s. 163.

348 Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 3, s. 394.

İslam döneminde de önemini korumuştur. Suhar, Çin'in Akdeniz Dünyasıyla buluşmasında çıkış mevkii, Doğu'nun ve Irak'ın Antreposu, Yemen'in yardım yeridir.[349]

İbnü'l Fakih, el-Esmai'den "*Dünyanın kalbi üçtür: Dımeşk Ovası, Belh Nehri ve Ubulle Nehri; dünyanın bahçesi üçtür: el-Ubulle, Siraf ve Umman*" dediğini nakleder.[350] Bu üç şehrin sahip oldukları şöhret, liman şehri olmaları ve uluslararası ticaret yolları üzerinde bulunmalarından kaynaklanır. Suhar'ın uluslararası transit ticarette olduğu kadar bölgesel ticarette de önemli bir yeri bulunmaktaydı.

Suhar pazarından sonra Yarımada'nın iki büyük limanından biri olan Debâ'da kurulan panayır gelir. Buraya Batı'dan ve Doğu'dan deniz aşırı bölgelerden tacirler katılmaktaydı. Sind, Hind ve Çin'den tacirlerin ağırlandığı bu pazar Recep ayının son günü açılmaktaydı. Buranın öşürünü de Suhar pazarının öşrünü toplayan Temim kabilesi mensupları alıyordu. Burada alışveriş yaygın olarak pazarlık usulüyle gerçekleşmektedir.[351] Umman'ın meşhur şehirlerinden ve eski Arap pazarlarından olan Debâ Hicretin 11. yılında Ebu Bekir döneminde İslam topraklarına katıldı.[352]

Debâ pazarından sonra Güney Arabistan'ın Mehre bölgesindeki Şıhr pazarı gelir. Şaban'ın ortasında başlayan bu pazarda diğer pazarların aksine öşür alınmamaktaydı. Burada yaygın olarak Dûmetu'l-Cendel'de olduğu gibi taş atmak suretiyle alışveriş yapılmaktaydı.[353] Debâ'ya deniz ve kara yoluyla farklı yerlerden gelen tacirler, kara yoluyla Şıhr'a geçerlerdi.

349 Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 3, s. 394.

350 Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani İbnü'l-Fakih, Kitabü'l-Büldan, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996, s. 155.

351 İbn Habib, s. 265-266.

352 Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 2, s. 435.

353 İbn Habib, s. 166.

Bu tacirler burada deri, muhtelif kumaşlar ve benzeri birçok malın satışını yaparken buradan tütsü, mür, sarısabır (aloe) ve darı satın alırlardı.[354] Burada kurulan pazar nedeniyle Şıhr'ın, Yarımada'nın Umman, Aden ve Yemen bölgeleriyle kuvvetli bağları vardı. Aynı zamanda Umman'ı Mekke'ye bağlayan yol üzerinde bulunması nedeniyle Hicazla kuvvetli bağları vardı.[355]

Şıhr'dan sonra Ramazan'da kurulan Aden gelmekteydi. Bu pazarda buranın hâkimi olan İran asıllı Ebnalar tarafından öşür toplanmaktaydı.[356] Halûk adında koku buraya mahsus en meşhur ürünlerdendi ve bu kalitede başka bir yerde imal edilemiyordu. Deniz aşırı ülkelerden gelen kimseler bu kokuyu beraberinde götürür, Sind ve Hind'de bununla gurur duyarlardı. Kara yoluyla gelen tacirler ise bu kokuyu İran'a ve Bizans'a götürürlerdi.[357] Aden, coğrafi olarak olumsuz koşullara sahip olsa da Hint gemilerinin limanıdır ve ticaret bölgesidir. Arapların en eski pazarlarındandır.[358]

Ardından yine Ramazan ayında kurulan ve öşrünü Ebnaların topladığı Sana pazarı gelmektedir.[359] Sana pazarının ürünleri arasında pamuk, safran, boya, muhtelif dokumalar ve demirden imal edilmiş eşya bulunmaktaydı.[360] Sana panayırından sonra Zilkade'nin ortasında kurulup sonuna kadar devam etmekte olan Râbiya ve Ukâz gelmektedir. Rabiya Hadramut'da, Ukâz ise Necd'de Arafat'a yakın bir

354 El-Merzuki, s. 163-164.

355 Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *El-Mesalik ve'l Memalik*, Leiden, E. J. Brill, 1967, s. 147.

356 İbn Habib, s. 266.

357 El-Merzuki, s. 164.

358 Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 4, s. 89.

359 İbn Habib, s. 266.

360 El-Merzuki, s. 164.

yerde kurulmaktaydı. Rabiya'ya güvenli olmaması nedeniyle muhafız kıtaları olmadan gidilemezdi.[361]

Kureyşlilere ilave olarak Gatafan, Eslem, Ehabiş gibi çok sayıda kabilenin katılımı nedeniyle Ukâz, Arap pazarlarının en büyüklerindendi. Öşür vergisi alınmayan bu pazarda güvenlik sorunu da bulunmuyordu.[362] Ukâz, diğer Arap pazarlarında bulunmayan bir takım mümeyyiz sıfatlar taşıyordu. Bunlardan biri bölge hükümdarlarının bu pazarda kendilerine müttefik bulmasıdır. Yemen hükümdarları, Arap asilleriyle dostluklarını burada geliştirirlerdi.[363] Ukâz'ın bir başka özelliği hatip ve şairlerin söz alarak kabilelerini ve kabilelerinin mümeyyiz vasıflarını zikrettikleri meclislerin kurulmasıdır. Bir kabileye veya herhangi bir kimseye ihanet eden şahıslar da Ukâz panayırında duyurulur ve bunlarla ilişkinin kesilmesi istenirdi.[364]

Ukâz, İslam öncesinde olduğu gibi İslam döneminde de belirli bir süre Yarımada'nın en büyük pazarlarından oldu. Fil vakasından 15 sene sonra kurulduğu söylenmekte olan pazarın başlangıcı miladi 575 veya 576 yıllarına rastlar.[365] Ukâz, ilk başlardaki önemini zaman içerisinde yitirmeye başladı. Ukâz'ın önemini yitirmesinin bir nedeni İslam'ın hac günlerinde alışverişi yasaklamaması sebebiyle insanların, hac günlerinde, Harem sınırlarında ticaret yapabilmeleridir. İslam öncesi dönemde Araplar, hacda ticaret yapmayı günah kabul ediyorlardı ve bu nedenle Ukâz gibi Harem sınırlarının dışında kurulan pazarlarda ticaret yapıyorlar, hac günlerinde ticareti bırakıyorlardı. Hacda alışverişin yasak olmadığını bildiren ayetin nazil olmasıyla artık Ukâz gibi pazarlara gitme sebebi

361 İbn Habib, 266-267.

362 İbn Habib, s. 267.

363 El-Merzuki, s. 165.

364 El-Merzuki, s. 170.

365 Ali, C. 7, s. 380.

azaldı. İnsanlar, Mekke'de hac ayları içerisinde ticaret yapmaya başladılar. Ukâz'ın önemini yitirmesinin bir başka sebebi ise Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti sonrasında buranın Müslümanların merkezi olmasıdır. Hz. Peygamber'den sonra ilk üç halife de burayı başkent olarak kullandılar.[366] Böylece Mekke'nin yakınlarında kurulan pazarlar, İslam öncesi dönemdeki ticarî önemlerini nispeten yitirdiler. Haricilerle birlikte ortaya çıkan güvenlik problemi ise buranın sonunu getirdi. H. 129'da Mekke'de Haricilerin ortaya çıkardığı karmaşa sonrasında oluşan anarşi nedeniyle insanların artık oraya gitmekten canları için korkmalarından ötürü terk edildi.[367] Diğer bir pazar ise Ukâz yakınlarında kurulan, Zilhicce'nin ilk günü başlayarak sekizinci günü sona eren Zulmecaz'dır. Bu pazar hac mevsiminde kurulmaktaydı ve Zilhiccenin sekizinci günü buradan Mina'ya hareket ediliyordu. Hicaz pazarları içerisinde Hayber'de Muharrem ayının onunda kurulup sonuna kadar devam eden Netât'ı da zikredebiliriz.[368]

Basra'nın çarşısı olan Mirbid, İslam döneminde kurulan ve en çok gelişme gösteren pazarlardan oldu. Basra şehri, H. 17'de, Hz. Ömer döneminde, Utbe b. Gazvan tarafından Arap Yarımadası'nın en uç noktasında, Acem diyarına en yakın noktada kuruldu.[369] İslam öncesi dönemde burası Irak'ın, sınır bölgeleri arasında yer alıyordu. Ubulle'yle birlikte Basra, dahili ve harici ticaretin yapıldığı bir merkez oldu. Araplar buraya

366 Ali, 1968, C. 7, s. 385

367 Abdullah b. Abdulaziz El-Bekri, *Mu'cemu ma İste'ceme min Esmai'l-Biladi ve'l-Mevaid*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, (t.y.), s. 959; Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali Fasi, *Şifaü'l-Garam bi-Ahbari'l-Beledi'l-Haram*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, (t.y.), C. 2, s. 283.

368 İbn Habib, s. 267-268.

369 Ebû İshak İbrahim b. Muhammed El-İstahri, *El-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut: Daru Sadr, 2004, s. 80.

ticaret için gitmekteydiler. Hz. Ebu Bekir, İslam öncesi dönemde buraya ticaret için bir çok sefer düzenlemişti.[370]

Dört Halife döneminde Basra, suyunun ve havasının kötü olmasından ötürü ikliminin sağlığa elverişli olmaması sonucu çok fazla büyümedi. Fütuhu'l-Büldan'da Basralıların Hz. Ömer'e şikayetlerine yer verilmektedir. Basra'ya yerleştirilen Araplar, Hz. Ömer'e orada ziraat ve hayvancılık imkanının olmayışından, içme suyunu uzak mesafelerden taşımak zorunda kaldıklarından şikayetçi oldular. Hz. Ömer, Basralılara atâ verilmesini kararlaştırdı ve Ebu Musa'ya, Basra'ya kanal açılması için mektup yazdı.[371] Nehirlerin dışında su kaynağına sahip olmayan şehirde sulama ve ulaşım amaçlı kanallar kazıldı. Böylece bu kanallarda küçük teknelerle ulaşım yapılabilmekteydi.[372] Basra'nın ikliminin kötülüğü buraya yerleşimi engellemedi. Basra, Cafer b. Süleyman'ın ifadesiyle Irak'ın gözü oldu: "*Irak dünyanın gözüdür ve Basra Irak'ın gözüdür*".[373] Basra ve Ubulle arasında ulaşım nehir yoluyla sağlanmaktaydı. İslam döneminde gelişen bu bölge İstahri'nin anlatımıyla kesintisiz bahçelerle doludur. Ubulle'nin büyük bir körfezi bulunmaktaydı. Bu körfez tehlikesi nedeniyle pek çok geminin batmasınayolaçıyordu.[374]

İslam öncesi dönemde kurulmakta olup İslam döneminde varlıklarını devam ettirmekle birlikte şehirleşmenin etkisiyle eski önemlerini yitiren bazı mevsimlik Yarımada pazarlarının zıddına Mirbid, farklı bir çizgi izleyerek, adeta cahiliye dönemindeki Ukâz'ın rolünü üstlendi. Dört Halife

370 Efgani, s. 395.

371 Efgani, s. 396-397.

372 El-İstahri, s. 80.

373 Efgani, s. 401.

374 El-İstahri, s. 81.

devrinden itibaren gelişti ve İslam'ın Ukâz'ı oldu.[375] Araplar, Basra'ya H. 14'de ulaştılar ve H. 17'de şehir kuruldu. Mirbid, Basra'nın batısında yer almaktaydı. Batı'dan Basra'ya gelenlerin ilk ve buradan ayrılanların son duraklarıydı. Bir anlamı hurmanın hasat edildiği ve güneşlenmesi için konulduğu yer olan Mirbid'in diğer bir anlamı develerin tutulduğu yer demektir. Burasının geçmişte deve pazarı olması ikinci anlamıyla uyumludur. Emeviler dönemine kadar da deve pazarı olarak kaldı. Emeviler döneminde ise sabit umumi pazara dönüştü.[376]

Bu büyük Arap pazarlarının haricinde Bedr, Hubaşe gibi pek çok yerel pazar da kurulmaktaydı.[377] Büyük pazarlara sadece Yarımada'dan değil İran, Hire, Hind ve Çin dahil olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinden tacirler katılıyordu.[378] Tarihi açıklamalar ve nakiller Arap yarımadası'nında kurulan pazarların Avrupalı, Asyalı ve Afrikalı tüccarı ve buraların ürünlerini bir araya getiren canlı merkezler olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte tacirlerin katıldığı pazarlar ile pazarın kurulduğu bölgenin hangi devletin egemenlik sahasına girdiği arasında bir ilişki bulunuyordu. Örneğin Hintli ve Çinli tacirler özellikle doğuda yer alan pazarlara katılırken Rûm tacirler ise daha çok İran etkisi altında olmayan bölgelerdeki pazarlara katılıyorlardı.[379]

İslamla birlikte gelişen şehirlerin çarşıları genel olarak ulu caminin çevresinde veya yanında kurulmaktaydı. Bazen de şehrin ana girişlerinden birine kuruluyordu. Mekke çarşıları genelde Kabe'nin etrafında yer almaktaydı. Kabe'nin kapılarına

375 Efgani, s. 407.

376 Efgani, s. 408.

377 Hamidullah, C. 2, s. 952.

378 El-Merzuki, s. 161-170.

379 Hamidullah, C. 2, s. 954.

verilen isimlerden de tahmin edileceği gibi bu kapıların her biri bir çarşıya açılıyordu. Makdisi, bu kapıların isimlerini vermektedir. Bunlardan bazıları Zeytinyağcılar Kapısı, Kumaşçılar Kapısı, Uncular Kapısı, Hurmacılar Çarşısı gibi isimler taşıyor.[380] Bunlar Makdisi'nin döneminde olan kapılar ve isimleri olmakla birlikte zaman içerisinde bu çarşıların buralarda kökleştiğini ve kapıların da bu isimle anıldığını düşünebiliriz. Bunun haricinde Makdisi, Kabe'nin doğu ve güney kısımlarında çarşılar olduğunu söylemektedir.[381] Attarlar çarşısı Kabe etrafındaki çarşılardan biriydi. Terziler çarşısı Harem çevresinde bu çarşıların yakınında kuruluydu. Köle pazarı ise Babu'ş-Şeybe yönünde Daru'n-Nedve'nin bulunduğu yerdeydi. Oduncular çarşısı Mekke'nin aşağı kısmında kurulmaktaydı.[382] Hayvan pazarı, Kâbe'nin ve çevresinin temizliğini korumak amacıyla Mescid-i Haram'ın uzağında, Harem'in dışında bir yerde kuruluyordu.[383]

Medine'nin İslam döneminde Hz. Peygamber tarafından kurulan ilk çarşısı mescidin yakınındaydı. Bunun haricinde şehrin muhtelif bölgelerinde birçok çarşı bulunmaktaydı ve bunların bir kısmı İslam öncesi dönemden kalmıştı.[384]

Yarımada içerisinde, Yemen pazarları bölgesel ve uluslararası ticarette önemli bir yere sahipti. Bunlar Yarımada içi ticaretin yanısıra uluslararası ticaretin de merkezi konumundaydılar. Bunların en önemlilerinden biri olan Zebid çarşısı,

380 Makdisi, s. 73.

381 Makdisi, s. 73.

382 Said b. Abdullah b. Benih Kahtani, *Ticaretü'l-Cezireti'l-Arabiyye: Hilâli'l-Karni's-Salis ve'r-Rabi li'l-Hicri et-Ta'si ve'l-Aşer li'l-Miladi*, Riyad: Daretü'l-Melik Abdülaziz, h. 1424, s. 164.

383 Kahtani, s. 164.

384 Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abide Nemeri İbn Şebbe, *Tarihü'l-Medîneti'l-Münevvere (Ahbarü'l-Medineti'l-Münevvere)*, Cidde: Dârü'l-İsfahani, 1973, C. 1, s. 304-306.

şehir surlarının içerisinde fakat caminin uzağında yer alıyordu.[385] Aden çarşısı ise sahilde bulunuyordu.[386]

4. 2 Uzak Mesafeler Arası Ticaret

Arap Yarımadası içerisinde oluşmuş geniş ticarî ağ, Yarımada'nın bölgeleri arasında bütünleşmeyi sağlamıştı. Bu özellikleriyle Yarımada, dışarıdan bakıldığında tahmin edilemeyen, şaşılacak derecede canlı bir bölgesel ticarî hareketliliğe sahipti. Yarımada, bölgesel ticarette sahip olduğu hareketliliğe benzer bir şekilde dış dünyayla da sıkı bağlantılara sahipti. Arap Yarımadası, uluslararası ticaretteki önemini Doğu ve Batı arasındaki ticarî trafiğin orta noktasında olmasından, Çin, Hindistan, Habeşistan ve Yemen gibi üretici bölgelerin ürünlerini Batı'daki tüketim merkezlerine, Bizans ve diğer Akdeniz şehirlerine ulaştırmasından alıyordu.

Akdeniz, Çin, Hindistan, Afrika'nın doğu sahilleriyle Arap Yarımadası özellikle de Yemen ve Umman kesimleri arasındaki ticaretin ve buralara uzanan ticaret yollarının milattan önceki dönemlere kadar uzandığı bilinmektedir. Milattan sonra ilk iki yüz yıl boyunca Romalılar, uzak mesafe ticaretiyle yakından ilgilendiler. Roma ticaret gemileri Kızıldeniz ve Hint okyanusuna çok sayıda ticarî sefer düzenliyordu.[387] Özellikle VI. yy.ın başlarından itibaren Yemen ve Batı Arabistan'la ticaretin, Bizans için çok daha önemli hale geldiği görülüyor. Yemen'in, Bizans'ın müttefiği olan Habeşlilerce ele geçirilmesi Bizans'ın bölgeyle ticaretini güvence altına almış oldu.[388]

385 Makdisi, s. 84.

386 Makdisi, s. 85.

387 De Lacy O'Leary, *History of Arabia before Muhammed*, Lahor: Alliance Publishers, 1989, s. 74-81.

388 Robert Simon, *Meccan Trade and Islam Problems of Origen and Structure*, Budapeşte: Akademiai Kiado, 1989, s. 27.

Roma'nın dışında Arap Yarımadası'nın belirli bölümlerinde kontrol sahibi olan İran'ın da Yarımada ile sıkı ticarî bağları vardı. İslam'ın ilk yıllarında Bahreyn, Umman ve Yemen'de İran'a bağlı yönetimlerin hâkim olduğu ve burada ticareti kontrol altında tuttukları bilinmektedir. İran aynı zamanda bu ticaret yolları üzerinde Bizansla hâkimiyet mücadelesi içerisindeydi. Bizans ve İran'ın, Arap Yarımadası üzerindeki mücadelesinin büyük ölçüde ticaret yollarının kontrolünden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Arap Yarımadası'nın uluslararası ticaretteki önemi, temelde iki nedene bağlanabilir. Bu nedenlerden ilki, Baharat Yolu'nun uzak mesafeler arası ticaretteki konumuyla alakalıdır. Arap Yarımadası, Hint Okyanusu, Doğu Afrika, Bizans, Akdeniz ve İran gibi bölgeler arasındaki ticarette en önemli aracı konumdaydı. İkinci neden olarak Yarımada'nın, bilhassa Yemen'in luban (frankincense) ve mür gibi baharat ticaretinde önemli yere sahip ürünlerin anavatanı olması görülebilir. Yarımada, sadece ticarete aracılık etmiyor, baharat ticaretinin önemli kalemlerini uluslararası piyasalara arz ediyordu. Baharat ticareti kapsamına giren ürünler dışında işlenmiş deri, bazı kıymetli taşlar, hurma ve bir takım kumaşlar da Yarımada'nın uluslararası piyasalarda alıcı bulan malları arasındaydı.

Arap Yarımadası'nda Hint ve Çin mallarının ulaştığı ve buradan bölgenin diğer kesimleriyle dünyanın farklı bölgelerine ulaştırıldığı üç önemli liman bulunuyordu. Bu limanlar sırasıyla Ubulle, Suhar ve Aden'dir. Bu üç liman, İslam öncesi dönemlerden beri kullanıla gelmekteydi. Bu limanlar, İslam fetihleriyle de önemlerini yitirmemiş, bilakis artarak korumuşlardır. Ubulle, H. 12'de fethedildi. Fetih sonrasında ordu komutanı Utbe b. Gazvan, Hz. Ömer'e yazdığı mektubta buranın Umman, Bahreyn, İran, Hindistan ve Çin'den gelen gemiler için önemli bir liman olduğunu haber veriyordu. H. 14'de Ubulle

yakınlarına Basra şehrinin inşa edilmesiyle Nafi b. Haris b. Kelde gibi bazı kimseler Ömer'e gelerek burada ticaret yapmak üzere izin istemişlerdir.[389]

Hz. Ömer döneminde Çin'e kadar giden Müslüman tacirler Malabar, Seylan, Baber, Sumatra, Cava ve Tong King limanlarına uğrayarak buralarla ticaret yapmaktaydılar. Kanton, Cuhuan-chao, Wang-chao ve Hang-chao gibi şehirler, İran ve Arap Yarımadası'ndan gelen tacirlerin merkezi olarak ünkazanmışlardı.[390]

Doğu Afrika kıyılarından başlayarak güney yönünde Afrika sahillerinde bulunan limanlar ve ticarî merkezler, Arap tacirlerin her zaman uğradıkları yerlerdi. Yarımada'nın farklı limanlarından yola çıkan gemiler, aralardaki limanlara uğrayarak, günümüzde Mozambik sınırları içerisinde yer alan Sofala'ya kadar yolculuklarını sürdürmekte ve buralarla ticaret yapmaktaydı. Bu kıyılara seyahet gerçekleştiren ve Kulve'ye kadar giden İbn Batuta, buradan Sofala'ya on beş günlük bir yol olduğunu bildirmektedir.[391]

Rusya, Finlandiya ve İsveç'e kadar bölgelerde bulunan İslam paraları, Arapların bu bölgelerle yaptıkları ticaretin, Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk yıllarına dayandığını göstermektedir. Paraların dönemi VII. yy.ın sonlarından XI. yy.ın başlarına kadar gitmektedir. Ticaret yolu olarak genellikle Transaksonya'dan Harezm bölgesindeki Oksus Nehri deltalarına ulaşan hat kullanılmıştır.[392] Bir başka yol da Hazer Denizi kıyılarından

389 İrfan Mahmud Rana, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985, s. 56.

390 Rana, s. 59.

391 Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta*, Beyrut: Dâru Sadr, (t.y.), s. 252-257.

392 Thomas Arnold ve Alfred Guillaume, *The Legacy of Islam*, London: Oxford University, 1965, s. 100.

ve Hazarların başkenti İdil'in bulunduğu Volga Nehri ağzından geçiyordu.[393] Böylesine geniş bir bölgede bulunan İslam paraları, Müslümanların Kuzeybatı Avrupa ile ticaret yaptığınınkanıtıdır.[394]

4. 3 Şehirler ve Ticaret

Şehir nüfusunun kırsal kesime oranının ticaretin gelişmesiyle ilgilisi bulunmaktadır. Kır toplumunun aksine şehirli nüfus ihtiyaçlarını karşılamada daha çok başkalarının çalışmasına muhtaçtır. Şehir nüfusu arttıkça şehirlinin talebi de artar. Yakın bölgelerden ve dışarıdan şehrin talebini karşılamaya yönelik mallar şehre gelmeye başlar. Şehrin gösterdiği büyüme ve buna paralel olarak ticarî genişleme yabancı nüfusu da oraya çeker. Dışarıdan sürekli mal getirenler, farklı sektörlere emek sağlayanlar buraya akmaya başlar. Böylece demografik yapıda bir değişme ortaya çıkar.

Şehirler ihtiyaçlarını dışarıdan gören mekânlardır. Bu nedenle de etraflarıyla bütünleşik olmak durumundadırlar. İhtiyaçlarını ya çevrelerinde üretim fazlası veren kasaba ve köylerden yahut da daha uzak diyarlardan karşılamak zorundadırlar. Bu nedenle de bölgesel ve uluslararası ticarete gereksinim duyarlar.

Şehrin refahında ticaretin ve tacirlerin rolü önemlidir. Şehirlerin büyüklüğüne göre birçok ihtiyacı tacirler tarafından görülür. Ticaretin gelişmesiyle ayni ekonomiden giderek uzaklaşılmaya başlanır, parasal ekonomi yaygınlık kazanır. Şehir geliştikçe mesleklerin sayısı da artar. Meslek sayısında artış ve çeşitlenme iş bölümü ve ihtisaslaşmayı ortaya çıkarır. İhtisaslaşma ise kalkınmada önemli rol üstlenmektedir. Gelişen şehir,

393 Rana, s. 59.

394 Arnold ve Guillaume, s. 100-101.

cazibe merkezi olur, daha çok nüfusu kendine çeker. Böylece zincirleme bir gelişme meydana gelir. Şehirde ihtisaslaşmaya paralel olarak ürün çeşitliliği artış gösterir. İhtiyaç fazlası üretimin olması ihracata olanak verir. Şehirler, aynı zamanda önemli ithalat merkezleridir. Büyük şehirlerde hemen her şeye talep oluşur.

Tüm bunlara rağmen genel itibariyle sanayileşme öncesinin şehirleri, ihtiyaçlarını hemen etraflarında yer alan tarım arazilerinden temin eden büyükçe birer köy veya kasaba görünümündeydi. Bu dönemlerde şehirleşme oranı da oldukça düşüktü. Esasen bizzat şehirlinin kendisi tarımsal faaliyetlerle ilgilenmekteydi. Mekke örneğinde olduğu gibi ihtiyacının hemen hemen tamamını dışarıdan gidermek zorunda olan şehirler istisna teşkil etmekteydi.

İslam dönemi Arap Yarımadası'nda yer alan şehirlerle ticaret arasında bir ilişki kurmak mümkündür. Yarımada şehirlerinin hemen hepsi ya yerel büyük pazarların kurulduğu yerlerde ya da uluslararası ticaret yolları ve limanları üzerinde bulunmaktaydı. Basra, Suhar, Maskat, Şıhr, Aden ve Cidde gibi şehirler liman kentleridir ve ticaretle gelişme göstermişlerdir. Hint ve Çin mallarının transit ticareti bu şehirler üzerinden gerçekleşmektedir. Mekke ve Medine, Yemen'den Şam'a giden kervan yolu üzerinde yer almaktadır. Özellikle Mekke, İslam öncesi ve sonrası dönemde ticaretiyle önem kazanmıştır. Yarımada'da ticaret olanağı olan liman kentleri ve kervan yolları üzerinde bulunan mahaller dışında şehirleşmenin olmadığı görülmektedir. İslam öncesi dönemde kurulan Yarımada kentleri, İslam döneminde giderek daha fazla büyümüştür. Başta liman şehirleri olmak üzere bunların önemli bir kısmı, İslam fetihlerinin Yarımada sınırlarının ötesine taşmasıyla birlikte uluslararası ticaretin canlı birer merkezi olmuşlardır. Arap Yarımadası şehirleri içerisinde İslam'ın kıblesi Kâbe'ye ev

sahipliği yapmasından ötürü Mekke ve hicret sonrası Emeviler dönemine kadar geçen sürede Müslümanlara başkentlik yapmasından dolayı Medine öne çıkmaktadır.

Geçmiş çağlardan beri Batı'da egzotik ürünleriyle şöhret bulmuş Yemen'in şehirleri eski özelliklerini korumakla kalmadı, İslam döneminde önemli birer üretim ve ticaret üslerine dönüştü. Bunlardan biri olan Sana, İslam öncesi dönemde olduğu gibi İslam döneminde de ticarî önemini korudu. Sana çarşısı, Yemen'in muhtelif yerlerinden ve farklı şehir ve bölgelerden gelen çok çeşitli ürünlere sahip olmakla meşhurdu.[395] Yemen'in önemli ticaret merkezlerinden biri de Sa'de şehriydi. Sa'de Yemen'den Mekke ve Şam'a giden yol güzergâhında olması nedeniyle önemli bir mevkiye sahipti. Ticarî kervanların uğrak yeriydi. Sa'deliler de uluslararası ticarete katılmakta ve farklı bölgelere giden kervanlar tetip etmekteydiler.

Birçok ülkenin mallarını ve tüccarını toplaması nedeniyle liman şehirlerinin daha çok öneme sahip olduğunu görüyoruz. Bu şehirlerden biri Suhar'dı. Suhar'ın ticarî önemi hiç azalmadı bilakis sürekli arttı. Arap Körfezi'inde bir liman kenti olması ve pek çok bölgeden buraya gemilerin yanaşması, Suhar'ın ticarî öneminin artmasına yardımcı oluyordu. İbn Havkal, kendi yaşadığı dönemde Suhar'ın, bütün İslam beldelerinden ve başka yerlerden sayısız çoklukta ticaret adamlarını çeken bir şehir olduğunu, Umman'nın en gelişmiş ve zengin şehri olduğunu, Arap Denizi'nde yer alan İslam şehirleri içerisinde bu gelişmişlikte ve zenginlikte başka bir şehrin olmadığını söylüyor.[396] Makdisi ise buranın önemli ve şaşırtıcı bir pazara sahip olduğunu, Doğu'nun çıkış yeri ve Irak'ın antreposu olduğunu vurguluyor.[397] Bir liman kenti olan Suhar'a Sind, Hint, Çin ve

395 Kahtani, s. 150.

396 İbn Havkal, s. 44-45.

397 Makdisi, s. 92.

Doğu Afrika gemileri uğramaktaydı.[398] Suhar'ın sahip olduğu gibi bir ünü olmasa da bir başka liman şehri olan Maskat, Hint ve Çin gemilerinin uğrayarak tatlı su aldığı bir limandı.[399]

Güney Arabiastan'ın en önemli liman şehirlerinden biri şüphesiz Şıhr idi. Şıhr İslam öncesi dönemde burada kurulan senelik pazarıyla meşhurdu. İslam döneminde de ticarî önemini korudu. Günlük, amber, kurutulmuş balık gibi ürünler Şıhr'ın ihracatını yaptığı ticarî malları arasında yer alıyordu.[400]

İslam öncesi Arap pazarlarının ve transit ticaret limanlarının önde gelenlerinden biri olan Aden, İslam döneminde de önemini korudu. Aden pazarına kara yoluyla bölgenin muhtelif yerlerinden mallar geldiği gibi deniz yoluyla Uzakdoğu ve Afrika malları da gelmekteydi. Hindistan ve Çin'den gelen gelen gemilerin Kızıldeniz'e geçmeden önce durağı olması, Doğu Afrika ve Kızıldeniz'i deniz yoluyla Arap Körfezine bağlaması nedeniyle Güney Arabistan'ın en önemli liman şehriydi.[401] Yarımada'nın ve dünyanın muhtelif yerlerinden Aden'e, gelen güzel kokular, buhur, Yemen taraflarında üretilen kumaşlar ve giyisiler, deniz yoluyla buradan Hicaz, Sudan ve Mısır limanlarına doğru yola çıkmaktaydı. Yine Çin, Hindistan ve Doğu Afrika'dan gelen mallar kervanlarla veyahut deniz yoluyla muhtelif yönlere sevk olunuyordu.

İslam döneminde Batı'da Kızıldeniz kıyısında yer alan Yarımada şehirleri de gelişme göstermeye başladı. Bu şehirlerden biri Asir, oldu. Asir, H. 4. yüzyıla gelindiğinde büyük

398 Ebü'l-Fida, s. 99.

399 İbnü'l-Fakih, s. 66-67.

400 Makdisi, s. 87; Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd el-Bekri, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kartaca: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992, C. 2, s. 200.

401 Kahtani, s. 153.

bir liman ve çarşıya sahipti. Sana ve Sa'de şehirlerinin limanı olması şehrin önemini artırdı.[402]

İslam öncesi dönemde muhtemelen küçük bir sahil kasabası olan ve zaman zaman Mekke'ye deniz yoluyla hububat getirilen Cidde,[403] Hz. Osman döneminde, H. 26/M. 646 yılında Şuaybe'nin yerine Mekke'nin limanı olarak kullanılmaya başlandı.[404] Mekke'nin limanı olması buranın çarşısının revaç bulmasını sağladı. Birçok yerden buraya ticaret malları ulaşmaya başladı. Böylece Cidde Hicaz'da bulunan yerler içerisinde en önemli ticarî merkezlerden biri oldu.[405] Mekke'nin limanı olması başta hac mevsiminde olmak üzere Cidde'nin öneminin artmasında etkiliydi. Hac mevsiminde farklı bölgelerden gelen Müslümanların burada memleketlerinden getirdikleri malların ticaretini yapmaları bu aylarda Cidde'ye canlılık vermekteydi.[406]

Kızıldeniz kıyısında yer alan önemli liman şehirlerinden biri de şüphesiz ki Car'dı. Car, Medine ve Medine'ye bağlı beldelerin limanıydı. Medine'nin, Hz. Peygamber'in hicreti sonrasında ve Dört Halife dönemi süresince başkent olması, Car Limanı'nın ve buna bağlı olarak şehrin gelişmesinde önemli role sahiptir. Gelişmiş bir çarşısı vardı ve senenin büyük bir bölümünde buraya farklı yerlerden tacirler gelmekteydi. Medine ve çevresinin antreposuydu.[407] Kulzüm'den Medine'nin erzak ihtiyacını karşılamak üzere Car'a hububat sevkiyatı yapılıyordu. Fakat denizin kayalık yapısı nedeniyle yolculuk zorluydu ve

402 Makdisi, s. 86.

403 Hamidullah, C. 1, s. 294.

404 Fasi, C. 1, s. 87-88.

405 İbn Havkal, s. 39.

406 Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah İdrisi, Kitabu Nüzheti'l-Müştak fî İhtiraki'l-Afak, Kahire: Mektebetu's-Sakafeti'd-Diniyye, 2002, s. 139.

407 Makdisi, s. 83.

yalnızca gündüzleri yapılabiliyordu.[408] Kâbe'nin örtüsünü taşıyan gemiye Kulzüm'den binen Nasır-ı Hüsrev, Kızıldeniz'in denizciliğe elverişli olmayan kayalık yapısından dolayı, Kulzüm ile Car arasındaki yolculuğunun 15 gün sürdüğünü söylüyor.[409]

Yemen şehirlerinden Cened, İslam öncesi dönemde Arapların mevsimlik pazarlarından birine sahipti. İslam döneminde buranın pazarı ve buna bağlı olarak şehir gelişti. Cened, Yemen köylerinden biri olan Suhul'dan gelen ve oraya nispetle *suhuliye* denilen beyaz pamuklu kumaşlarıyla meşhurdu.[410] Bu kumaşlar buradan Yarımada'nın farklı bölgelerine ihraç edilmekteydi.[411] Cened, Hz. Peygamber döneminde İslam hâkimiyetinegirdi.[412]

Arap Yarımadası içerisinde bölgesel ticarette önemli yere sahip olan şehirlerden biri Taif'di. Nar ve üzüm gibi meyveleriyle, kuru üzümüyle ve benzeri tarım ürünleriyle tanınan Taif, çevre bölgelerin özellikle de Mekke'nin erzak ambarıydı. Taif tarım üretimi yanı sıra dericiliğiyle de şöhret buldu. Buradan farklı yerlere deri ihracatı yapılmaktaydı.[413]

4. 3 1 Mekke

Mekkeliler İslam'ın ortaya çıktığı dönemde özellikle Batı Arabistan'ın en meşhur ve mahir tacirleriydi. Kur'an'da, Kureyş Suresinde, Mekkelilerin ticarî seferlerine işaret olunmuştur. Yarımada içerisinde başta Yemen olmak üzere Güney Arabistan

408 Makdisi, s. 12.

409 Ebû Muin Nâsır b. Hüsrev b. Harif Nâsır-ı Husrev, Sefernâme, İstanbul: MEB Yayınları, 1994, s. 89.

410 el-Bekri, 1992, C. 1, s. 365; Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 3, s. 195.

411 Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 3, s. 195.

412 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, 1987, s. 100.

413 İbn Havkal, s. 39; El-İstahri, s. 19; İdrisi, s. 144-145.

mallarıyla birlikte buranın limanlarına farklı yerlerden gelen malları Şam pazarlarına; bu bölgelerin mallarını da Orta ve Güney Arabistan'a götürmekteydiler. Bu sayededir ki İslam'ın ilk yıllarında Mekkeliler önemli bir servete kavuşmuşlardı.

Mekke, ekin bitmeyen bir vadiye kurulmuş olmakla birlikte hemen yakınında, temel gıda gereksinimini temin edebileceği bir yer olarak Taif'in bulunması iaşe işini kolaylaştırıyordu. Kâbe'nin Mekke'de yer alması, hac mevsiminde ve senenin diğer zamanlarında tüm Yarımada'dan insanların buraya akın etmesini sağlıyordu. Böylece burası Yarımada'nın önemli çarşılarından biri oldu. Mekkeliler, Mekke ve yakınında kurulan pazarlarda ticaret yapmakla kalmadılar, kabilelerle yaptıkları anlaşmalarla tüm Yarımada'da ticaret yapma fırsatı buldular.

İslam öncesi dönemde Mekke'nin ticarî kervanları genellikle mudarabe ortaklığı şeklinde düzenlenmekteydi. Mekke'nin elinde belirli bir sermaye bulunduran hemen her ailesi bu ortaklıklara katılmaktaydı. Böylece Mekke, o dönemde önemli bir ticarî merkez ve pazar oldu. Mekke kervanlarının büyüklüğü hakkında Bedir Savaşı'nın nedeni olan kervan bir fikir vermektedir. Tarih ve siyer kitaplarında Ebu Süfyan'ın başında bulunduğu kervanın büyüklüğü tarif edilmiştir. Bin deveden müteşekkil kervan 50.000 dinar değerinde yük taşıyordu.[414] Kervanda mal olarak güzel koku, luban (frankincense) ve benzeri lüks malların bulunduğu bilinmektedir.[415] O dönemdeki altın paraların ağırlığı göz önünde bulundurulduğunda elli bin dinar yaklaşık 20 kg. altına tekabül etmekteydi. Buvat Gazvesi'nin hedefindeki Kureyş Kervanı 2500 deveden müteşekkildi.[416]

414 Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, C. 1, s. 200; Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb fî Fünuni'l-Edeb*, Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, (t.y.), C. 17, s. 81.

415 Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, C. 1, s. 199.

416 İbn Sa'd, C. 2, s. 8.

Mekkelilerin Yemen taraflarından ve Taif'ten toplayarak Şam ve Irak pazarlarına götürdükleri emtianın başında işlenmiş deri gelmekteydi. Üzeri parlatılan ve altınla işlenen deriye *el-mezâhib* adı verilmekteydi.[417] El-Mezâhib en ince ve aynı zamanda en pahalı deriydi.[418] Arap Yarımadası'nda sığır derisinin en önemli kaynağı olarak Yemen kabul edilmektedir. İslam döneminde, Yemen'den Mekke ve Basra gibi muhtelif pazarlara sığır derisi taşınmaktaydı. Yemen aynı zamanda güzel kokularıyla meşhurdu.[419] Mekkelilerin ticaretinde muhtelif güzel kokular ve günlük (tütsü) önemli yer tutmaktaydı.

Mekkelilerin ve Medinelilerin, Şam'dan aldıkları ürünlerin başında zeytinyağı gelmekteydi. Nitekim sahabelerden Dihye b. Halife el-Kelbi, Şam'dan zeytinyağı dahil diğer gıda maddelerinin ithalatını yapmaktaydı. Dihye, bir Cuma günü, Hz. Peygamber hutbede iken erzak yüklü kervan ile Şam'dan döndüğünde insanlar hutbeyi bırakarak kervanı karşılamaya çıkmışlardı.[420] Dihye'nin, Cuma Hutbesi'nin bölünmesine sebep olan kervanı, Şam'dan Medine'ye erzak getirmekteydi.

Uluslararası transit ticaretin merkez noktalarında biri olan Mekkelilerin ticarî kervanlarında bol miktarda kıymetli maden taşıdıkları bilinmektedir. Karade Seriyesi olarak bilinen ve Zeyd b. Harise komutasında gerçekleştirilen seferde ele geçirilen Kureyş Kervanında bol miktarda altın ve gümüş vardı. Vakıdi'nin detaylarını verdiği bu kervandan elde edilen ganimetin Hz. Peygamber'in payına düşen beşte birlik kısmı 20.000 dirhemdi. Bu kervanda, Ebu Zemea'nın 300 miskal altını ve

417 Muhammed Murtaza el-Hüseyni Zebidi, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Kuveyt: Matbaatu Hukümeti'l-Kuveyt, 1965, C. 2, s. 453.

418 Ali, C. 7, s. 293.

419 Ali, C. 7, s. 293.

420 Taberi, *Tefsirü't-Taberi*, C. 22, s. 645.

gümüş külçeleri, Safvan b. Umeyye'nin değeri 30.000 dirhem tutarında gümüş külçe ve kapları vardı.[421]

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti, Mekkelileri endişeye sevketti. Medine'nin Mekke kervanlarının geçiş yolu üzerinde olması kervanlarını saldırıya açık hale getiriyordu ve ticarî faaliyetlerini sekteye uğratıyordu. Nitekim Hz. Peygamber'in Medine'deki durumunu tartışırken ileri sürdükleri iddialardan biri de ticarî kervanlarına verdiği zarardı. Hz. Peygamberle yaptıkları savaşın ticaretlerine zarar verdiğini, mallarını yok edip sermayelerini tükettiğini tartışıyorlardı.[422]

Nitekim fiili durum, Mekkelilerin endişelerinin haklı olduğunu gösteriyordu. Hicretten çok kısa bir süre sonra Müslümanlar Kureyş kervanlarına karşı harekete geçmişlerdi. Hicretin yedinci ayında, Hz. Peygamber, Hamza'nın başında bulunduğu bir birliği, Şam'dan gelmekte olan bir Mekke kervanını ele geçirmek üzere göndermişti. Bu kervanda Ebu Cehil'in üç yüz deve yükü malı da bulunmaktaydı.[423] Bu, Mekkelilerin karşı karşıya kaldığı ilk kötü durumdu. Her nekadar kervan kurtulmuş olsa da Mekkeliler, ticaretlerinin artık eskisi gibi devam etmeyeceğini anlamışlardı.[424] İkinci seriye ise hicretin sekizinci ayında Cuhfe tarafına gerçekleşti. Bu da Mekkelilerin bir ticarî kervanını hedef almaktaydı. Her iki taraf da birbirlerine mızrak atmakla birlikte aralarında ciddi bir savaş olmadı ve kervan kurtulmayı başardı.[425] Bununla birlikte Mekkeliler ticaretleri için ortaya çıkan tehdidin ne kadar büyük olduğunu gördüler.

421 Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, C. 1, s. 198.

422 Taberi, *Tarihü't-Taberi*, C. 2, s. 646.

423 Taberi, *Tarihü't-Taberi*, C. 2, s. 402.

424 Taberi, *Tarihü't-Taberi*, C. 2, s. 402..

425 Ali, C. 7, s. 299.

Hüdeybiye antlaşması sonrasında Medine'ye giremeyen Ebu Basir isimli sahabe, Kızıldeniz sahiline yakın ve Mekke-Şam kervanlarının yolu üzerinde olan Ais bölgesine yerleşmiş ve buradan Mekkelilerin kervanlarına karşı saldırılara başlamıştı. Mekke'de zor şartlarda kalan Müslümanlardan da kaçarak onun yanına gidenler oldu ve böylece sayıları yetmişe ulaştı. Kureyşliler, buradan meydana gelen saldırılardan dolayı çok büyük rahatsızlık duymaya başladılar ve Hz. Peygamber'e mektup yazarak, Ebu Basir ve yanındakilerin Medine'ye girişlerine izin verilmesini istediler.[426]

Mekke, fetih sonrası yeniden eski ticarî önemini elde etti. Medine'nin Müslümanların başkenti olması, birçok sahabenin yanısıra Arap Yarımadası'ndan ve Yarımada'nın dışından İslam'a giren insanların Medine'ye yerleşmesi, buranın hızla büyümesini sağlamakla birlikte Mekke, geçmişten gelen ticarî kültürüyle buna ilave olarak başta hac olmak üzere İslam beldelerinden yapılan ziyaretler nedeniyle ticaretini korudu ve geliştirdi. İslam, Arap Yarımadası'nın dışında yayıldıkça Mekke ticareti de buna muvazi büyümekteydi.

Mekke ticarî önemini öncelikle dini bir merkez olmasından ve Müslümanların hac ibadetini yerine getirmek için buraya gelmesinden alıyordu. Bu dönemde hac ve ticaret maksadıyla gelenler talep gören hemen her malı, Mekke'ye taşımaktaydı. Umre maksadıyla senenin geri kalan aylarında da ziyaretlerin devam etmesi, hemen her mevsimde Mekke ticaretinin canlılığını sağlıyordu. Şu bilinen bir gerçektir ki hac, özel olarak Mekke için genel olarak Arap Yarımadası için en ehemmiyetli ticaret mevsimidir. Hac aylarıyla birlikte kervanların geçtiği tüm merkezlerde alışıla gelmişin dışıda, fevkalade bir ticarî

426 Taberi, *Tarihü't-Taberi*, C. 2, s. 639; Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizi, *İmtaü'l-Esmâ' bima li'n-Nebi mine'l-Ahvâl ve'l-Emval ve'l-Hafede ve'l-Metâ'*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999, İmtaü'Esmâ, C. 1, s. 302.

canlılık başlar. Mekke ise tüm yolcuların bir araya geldiği en mühim ticarî merkez olur.

4. 3. 2 Medine

İslam öncesi dönemde Medine daha çok tarımı ile özellikle de hurma ziraatıyla ön plana çıkmış bir şehirdi. Mekke ile kıyaslandığında ticareti geri sayılırdı. Medine'de yerel pazarlar mevcut olup buralarda daha çok şehrin ve çevresinin ürünleri satılmaktaydı. Yerel pazarların içerisinde en önemlisi Beni Kaynuka çarşısıydı. Bunun dışında şehrin başka çarşıları bulunmaktaydı. Bu pazarlarda satılan ürünler arasında Medine'de üretilen hurma, arpa, şarap ve diğer gıda maddeleri; badiyeden gelen yün, kürk, yağ, peynir, arpa gibi mallardan ibaretti. Medine çarşılarında dışarıdan ihraç edilen şarap, zeytinyağı, buğday, pamuklu ve ipekli kumaşlar, muhtelif ıtriyat çeşitleri de satılmaktaydı.[427]

Aynı zamanda Medineliler arasında uzak mesafeler arası ticaretle meşgul olanlar, Şam ve Yemen ticaretine katılanlar bulunmaktaydı. Medine'nin ihraç ürünleri arasında en önemlisi hurmaydı. Medine, en iyi kalitede hurmaların ihracıyla meşhuroldu.[428]

İslam'ın ilk yıllarından başlayıp Dört Halife dönemi boyunca ticarette en büyük gelişme gösteren Yarımada şehrinin, Medine olduğunu söyleyebiliriz. Mekke'den muhacirlerin gelmesiyle birlikte Medine'nin ticarî önemi giderek artmaya başladı. Mekke'de uğraşları ticaret olan muhacirler burada da aynı mesleği devam ettirdiler. Ticaretlerini Medine pazarlarında yapıp, ticarî kervanlar düzenlemeye başladılar. Hz. Peygamber de Medine'de Müslümanlara ait bir pazar kurulmasını emretti.

427 Ahmed İbrahim eş-Şerif, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Cahiliyye ve Ahdü'r-Resul*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arab, 1985, s. 389.

428 İbn Havkal, 1996, s. 37.

Böylece ilk defa Medine'de Müslümanlar tarafından bir çarşı da kurulmuş oldu. Hz. Peygamber döneminde kurulan bu çarşıda pazar vergisi alınmadığı gibi bina yapılmasına ve sabit yer edinilmesine izin verilmemekteydi.[429] Hz. Peygamber'den sonra gelen dört halifenin de aynı hususlara dikkat ettiğini görüyoruz.[430] Rivayetlerde Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin Medine çarşısında dükkân yapıldığını gördüklerinde bunları yıktırdıkları yer almaktadır.[431] Hz. Ali'nin çarşıda sabit yer edinenlere karşı "*Müslümanların çarşısı onların namazgâhları gibidir. Kim orada bir yer edinirse o gün, bırakıncaya kadar orası onundur*"[432] dediği rivayet edilmektedir. Medine çarşısında ilk olarak Emeviler döneminde dükkân yapımı başladı.[433] Medine çarşısı kurulduktan sonra, Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde Yarımada'da bulunan Arap kabilelerini kendisine çekti.[434]

Medine'ye ithal edilen mallar arasında farklı giyisiler ve kumaşlar ön sırada yer alıyordu. Kumaş tacirlerinin Irak'tan gelerek Medine'de mallarını sattığı tarihi bilgiler arasında yer almaktadır. Irak kumaşları gibi Mısır'da üretilen muhtelif emtia da Medine'ye gelmekteydi. Kumaş ve giyim eşyaları içerisinde en yaygın olanları şüphesiz Yemen mallarıydı. Aden bürdesi, meafiriyye, habera denilen pamuk veya ketenden üretilen Yemen giysileri, Necran bürdeleri ve bunlara ilave olarak yemen

429 Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Abdullah b. Ahmed Semhudi, *Vefaü'l-Vefa bi Ahbari Dari'l-Mustafa*, London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2001, C. 3, s. 82.

430 Semhudi, C. 3, s. 84.

431 Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Ezdi İbn Zencuye, *Kitabü'l-Emval*, Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslâmiyye, 1986, C. 1, s. 255.

432 İbn Zencuye, C. 1, s. 254.

433 Necman Yasin, *Et-Tanzimatü'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Medîne: fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicri*, Dımeşk: Vizaretü's-Sekâfe, 2004, s. 178; Semhudi, C. 3, s. 84-85.

434 Yasin, s. 179.

kılıç ve zırhları Medine'de talep gören Yemen malları arasındaydı.[435]

Medine nüfusunun artışına ve dışarıdan Medine'ye gelen göçlere paralel olarak burada ticaret yapanların içerisinde yabancıların, köle ve mevalinin sayısı gün geçtikçe artmaya başladı. Bu konuda Hz. Ömer'in endişe duyduğunu görmekteyiz. Hz. Ömer, ticaretle uğraşan mevali ve kölerin sayılarındaki artış karşısındaki rahatsızlığını dile getirerek, "*Onların ellerindekine muhtaç olayazacaksınız ve onlarda sizi bundan men edecek*" diyor.[436] Ömer'in bu konuda taşıdığı endişelerini şu cümleleri de bize gösteriyor: "*Ey Kureyşliler! Mevali ticarette size galip gelmesin (sayıca sizden çok olmasın) yoksa erkekleriniz onların erkeklerine, kadınlarınız ise onların kadınlarına muhtaçolur.*"[437]

Medine'de aynı zamanda Nebatiler de ticaret yapmaktaydılar. Muhtemelen çarşıda kendilerine ayrılmış bir bölüm bulunmaktaydı.[438] Nebatilerin, özellikle iyi kalitede beyaz un ve zeytinyağı ticareti yaptıkları bilinmektedir.[439] Bunun yanında arpa, kumaş ve Şam bölgesinin muhtelif ürünlerinin ticaretini yapıyorlardı.[440] Şam ve Medine arasında haber taşımaları nedeniyle *Sakıt* olarak da adlandırılan[441] Nebatilerin Rum, Arap, Yahudi yahut bütün bunların karışımı mı oldukları hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamaktadır.[442] Şam'dan ve yolları üzerindeki yerlerden aldıkları haberleri Müslümanlara

435 Yasin, s. 187.

436 İbn Şebbe, C. 2, s. 746.

437 İbn Şebbe, C. 2, s. 747.

438 Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, C. 1, s. 395.

439 Makrizi, *İmtaü'l-Esmâ*, C. 2, s. 47.

440 Muhammed b. Ömer b. Vakid Vakıdi, *Futuhu'ş-Şam*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997, C. 1, s. 16.

441 Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, C. 3, s. 989-990.

442 Ali, C. 4, s. 141.

ilettikleri gibi Medine'den aldıkları havadisleri Rumlara da iletmekteydiler. Nitekim Medine'ye ticaret için geldiklerinde, Ebu Bekir'in Filistin taraflarına göndermek üzere bir ordu hazırladığı haberini Bizans hükümdarına ulaştırdıkları tarih kaynaklarında yer almaktadır.[443] Bizans haberlerini de Müslümanlara taşımaktaydılar. Hz. Peygamber'i Tebük'e sefer düzenlemeye sevk eden Rumların ordu hazırladığı haberini Nebati bir tüccar vermişti.[444] Hz. Ömer, Nebatilerin getirdiği buğdaydan yarım öşür, pamuklulardan ise tam öşür vergi almaktaydı.[445]

Medine'nin İslam döneminde canlı bir ekonomiye sahip olduğunu bu dönemde orada yapılan zanaatların çeşitliliğinden anlayabiliriz. Kettani'nin, *Hz. Peygamber'in Yönetimi* adıyla Türkçeye de çevrilen kitabında *Allah Resulü Zamanında Mevcut Olan Sanat ve Meslekler ile Ashaptan Bunları Yapanlar* bölümüne baktığımızda Medine'de atar, sarraf, madenci, çiftçi, ayakkabıcı, debbağ, dokumacı, terzi, demirci ve benzeri yaklaşık 36 farklı meslek icra edildiğini görüyoruz. Bu mesleklerden bir kısmını alt dallara da ayırdığımızda kırkın üzerinde meslek ve zanaat ortaya çıkmaktadır. Bu da dönem şartlarında Medine'de bir iş bölümü ve uzmanlaşmanın oluşma aşamasında olduğunu göstermektedir.

Medine'nin büyümesine paralel olarak şehre dışarıdan gelenlerin konaklaması için hanlar yapıldı. İlk hanın, Hz. Ömer döneminde yapıldığıyla ilgili bilgiye sahibiz. İbn Sa'd, Tabakat'ında Hz. Ömer'in Medine'de, *daru'r-rakik* adı verilen bazı kimselerin *daru'd-dakik* olarak adlandırdığı yapıyı yaptırarak buraya, yolcuların, yolda kalanların ve farklı yerlerden gelenlerin istifade etmeleri için un, kavut, hurma, kuru üzüm gibi

443 Vakıdi, *Futuhu 'ş-Şam*, C. 1, s. 16.

444 Makrizi, *İmtaü'l-Esmâ*, C. 2, s. 47.

445 El-Kasım b. Selam Ebû Ebeyd, *Kitabu'l-Emval*, Beyrut: Daru'ş-Şuruk, 1989, s. 575.

ihtiyaç duyulan maddeleri koydurduğu bilgisini vermektedir. Aynı şekilde Ömer'in, Mekke ve Medine arasına konaklama yerleri yaptırdığı bilgisi bulunmaktadır.[446]

4. 4 Kervanlar

Arap Yarımadası'nda kara ticareti kervanlarla gerçekleşmekteydi. Kervanda taşınan mallarının kıymeti artıkça kervan da büyümekteydi. İslam öncesi dönemde, kervanların güvenliği için yol üzerinde yer alan kabilelerle anlaşma yapmak önemliydi. Mekkeli tacirler yolları üzerinde yer alan kabilelerle muhtelif yollarla anlaşma yapmaktaydılar. Bu yöntemlerden birisi mal karşılığı anlaşmak ve sermayeye onları ortak etmekti. Bunu ya onların ticarî emtialarını gittikleri pazarlara götürerek satmak veyahut da kabilelerin ihtiyaç duydukları malları tedarik etmek suretiyle yapıyorlardı. Bunun dışında saldırmazlık anlaşmaları yapmak suretiyle de yol güvenliği sağlanıyordu.[447]

Kervanlarda en önemli yük taşıma aracı şüphesiz devedir. Deve kervanlarını, tren katarlarına benzetebiliriz. Böylesine zor bir mekânda bu kadar uzak mesafeleri aşabilecek, açlığa ve susuzluğa dayanabilecek deveden başka bir hayvan bulunmamaktadır. Yarımada'nın farklı bölümlerini ve Yarımada ile dış dünyayı bir birine bağlayan uzun yollarda malların ve insanların taşınmasında deveden daha iyi bir vasıta yoktur. Ağır yükleri taşıma kabiliyeti, açlığa ve susuzluğa olan dayanıklılığından dolayı Araplar yüklerini deve kervanlarıyla uzak mesafeler arasında taşıma imkânı bulmuşlardır. Çok az su kaybetme özelliğine sahip çöle mukavemetli bünyesi sayesinde diğer evcil hayvanların gidemeyeceği mesafeleri o, hiç su içmeksizin aşar. Kış aylarında, yük taşıma ve benzeri

446 İbn Sa'd, C. 3, s. 263.

447 Ali, C. 7, s. 320.

muhtelif işlere koşulan bir deve hiç su içmeksizin 1000 km. yol alabilir. 1883 yılında yapılan bir deneyde, sıcak mevsimde üzerinde 350 kg. yük olan bir devenin, hiç su içmeksizin 16 günde 447 km. yol aldığı ve buna ilave olarak 240 km. daha yol kattettiği tespit edilmiştir.[448] Hava sıcaklığı 30-35 °Cye yükseldiğinde develer, 10-15 gün, hava sıcaklığının 40 °C'yi aştığı aşırı sıcak günlerde ise altı gün su içmeden yol alabilirler.[449] Develer su ihtiyaçlarını bitkilerden de sağlayabilirler. Beslendikleri bitkiler yeterince su içerdiği takdirde su içme ihtiyacı hissetmezler.[450] Develer, diğer evcil hayvanların aksine, çok az yiyecek seçerler. Onlar, çölün sunduğu hemen her bitkiyi yerler. Dikenli bitkiler, kuru bitkiler, tuzlu bitkiler gibi hemen her türün onların beslenmelerinde yeri vardır.[451]

Develerin yük taşıma kapasitesi de oldukça yüksektir. 600 kg. ağırlığında bir deve 200-325 kg. yükü normal bir yürüyüşle taşıyabilmektedir. Bu ağırlık, yakın mesafelerde 425 kg.a kadar çıkabilmektedir. Normal şartlarda uzun mesafelerde develer 150 kg. yük taşıyabilmekle birlikte kısa mesafelerde bu 300 kg.a çıkmaktadır.[452] Nitekim Araplar tarafından bir deve yükünü ifade eden *buhar* denilen ağırlık birimi kullanılmaktaydı ve 400 rıtl gelmekteydi.[453] Buna göre bir buharın ağırlığı, 130 kg.ın üzerindedir. Develer hızlı hayvanlar olmamakla birlikte kurak bölgelerin sıcağına dayanıklıdır. Bir deve 15-20 saat gibi bir sürede 150 km. yol gidebilir. Kahire ve Gazze arasındaki 300 km.lik yolu iki günde aşabilir. Dört günde 640

448 Hilde Gauthier-Pilters, Anne Innis Dagg, *The Camel: Its Evolution, Ecology, Behaivior and Relationship to Man*, Chicago: The University of Chicago Press, 1981, s. 50.

449 A. Michael Mares, *Encyclopedia of Deserts*, Oklahoma: University of Oklahoma, 1999, s. 96; Gauthier-Pilters ve Dagg, s. 50.

450 Gauthier-Pilters ve Dagg, s. 50.

451 Gauthier-Pilters ve Dagg, s. 59.

452 Gauthier-Pilters ve Dagg, s. 110.

453 Zebidi, C. 10, s. 266.

km., 16 saatte 160 km. yol alabilir. Üzerinde yolcusu bulunan bir devenin 6 saatte 80 km., 13 saatte ise 150 km. yol kat ettiği tespitedilmiştir.[454]

Ulaşımda maliyetlerin, deniz yoluyla yapılan taşımacılıkta kara yoluna göre daha ucuz olduğu genel kabul görmüş bir düşünce olmakla birlikte develerle yapılan kervan taşımacılığının uzun mesafe ticaretinde sağladığı önemli avantajlar bulunuyordu. Kervanlar, uzun mesafe ticaretinde bir yükü başlangıç noktasından alıp varış noktasına götürmekle yetinmiyordu. Çoğu zaman aldıkları yükün bir kısmını ara menzillerde satıyor, buralardan aldıkları yeni yüklerle varış noktasına ulaşıyordu. Geri dönüşte de benzer bir yol izleniyordu. Ara duraklarda alışveriş yaparak nihai hedefe ulaşan bir kervanın, netice itibariyle ara menzillerde yapılan mübadele işlemi sonucu katlandığı ek maliyetten kaynaklanan toplam maliyeti artış gösterse de birim maliyeti önemli ölçüde düşmekteydi. Dolayısıyla deve kervanı ile yapılan uzun mesafe ticaretinde ulaşım maliyetleri, ticarî işlemlerin sayısına göre önemli yararlar içermekteydi. Öte yandan güzergâh üzerinde bulunan bölgelerin mallarını bir yerden bir yere taşıma imkânıyla birlikte buraların iaşesini de sağlamaya yardımcı olmaktaydı. İslam öncesi dönemde Kureyşlilerin diğer kabilelerle yaptıkları anlaşmalarda onların mallarını satmayı üzerlerine almaları ve yine ihtiyaçları olan ürünleri taşımalarında deve kervanlarıyla yapılan nakliyenin avantajlarını görüyoruz. Ticaret güzargâhlarında yer alan yerleşim yerlerinin büyüyüp gelişmesi ve uluslararası ticaret merkezlerine dönüşmesi kervan ticaretinin sonucunda gerçekleşti. Senenin belirli aylarında kurulan mevsimlik Arap pazarlarının kuruluş tarihlerinin birbirlerini izlemesinin, tüccarın bir pazardan diğerine geçerek alışveriş yapmasının, böylece tüm

454 Gauthier-Pilters ve Dagg, s. 101.

Yarımada'yı dolaşmasının bölgelerarası mal dolaşımının sağlanmasında hatırı sayılır bir katkısı vardı.

Öte yandan deniz taşımacılığı, dönemin denizcilik teknolojisi göz önüne alındığında, kara yoluna göre büyük risk taşıyordu. Hint Okyanusunda denizcilik iklim şartları nedeniyle oldukça zordu. Kızıldeniz'in elverişsiz kıyı yapısı, yoğun mercan kayalıkları ve ters akıntılar bölgede denizciliği çok daha zor ve tehlikeli yapmaktaydı. Kızıldeniz'de seyrüseferi zorlaştıran etkenlerin başında denizin iki kıyısında yer alan mercan kayalıkları gelmekteydi. Bu kayalar gemilerin geceleri seyrine ve demirlemesine imkân vermiyordu.[455] Kayalıklar ve denizciliğinin zorluğu nedeniyle Kızıldeniz'e burayı ve yollarını iyi bilen usta denizcilerin dışında kimse girmiyordu.[456] Hint gemileri mercan kayalıkları nedeniyle Kızıldeniz'e girmek yerine yüklerini Aden'e boşaltmayı tercih ediyorlardı. Tehlikelere karşı gemiler sadece gündüzleri yolculuk yapmakta, geceleri ise demirlemekteydiler.[457] Kızıldeniz'in denizciliğinin diğer zorlukları arasında fırtınalar ve özellikle Kulzum ile Eyle arasındaki bölgede oluşan girdaplar gelmekteydi.[458] Kulzum'un çıkışında bulunan ve Firavun'un boğulduğu yer olarak da bilinen Cübeylan denilen mevkiyi ve fırtınalı bir bölge olup pek çok geminin battığı Faran denilen Kızıldeniz'in tehlikeli bölgesini burada seyir yapan tüm gemiler aşmak zorundaydı.[459] Kızıldeniz'in giriş noktası olan Babülmendeb Boğazı'nı geçmek ancak uygun yönde esen güçlü bir rüzgâr ile mümkündü.[460] Deniz ticaretini zorlaştıran bir başka neden Hindistan'dan itibaren Hint Okya-

455 Makdisi, s. 12.

456 İdrisi, C. 1, s. 348; El-İstahri, s. 30.

457 İdrisi, C. 1, s. 348; El-İstahri, s. 30.

458 El-İstahri, s. 30.

459 Makdisi, s. 11.

460 Makdisi, s. 12.

nusu'nda elverişli limanların olmayışıdır.[461] Denizciliğin taşıdığı tehlikeler, ulaşımın belirli mevsimlere ve rüzgârlara bağlılığı gibi sebepler göz önüne alındığında, Arap Yarımadası'nın deve kervanlarıyla aşılması, uzak mesafe ticaretinin kesintisiz olarak devam etmesini sağlıyordu.

Kervanlarla yük taşınması, Doğu ile Batı arasında sürekli mal akışını sağlamanın ötesinde Yarımada'nın denizle doğrudan bağlantısı olmayan iç kesimlerinin yükte hafif pahada ağır mallarının uluslararası pazarlarla buluşmasına imkân veriyordu. Aynı zamanda iç bölgeler iaşelerini kervan ticaretiyle temin ediyorlardı. Mekke gibi şehirler, kervan ticarettiyle iaşe ve ibadelerini temin etmekle kalmıyor, dönemin koşulları içerisinde, görece dikkate değer bir servet birikimi elde edebiliyorlardı.

Kervanlarla yük taşımacılığının sahip olduğu bir takım üstünlüklerinin bulunmasına rağmen bazı koşulların sağlanmasını gerektiriyordu. Kervanın izlediği güzergâhta suya ve erzağa erişim kolay olmalıydı. Bu sebebledir ki kervanlar, su bulunan ve ihtiyaçlarını temin edebilecekleri yolları izlemekte, belirli noktalarda konaklayarak varış noktalarına ulaşmaktaydılar. Kervanların yol üzerinde konakladıkları yerlere Araplar *menzil* demektedir.[462] Menzillerin arası rahat bir seyirle gidilebilecek kısalıktadır. Menzil suyun bulunduğu yerle birlikte burada yolcuların konaklaması için yapılan binayı ifade etmektedir. İslam döneminde kervanların rahat yolculuk yapabilmeleri için kervanların geçtiği yerlere konaklama tesisleri ve alışveriş mekanları yapılmaya başlandı. Buralar için Araplar arasında, dükkân ve konaklama yeri anlamına gelen han lafzının kul-

461 Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir-* , İstanbul: Klasik, 2012, s. 210.

462 Zebidi, C. 30, s. 481-482.

lanımı özellikle İslam döneminde meşhur oldu.[463] Kervanların konakladığı menzillerin arasındaki mesafe eşit değildi. Suyun varlığına göre değişmekteydi. İki menzil arasındaki mesafe, merhale olarak adlandırılmaktaydı. Kervanın kattettiği mesafeyi belirlemede kullanılan uzunluk ölçülerinin yolla ve yolcuyla yakın alakası bulunuyordu. Üç veya altı haşimi mili ya da on iki bin zira uzunluğunda bir uzunluk ölçüsü olan fersah, yolcunun belirli bir yolu yürüdükten sonra dinlendiği mesafedir.[464] Aynı zamanda bir uzunluk ölçüsü olan mil ise yolculara rehber olarak belirli mesafe aralıklarıyla konulan işaretlerdir.[465]

4. 5 Yollar ve Menziller

Kervanların kullandığı yolların tarihi çok eski zamanlara dayanmaktaydı. Araplar, İslam öncesi dönemlerden beri, Yarımada'yı bir uçtan diğer uca kat eden yolları, yollar üzerindeki menzilleri, su kaynaklarını, erzak temin edilecek mekânları biliyorlardı. Senenin belirli mevsimlerinde Arabistan'ın güneyine ve kuzeyine büyük kervanlar düzenlendiği gibi, daha küçük kervanlarla hemen her mevsimde, Yarımada'nın muhtelif bölgelerine seferler yapılıyordu. İslam döneminde de aynı yollar kullanılmaya devam etti. Hacıların, yolcuların ve tacirlerin kullandığı bu yollar, başta *el-Mesalik ve'l-Memalik* isimli kitaplar olmak üzere coğrafya ve seyahat kitaplarında ayrıntılı olarak tarif edilmektedir.

Yarımada yolları genel itibariyle Güneybatı-Kuzeydoğu doğrultusunda veya Kuzey-Güney doğrultusunda çölün etrafını dolaşmakta; suların bol, dağ ve tepelerin az olduğu yerleri takip etmekteydi. Ana güzergâhların haricinde Yarımada'nın batı ve doğu kısımlarıyla iç bölgelerini birbirine bağlayan yollar

463 Zebidi, C. 34, s. 502.

464 Zebidi, C. 7, s. 317.

465 Zebidi, C. 30, s. 436.

vardı. Bu yolların her biri, yolcuların su ve diğer ihtiyaçlarını tedarik edebileceği pek çok menzil içeriyordu. Bu menziller, kuyu, kaynak veya göl sularının olduğu yerlerde kurulmaktaydı. Menzillerin bulunduğu yerleri çoğu zaman bazı kabileler kendilerine mesken tuttukları için buralar birer köye dönüşmüştü. Bazıları ise yolcuların ihtiyacını karşılayıp mallarını sattığı birer çarşıya sahipti.

Arap Yarımadası'nın bölgelerini birbirine bağlayan tarihi kervan yollarından biri kuzeyde bulunan Irak-Şam yoldur.[466] Kufe'den başlayıp Dımeşk'te son bulan bu yol Yarımada'nın kuzey sınırından geçmekteydi. Irak'ı Şam'a bağlayan diğer bir yol ise Aynu't-Temr'den başlamakta ve Busra'da son bulmaktaydı.[467] Irak'la Şam'ı bir birine bağlayan bu yollar, buradan Haleb üzerinden Antakya gibi liman şehirlerine veya Anadolu'nun içlerine doğru uzanmaktaydı.

Irak'ı Umman'a bağlayan sahil yolu Basra'dan başlıyordu. Bu yol, sahili takip etmek suretiyle Umman'ın Suhar ve Deba şehirlerine ulaşıyordu.[468] Basra'dan başlayan ikinci bir yol, Yemame'ye varmaktaydı. İsfehani'nin, Biladu'l-Arab'da Irak'la Yemame'yi birbirlerine bağlayan yol üzerinde bulunan yerleri, arazinin özelliklerini ve sularını ayrıntılı olarak anlatır. Bu yol, Harmeliyye'den başlamaktadır. Yol üzerinde Cerda gibi bol suyu olup bahçecilik yapılan menziller vardır. Yemame ve Basra yolunun ortasında bulunan Tuveylea, suyu bol ve aynı zamanda hırsızlara karşı korunaklı kalesi olan, tüccarın sürekli ikamet ettiği bir yerdir.[469] Yemame'den ise Yemen'e yol bulunuyordu. Yol üzerinde bulunan Felec, tarıma elverişli

466 İbn Hurdazbih, s. 99.

467 İbn Hurdazbih, s. 97.

468 İbn Hurdazbih, s. 59-60.

469 Ragıb İsfahani, *Müfredatu Elfazi'l-Kur'ân*, Dımeşk: Daru'l-Kalem, 1968, s. 301-325.

topraklara ve bol su kaynaklarına sahip büyük bir yerleşim yeriydi. Burada hurma ziraati yapılıyordu.[470] Felec'den yol, Necran'dan geçmek suretiyle Sana'ya ulaşmaktaydı.[471]

Irak ve Mekke arasında bulunan yol çok eski tarihlerden beri kullanılmaktaydı. Bu yolu kullanan tacirler Kadisiye'ye kadar ticarî seferler düzenlemekteydiler. Kadisiye'den başlayan yol, önce Uzayb'a uğramaktaydı. Uzayb, geçmişte Araplar ve İranlılar arasında sınırı oluşturmaktaydı.[472] Irak-Mekke yolunun ortasında Feyd bulunmaktaydı. Küçük bir gölü, kuyuları, akarsuları ve su kanalları olan Feyd'de, ziraat yapılmaktaydı.[473] Feyd, bilhassa İslam döneminde gelişti. Burası aynı zamanda Tayların memleketinde bulunan Ece ve Selma dağlarına yakındı.[474] Feyd'den sonra Tuz gelmekteydi. Burada bir göl, kuyular ve bir kale vardı. Tuz'dan sonra Semira, Hacir ve Ma'dinu'l-Kureyşi gelmektedir ki genellikle buraya Ma'dinu'n-Nekra deniliyordu.[475] Ma'denu'l-Kureyşi'de yol ikiye ayrılıyordu. Medine'ye uğramadan Mekke'ye gitmek isteyenler Mugise istikametine yöneliyorlardı. Medine üzerinden Mekke'ye gidecek olanlar ise Usayle yolunu takip ederek önce Medine'ye buradan da Mekke'ye ulaşıyorlardı.[476]

Basra'dan Mekke'ye giden ve hacıların da kullandığı yol, Munceşaniye'den başlamaktaydı. Yol üzerinde bulunan menzillerden Nibac, İslam döneminde kurulmuştur. Burası, Nibacu Amir b. Kureyz olarak bilinmekteydi. İlk olarak, Hz. Osman döneminde Basra emiri olan Abdullah b. Amir b.

470 İsfahani, s. 221-223.

471 İbn Hurdazbih, s. 152-153.

472 Ali, C. 7, s. 336.

473 İbn Hurdazbih, s. 127.

474 Ali, C. 7, s. 337.

475 İbn Hurdazbih, s. 127.

476 İbn Hurdazbih, s. 128.

Kureyz burada su bulmuş ve ardından kuyular açıp, hurma dikmiştir. Abdullah'ın kuyular açması ve hurma dikmesinden sonra Beni Kureyz'den bir grubun buraya gelerek yerleşmesiyle Nibac bir yerleşim yeri oldu.[477] Basra Mekke yolunun, Hz. Ömer döneminde Basra'nın kurulmasıyla ortaya çıktığı söylenmektedir. Bununla birlikte İslam öncesi dönemde bu bölgeden bir takım yolların geçiyor olması mümkündür.[478] Bu yol üzerinde bulunan Zatuırk, Arap Yarımadası alimlerine göre Hicaz ve Necd arasında sınırdır. Zatuırk'ın batısında kalan yerler Hicaz, doğusunda kalan yerler ise Necd bölgesinin sınırları içerisinde yer alır.[479]

Yarımada'nın batısında yer alan yolların en önemlisi Şam'ı Yemen'e bağlayan yoldur. Bu yol, Mısır'dana gelen yollarla birleşmekte, önce Mekke'ye uğramakta ve buradan Yemen'e gitmekteydi. Dımeşk-Mekke yolu, Tebük, Hicr, Vadiyu'l-Kura gibi menzillerden geçmek suretiyle önce Medine'ye, buradan da Mekke'ye ulaşmaktaydı.[480] Kara yolu ile Mısır'dan Mekke'ye gitmek için takip edilen yol, Fustat'ta başlıyor ve buradan Eyle'ye ulaşıyordu. Eyle'den, Hakıl ve Medyen istikametinde devam eden yol önce Medine'ye buradan da Mekke'ye gidiyordu.[481] Mısır hacılarının ve tacirlerin kullandığı ikinci bir yol ise Şerefu'l-Ba'l'dan başlayıp, Kızıldeniz sahilini takip ederek Medine'ye ve ardından Mekke'ye ulaşmaktaydı.[482]

Şam ve Mısır'dan Mekke'ye ulaşan yol, buradan güneye devam etmekte ve Yemen'e gitmekteydi. Mekkeliler, Yemen'e gitmekte iki farklı yol kullanıyorlardı. Bunlardan biri Necd

477 İbn Hurdazbih, s. 146-147.

478 Ali, 1968, C. 7, s. 342.

479 İsfahani, s. 336.

480 İbn Hurdazbih, s. 150.

481 İbn Hurdazbih, s. 149-150.

482 Ali, C. 7, s. 350.

diğeri Tihame yoluydu.[483]. Mekke kafilelerinin Yemen'e ulaşması yaklaşık yirmi üç gün sürmekteydi.[484] Necd yolu, Mekke'den başlayıp Sa'de'ye kadar gidiyordu. Sa'de çok sayıda köyü olan büyük bir şehir olup, Yarımadanın her yerinden tacirleri kendisine çekmekteydi. Burada sığır derisi işlenmekte, debbağlık ve ayakkabıcılık yapılmaktaydı. Kudame, Sa'de tüccarlarının çoğunun Basralı olduklarını ve burada Basralılar yolu olarak bilinen bir yol olduğunu söylemektedir. İslam döneminde Basra ve Yemen arasında önemli ticarî bağlantılar bulunmaktaydı. Muhtemelen bu ticaretin temelleri İslam öncesi dönemlere kadar dayanmaktaydı. Yol, Sa'de'den Sana'ya kadar devam etmekteydi.[485] Bu yol üzerinde işaret taşları bulunmaktaydı.[486] Mekke'den başlayarak Tihame üzerinden Sana'ya giden yol ise Kızıldeniz sahilini takip etmekteydi.[487]

Umman'dan, Arap Yarımadası'nın güney sahillerini takip etmek suretiyle Mekke'ye kadar ulaşan bir yol bulunuyordu. Umman'ı Mekke'ye bağlayan bu yol, İslam döneminde kullanılmakta olup İslam öncesi dönemlerde de biliniyordu. Bu yolun menzilleri arasında Şıhr, Aden, Şuaybe ve Cidde gibi önemli liman şehirleri bulunmaktaydı.[488]

483 Hemdanî, s. 338

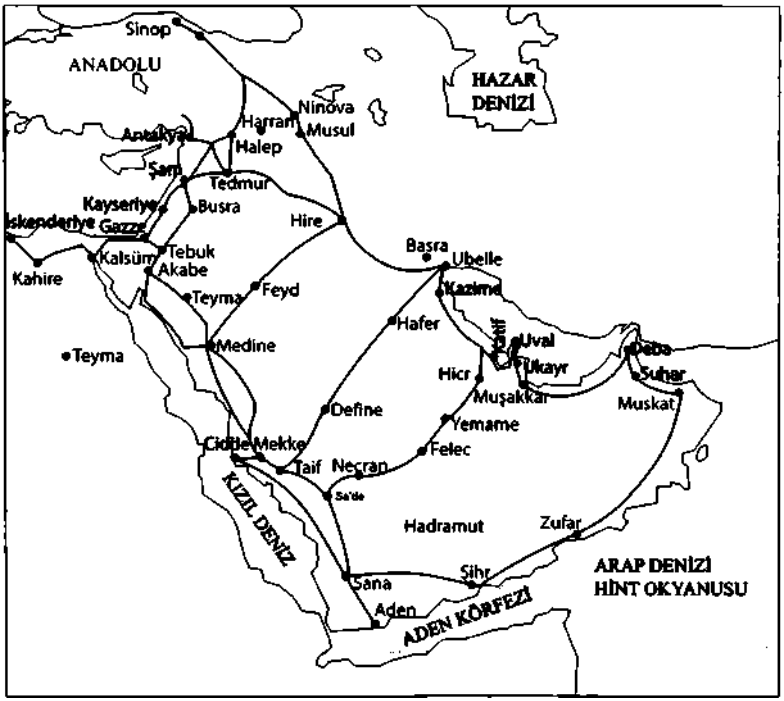
484 Hakkı İsmail İbrahim, *Esvakü'l-Arabi't-Ticariyye fî Şibhi'l-Cezireti'l-Arabiyye*, Amman: Dârü'l-Fikr, 2002, s. 34.

485 İbn Hurdazbih, s. 134-136; Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 3, s. 406.

486 Ali, C. 7, s. 361-362.

487 Hemdanî, s. 341.

488 İbn Hurdazbih, s. 147-148.

Harita 3: Tarihi kervan yolları

Yarımada'da bulunan yollar üzerindeki menzillerin bir kısmı İslam öncesi dönemden itibaren ticarî öneme sahip iken, bir kısmı da İslam dönemiyle birlikte gelişen ticaretin etkisiyle parlamıştır. Hicaz ve Yemen yolu üzerinde yer alan önemli duraklardan birisi, Tebale'dir. Burası bol miktarda kuyu bulunan tarım ve hurmacılık yapılan bir yerdir. Bu yol üzerinde dikkat çeken menzillerden birisi de sulak bir yer olan ve tarım yapılan Bişetu Bu'tan şehriydi. Kervanlar burada konaklayarak erzak ihtiyaçlarını karşılıyordu. Bu nedenle de canlı bir ticareti vardı. Cüreş şehri, bu bölgede bulunan önemli durak ve ticaret merkezleri arasında yer almaktaydı. Tarım ve hayvancılık ürünleri bakımından zengin bir bölgeydi. Büyükbaş hayvancılığın

yaygın olması nedeniyle dericilik merkezleri arasındaydı. Darı, arpa, buğday gibi hububat türleri yetişiyor ve buradan Yarımadanın farklı yerlerine ihraç ediliyordu.[489]

Hicaz ve Yemen arasında yer alan bir başka menzil ise Necran olup, Yarımada'nın en eski ticarî duraklarından biridir. Irak ve Yemame'yi birbirine bağlayan yollar üzerindedir. Necran dericilik ve ziraî ürünleriyle meşhurdu. Necran'ın civarında bulunan yerleşim yerleri verimli arazilere sahip olması nedeniyle tarım ve hayvancılık ürünleri bakımından zengindi.[490]

Hicaz'ı kuzey bölgelerine bağlayan yollar üzerinde bulunan önemli menzillerden biri Cuhfe'dir. Cuhfe, çarşısı, kuyuları bulunan büyük bir yerleşim yerydi. Burası Şam ve Mısır hacılarının mikat yeridir. Şam, Irak ve Mısır'dan gelen kervan yolunun kesiştiği noktada yer almaktadır.[491] Havra, Eyle'den çıkıp Mekke'ye gelen sahil yolu üzerinde, Hayber sahilinde yer alan önemli menzillerden biriydi. Mısır'dan Medine'ye giden gemiler buranın limanına yanaşmaktaydı. Kara ve deniz yoluyla gelenlerin uğrak noktası olması nedeniyle bu bölgedeki en canlı ticarî pazarlardan birine sahipti.[492] Vadiyu'l-Kura, Irak ve Şam yolunun kesiştiği noktada yer almaktaydı ve Hicaz'ı Kuzey'e bağlayan önemli menzillerden biriydi. Kafileler burada su ve erzak ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Aynı zamanda Irak ve Şam taraflarından gelerek, Hicaz ve diğer bölgelere giden ticarî malların karşılandığı yerdi. Bu nedenle burada zaman içerisinde ticaret gelişti. H. 4. yy.a gelindiğinde, Makdisi'nin tabiriyle, Hicaz şehirleri içerisinde gelişmişlik ve ticaret bakımından Mekke'den sonraki en önemli yer oldu.[493] Vadiyu'l-Kura'nın ticarî önemi Yarımada'nın Kuzey ve

489 Kahtani, s. 222.

490 Kahtani, s. 223.

491 Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 2, s. 111.

492 Makdisi, s. 83.

493 Makdisi, s. 83.

Güneyini birbirine bağlayan en eski ticarî yollar üzerinde bulunmasından kaynaklanmaktaydı.

Hicaz, Yemame ve Irak arasında bulunan durakların arasında dikkat çeken menzillerden biri Dariyye idi. Büyük bir köy olan Dariyye, hac ve tüccar kafilelerinin konakladığı bir yerdi. Civarında yer alan bedeviler de buraya ürünlerini taşımaktaydılar. Bu nedenle burası canlı bir ticarete sahipti.[494]

4. 6 Deniz Yolları ve Limanlar

Arap Yarımadası üç kenarı denizlerle çevrili olması hasebiyle Araplar denizcilikte tecrübe sahibiydi. Kıyı denizciliği yapılıyor, Yarımada'nın karşısında olan kıyılara ticaret amaçlı seferler düzenleniyordu. Aynı zamanda uzak mesafeler arası deniz seferleri de gerçekleştiriliyordu. Özellikle Yarımada'nın güney ve doğu sahillerinde yaşayanlar denizcilik tecrübeleriyle meşhur olmuşlardı.[495] Araplar, Yarımada etrafını çevreleyen denizleri tanıyorlardı ve denizcilikte geçmişten gelen bir tecrübeye sahiplerdi. Yemen, Hicaz, Umman ve Bahreyn gibi bölgelerde Hindistan, Habeşistan, Bizans ve diğer bölgelerle deniz yoluyla ticaret yapan kimseler vardı.[496] Ticaretle uğraşan Araplar, Afrika, İran ve Hind seferlerinde deniz yolunu kullanıyorlardı.

İslam öncesi dönemde, Arapların Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Arap Körfezi'nde gemi sahibi oldukları Yunan ve Roma kaynaklarında geçmektedir. Yalnız Arap gemileri, bu denizlere gelen Roma ve Yunan gemilerinin büyüklüklerine ulaşmıyordu.[497] Hitti, "*Sebeliler güney denizlerinin Fenikeli-*

494 Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 3, s. 457.

495 Ali, C. 7, s. 244.

496 İbrahim, s. 51.

497 Ali, C. 7, s. 265.

leridir"[498] demektedir. Onlar deniz yollarını, kayalık bölgeleri, limanları ve Muson rüzgârlarının mevsimlerini bilmekteydiler. M.Ö. 1250'ler gibi eski bir tarihe giden dönemden beri bu denizlere hâkimdiler ve Yarımada'nın etrafını gemiyle dolaşmaktaydılar. Araplar, Romalıların tehlikeli gördüğü, korunaklı limanı bulunmayan, mercan kayalıklarıyla kaplı ve sahile vuran dalgalar nedeniyle yaklaşılamaz olan bu kıyılarda denizcilikyapıyorlardı.[499]

Arapların dışında Rum gemileri Kızıldeniz'de yelken açıyorlar, Afrika ve Hint sahillerine ulaşıyorlardı. Habeş gemileri Car, Şuaybe ve diğer Arap limanlarına ticaret amacıyla seferler düzenliyordu. Sasani gemileri, Basra Körfezi ve Arap Denizi'ndehâkimdiler.[500]

Kızıldeniz denizciliği zordu. Kıyılarında sağlıklı bir şekilde yanaşılabilecek yerlerin sayısı çok olmamakla birlikte denizcilerin kullandığı bazı limanlar vardı. Limanların bir kısmı antik zamanlardan itibaren bilinmekteydi. Bir kısmı ise İslam döneminde kullanılmaya başlanmış ve gelişmiş limanlardı. Bunlardan Şuaybe, İslam öncesi dönemde ve İslam'ın ilk yıllarında Mekke'nin limanıydı.[501] Şuaybe, Hz. Osman döneminde Cidde'nin Mekke'nin limanı olmasına kadar bu görevi yerine getirdi. İslam öncesi dönemde Şuaybe limanına ticarî gemilerin düzenli olarak geldiklerini, Habeşşistan'a hicret eden Müslümanların doğrudan Şuaybe'ye giderek burada bulunan iki ticarî gemiye binmeleri ve Habeşistan'a gitmeleri olayından çıkartabiliriz.[502] Hicret için yola çıkan sahabelerin Şuaybe'de

498 Hitti, s. 86.

499 Hitti, s. 86.

500 Ali, C. 7, s. 266.

501 Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 3, s. 351.

502 İbn Sa'd, C. 1, s. 173.

gemi bulabileceklerini bilmeleri buraya ticarî gemilerin yanaştığını göstermektedir.

Cidde, Mekke'ye deniz yoluyla bağlantı sağlaması ve iaşesinde üstlendiği görev gereği, Kızıldeniz kıyısında yer alan önde gelen limanlardandı. Hz. Osman döneminden itibaren Cidde Limanı, Kızıldeniz kıyısındaki en önemli dış ticaret merkezlerinden birine dönüştü. Hemen her yerden buraya ticarî emtia gelmekteydi. Kızıldeniz'de seyrüseferde bulunan ticarî gemiler Cidde Limanına uğramaktaydı. Özellikle hac mevsiminde Cidde en canlı dönemini yaşamaktaydı. Medine'ye bir günlük mesafede yer alan Car, Medine'nin limanıydı. Buraya Habeşistan, Mısır, Aden, Çin ve Hindistan'ın muhtelif bölgelerinden gemiler gelmekteydi.[503]

Bölgesel ve uzak mesafeler arası ticarette, Arap Yarımadası'nın Hint Okyanusu kıyılarında bulunan limanları mühim görevler üstlenmekteydi. Bunlardan Güney Arabistan sahillerinde yer alan en büyük liman kenti Aden, İslam dönemi dahil önemini yitirmeyen bir uğrak yeri oldu. Aden, Afrika, Hint ve Mısır mallarının değişiminin yapıldığı bir merkezdi. Ziraate ve hayvancılığa elverişli bir tabiatı bulunmamakla birlikte amber, ud ve misk ticaretiyle meşhurdu. Canlı bir çarşısı vardı. Sind, Hint, Çin, Habeşistan gibi Doğu Afrika sahilleri, İran, Basra, Cidde ve Kulzüm'den gelen mallar buradan tekrar dünyanın farklı yerlerine doğru yola çıkmaktaydı.[504]

Arap Yarımadası'nın doğusunda, Umman Körfezi'nin hemen girişinde yer alan Maskat, Hint Okyanusun'da seyir yapan gemilerin uğrak yerlerinden biriydi. Hint Okyanusu'na açılacak olan gemiler genellikle burada durarak su ve erzak ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar.[505] Buranın asıl önemli limanı

503 Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 2, s. 92-93.

504 İbn Hurdazbih, s. 61.

505 Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udi, *Murucü'z-Zeheb ve Maadinü'l-Cevher*, Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1964, C. 1, s. 149.

İslam öncesi dönemlerden bilinen ve meşhur Arap pazarlarından birine de ev sahipliği yapan Suhar'dı. Umman şehirlerinden olan Suhar, Arap Yarımadası'nın en canlı limanlarından biriydi. Buraya aynı zamanda İran, Hint ve Çin'den gemiler gelmekteydi. İslam döneminde de Suhar önemini korumuştur. Makdisi, Suhar'ın dış ticaret için sahip olduğu antrepolara başka yerlerin sahip olmadığını söylemektedir. Çin'in Batı'ya açılan yolu, Irak'tan Yemen'e Doğu'nun hazinesidir.[506]

Ubulle, Basra Körfezinde yer alan canlı bir limandı. Dicle'nin, Basra Körfezi'ne dökülen halicinde yer alan Ubulle, Hz. Ömer döneminde inşa edilen Basra'dan çok daha eski bir liman şehridir.[507] İran ve Hint Okyanusu kıyısı olan bölgeler başta olmak üzere muhtelif yerlerden buraya ticarî gemiler gelmekteydi. Ubulle, Irak'ın Hint ve Sind'e açılan kapısıydı. Belazuri Ubulle'nin Bahreyn, Umman, Hind ve Çin'in limanı olduğunu söylemektedir.[508] Buradan Afrika kıyılarına da seferler düzenliyorlardı. Ubulle, Basra'nın inşasından sonra da ticarî önemini yitirmedi. Büyük gemiler, girdaplar nedeniyle Basra kanalına giremedikleri için yüklerini Ubelle'de boşaltıyorlardı. Böylece Ubulle liman olarak ticarî önemini sonraki dönemlerde de korudu.[509]

İslam'ın ortaya çıktığı dönemlerde Arap Körfezindeki en önemli ticaret bölgeleri arasında bulunan Bahreyn'in limanları İslam öncesi ve sonrası ticarî açıdan önemli uğrak yerleriydi. Hindistan ve Çin'den yola çıkan gemiler bazen Bahreyn'in Katif, Kura ve Darin gibi limanlarında yüklerini boşaltıyordu ve buradan mallar kara yoluyla Irak ve Şam diyarlarına doğru yola

506 Makdisi, s. 92.

507 İbn Sa'd, C. 1, s. 77.

508 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 477.

509 George Fadlo Hourani, *El-Arab ve'l-Milaha fi'l-Muhiti'l-Hindi*, Kahire: Mektebetü'l-Enclolu'l-Mısriyye, (t.y.), s. 205-206.

çıkıyordu. Bahreyn'in, Kızıldeniz'e ve oradan da Mısır limanlarına ve Akabe'ye ulaşan diğer Yarımada yollarıyla bağlantısı bulunuyordu.[510] Mısır limanlarına ve Akabe'ye giden mallar buradan Akdeniz limanlarına ulaşmaktaydı.

Dört Halife döneminde, Yarımada'nın tamamıyla birlikte Mısır, Afrika ve İran'ın İslam hâkimiyetine girmesiyle bu denizlerin kontrolü Müslümanlara geçmiş oldu. Bilhassa Kızıldeniz ve Körfez ticaretinde tamamen Müslümanların söz sahibi olmasıyla, Doğu-Batı arasındaki ticari trafiğinin kontrolü İslam Dünyasının eline geçti.

Hz. Ömer döneminde (H. 13-23/ M. 634-644), Şam ve Mısır gibi yerlerin fethedilmesi sonucu buralarda yer alan Akka, Beyrut, İskenderiye, Sur ve Trablus gibi önemli Akdeniz limanları İslam hâkimiyetine geçmiştir.[511] Bu bölgelerin fethi, Müslümanların Akdeniz denizciliği ile ilgili teknolojileri öğrenmesini ve aynı zamanda buradan geçen deniz yolları üzerinde tam anlamıyla hâkimiyet kurmalarını sağladı. Böylece Doğu-Batı arasındaki ticareti kontrol eden Müslümanlar, Doğu Akdeniz'de de söz sahibi olmaya başladılar.

Daha ilk dönemlerden itibaren Müslümanlar deniz yollarını aktif olarak kullanıyorlardı. Sahabelerin içerisinde farklı bölgelere giden Akdeniz ticaretine katılan kimseler olduğu bilinmektedir. Bahru'ş-Şam olarak adlandırılan Akdeniz'de ticaret yapan sahabeler arasında Talha b. Ubeydullah ve Said b. Zeyd bulunuyordu.[512] Bazı eserlerde Hz. Osman'ın ticaret gemileri olduğu zikredilmektedir.[513] Bazı sahabeler deniz ticaretiyle meşgul olan kimselerle mudarabe ortaklıkları gerçekleştiriyordu. Deniz

510 İbrahim, s. 55.

511 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 160.

512 Kettânî, C. 2, s. 157.

513 Hüseyin b. Muhammed b. Hasan Diyarbekri, *Tarihü'l-Hamis fî Ahvâli Enfesi Nefis*, Beyrut: Müessesetu Şa'ban, (t.y.), C. 2, s. 268.

ticaretinin o dönemde toplum içerisinde tanındığına ve itibar gördüğüne, yetim malları da dahil olmak üzere, mudarabe yoluyla deniz ticareti yapanlara çekinmeden verilmesi önemli bir kanıttır.[514]

Yarımada'nın doğu sahillerini Irak'a bağlayan deniz yollarından biri, Umman ve Basra arasındaydı ve tacirler tarafından kara yoluna tercih edilmekteydi. Bu yol üzerinde sırasıyla Maskat, Suhar, Ukayr, Darin, Katif, Uval, Abbadan ve Ubulle limanları vardı. Ubulle'den sonrasına büyük gemilerin gidememesinden dolayı mallar, küçük gemilerle Basra'ya taşınmaktaydı.[515] Günümüzde Bahreyn olarak adlandırılan Uval Adası, buradan geçen gemilere konulmuş olan verginin tahsil edildiği limandı. Irak, Hind, Çin ve Yarımada'nın diğer bölümlerine giden gemiler burada durmaktaydı.[516] Basra'dan kalkan gemiler güneye doğru hareketle Yarımada'nın etrafını dolaşmakta, Maskat, Zufar, Şıhr ve Aden'ne uğramaktaydılar. Aden'den hareket eden gemiler Kızıldeniz'e girmekte, Hicaz limanları olan Cidde ve Car'a gitmekteydiler.[517] Yarımada'nın deniz yoluyla İran limanları arasındaki bağlantısı başta Siraf olmak üzere diğer Fars limanları üzerinden sağlanıyordu.[518]

Kızıldeniz, kendisine mahsus özellikleriyle birçok tehlikeyi barındırmala birlikte asırlar boyunca buranın usta denizcileri tarafından deniz ulaşımda kullanıldı. Kızıldeniz'in iki yakasında deniz yoluyla bağlantı sağlandığı gibi kuzeyi ve güneyi arasında seyrüsefer yapılmaktaydı. Kızıldeniz'de bulunan deniz yollarından biri Cidde'den hareketle Mısır'ın Ayzab limanında son

514 Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'ani Abdürrezzâk, *el-Musannef*, Beyrut: el-Meclisü'l-İlmi, 1983, C. 4, s. 66-67 (Zekât 6983-6984).

515 Kahtani, s. 329-330.

516 İbn Havkal, s. 33.

517 El-İstahri, s. 27.

518 Süleyman Et-Tacir ve Ebu Zeyd Hasen Sirafi, *Ahbaru's-Sin ve'l-Hind*, Kahire: Ed-Daru'l-Mısriyye, 2000, s. 35.

buluyordu. Burası sonraki dönemlerde çok önemli ve zengin bir liman kenti oldu. Cidde, Car ve diğer Kızıldeniz limanlarından gelen gemilerin uğrayarak yüklerini boşalttığı yer olan Ayzab Limanı, özellikle H. 4. yy.dan sonra Mısır'ın en önemli ticarî merkezlerindendi. Endülüs'ten hac yolculuğuna çıkan İbn Cübeyr bu duruma seyahatnamesinde işaret ederek burasının dünyanın en hareketli limanı olduğunu söylemektedir. İbn Cübeyr'in verdiği bilgiye göre o dönemde buraya hacıları taşıyan gemilerin yanı sıra Hint ve Yemen gemileri de uğramaktaydı.[519]

Kızıldeniz'de kullanılan deniz yollarından biri de Car'dan başlamakta ve Kulzum'da son bulmaktaydı. Kulzum, Kızıldeniz'in baş kısmında yer almaktaydı. Bu limana Şam, Hicaz, Mısır, Hint ve diğer bölgelerden gelen gemiler yüklerini boşaltmaktaydı.[520] Kulzum'dan kara yoluyla Akdeniz kıyısında, Nil Deltasında yer alan Ferema[521] limanına giden ticarî mallar, buradan Akdeniz ülkelerine doğru yola çıkmaktaydı. Tersi yönde başta Mısır olmak üzere farklı yerlerden gelen yükü, Kulzum'dan alan gemiler, Car ve Cidde gibi Kızıldeniz limanlarına veyahut daha ileriye giderek Aden'e nakletmekteydi. Gemilerin yolculuğu Yarımada'nın doğu sahillerine Umman ve Bahreyn'e doğru devam edebilmekteydi.

Yarımada'nın, etrafını dolaşan ve komşu kıyılarla bağlantı sağlayan deniz yolları kadar uzak mesafelerle irtibatı sağlayan yollar da önemliydi. Bilhassa uzun mesafeler arası ticarette, denizleri ve kıtaları bir birine bağlayan bu yolların fevkalade ehemmiyeti bulunuyordu. Arap Yarımadası'nın doğu kıyılarından başlayıp, güney yönünde ilerlemek suretiyle Afrika sahilleriyle her daim deniz yoluyla bağlantı mev-

519 Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, Beyrut: Daru Sâdır, 1964, s. 45.

520 İbn Hurdazbih, s. 153; Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 4, s. 388.

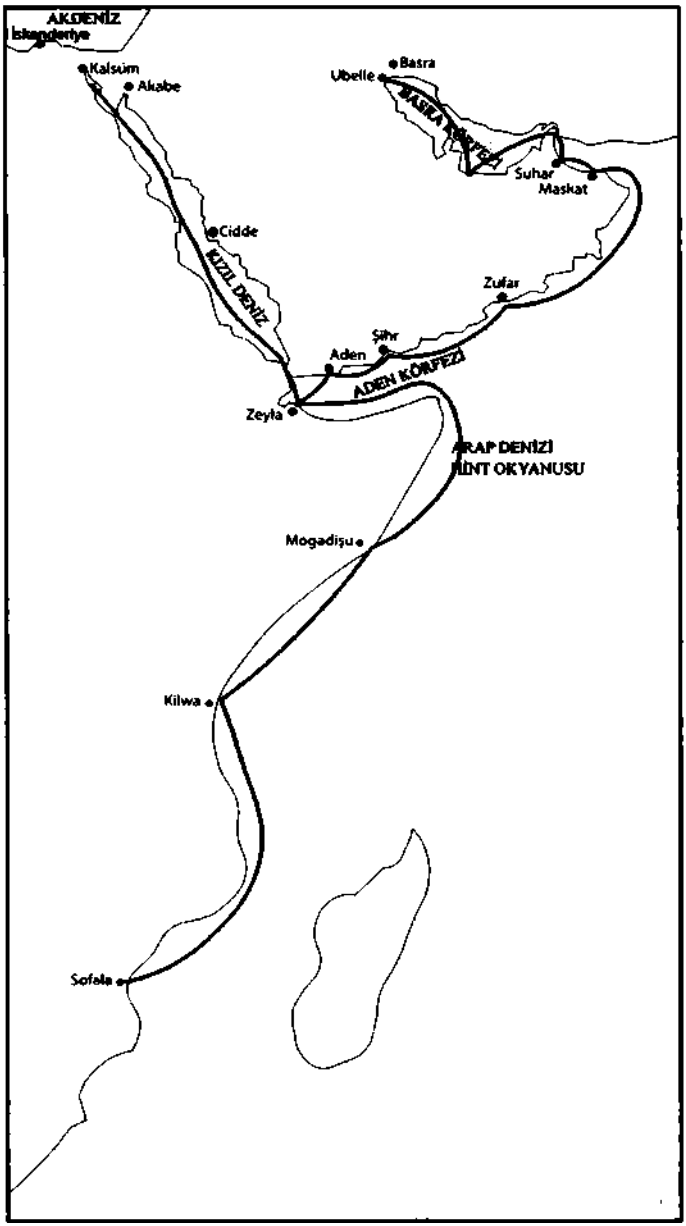
521 İbn Hurdazbih, s. 153; Yakut El-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, C. 4, s. 387.

cuttu. Yarımada'nın farklı limanlarından yola çıkan gemiler Doğu Afrika ile ticaret için buralarda bulunan limanlara uğramaktaydı. Aden'den, Afrika kıyılarına bir deniz yolculuğu yapan İbn Batuta, bu seyahatinde uğradığı limanlarla ilgili bilgiler vermektedir. İbn Batuta'nın, Aden'de bindiği gemi ilk olarak bugünkü Somali şehirlerinden Zeyla'ya uğradıktan sonra on beş günlük bir yolculuk neticesinde Mogadişu'ya ulaşıyor. Buradan tekrar yola çıkan İbn Batuta, Menbese adasına uğrar ve ardından büyük bir şehir olan Kulve'ye ulaşır. İbn Batuta'nın tacirlerden öğrendiği malumata göre, Kulve ve Sofala arası on beş gündür. Sofala'dan, buraya bir aylık mesafede olan Yufa'ya gidilerek Sofala'ya altın getirilmektedir.[522]

Yarımada'nın deniz yoluyla bağlantı kurduğu ikinci bölge Asya'nın doğuya devam eden Hint Okyanusu kıyıları ve buralarda bulunan adalardı. Çin ve Hindistan ile Arap Yarımadası arasında İslam öncesi dönemlere giden ticarî ilişkileri mevcuttu. Hindistan ile Basra Körfezi arasındaki deniz yolu çok erken dönemlere, muhtemelen Babilliler dönemlerine kadar dayanmaktaydı. Nehir ve deniz kıyısında yerleşik olan toplumlar, gemiciliğe alışıklardı. Bu toplumlar Basra Körfezi ve Arap yarımadası kıyılarında denizcilik faaliyetleri gerçekleştirmekteydiler. Körfezin batı kıyılarında Umman yönünde seferler düzenledikleri gibi doğu kıyılarında da seferler düzenleyerek Kuzeybatı Hindistan'a kadar uzanmaktaydılar.[523] İlk denizcilerin kıyı seyri yaparak Basra Körfezi limanlarından İndus Nehri'nin ağzına doğru bir rota izledikleri tahmin edilebilir.

522 İbn Battuta, s. 252-257.

523 O'Leary, s. 59.

Harita 4: Doğu Afrika deniz ticaret yolu

Hint Okyanusun'da deniz seferleri mevsimlik rüzgârlara bağlıydı. Dolayısıyla mevsim rüzgârlarının deniz ticareti üzerinde kesin etkisi bulunmaktaydı. Hint Okyanusuna deniz seferleri düzenleyenler, rüzgârların mevsimlerini ve denizcilikle ilgili diğer bilgileri bilmekteydiler. Burada sefer vaktinin başlangıcı Nevruz'a, gece ve gündüzün eşit olduğu 21 Mart'a denk gelmekteydi. Bu tarihten itibaren yüz gün Hint Okyanusu seferleri için en uygun zaman dilimiydi.[524]

Arap Yarımadası'ndan Çin ve Hindistan'a giden gemilerin izlediği güzergâhı İbn Hurdazbih, detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Buna göre Yarımada kıyılarından hareket eden gemiler, Fars kıyılarını ve bu kıyılarda bulunan adaları atlamak suretiyle önce Hindistan'a ve sonrasında Çin'in liman kenti Hanefu'ya (خانفو, Canton) kadar gitmekteydi.[525] Yol üzerinde pek çok önemli liman bulunuyordu. Bunlardan biri olan Deybul, Hint kıyılarında yer alan en önemli ticaret merkezlerindendi. Muhtelif yerlerden tacirlerin, çok çeşitli malların alım satımını yaptığı büyük bir pazardı.[526] Doğu'ya giden gemilerin yolu üzerinde bulunan ilk Hindistan'ın toprağı Utekyin bölgesiydi ve burada önemli limanlar bulunuyordu. Utekyin dağlarında kına yetişmekte ve vadilerinde ziraat yapılmaktaydı.[527] Hint Okyanusu kıyısında yer alan ve ticaret gemilerinin durakları arasında yer alan limanlardan biri de günümüzde Seylan olarak bilinen Serendib Adası idi. Serendib adasında her renk yakut, elmas, ud, misk bulunuyordu. Etrafındaki denizlerden ise inci çıkarılmaktaydı.[528] Gemilerin uğradıkları ilk Çin lima-

524 Şevki Abdulkavi, Osman, *Ticaretü'l-Muhiti'l-Hindi fi'l-Asri's-Siyadeti'l-İslâmiyye (41-904 / 661-1498)*, Safât: el-Meclisü'l-Vatani li's-Sekâfe ve'l-Fünun ve'l-Edeb, 1990, s. 88.

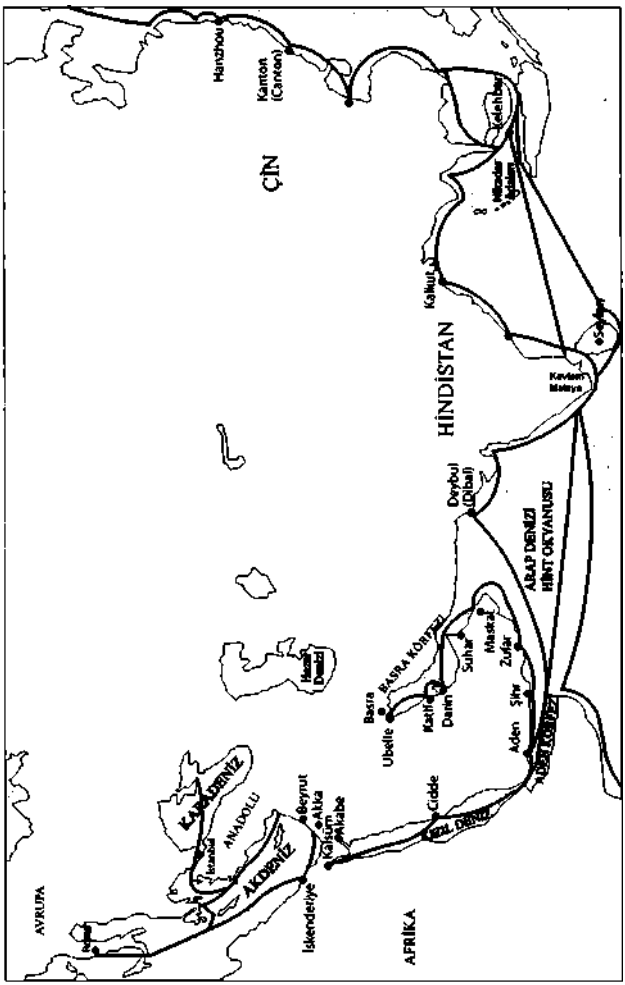
525 İbn Hurdazbih, s. 61-69.

526 Kahtani, s. 337-338.

527 İbn Hurdazbih, s. 62.

528 İbn Hurdazbih, s. 64.

nı, Lukin'dir. Burada, Çin'e ait kıymetli taşlar ve ipek ticareti yapılıyordu. Lukin limanından sorma Çin'in en büyük limanı olan Hanefu'ya gidilmekteydi. Burada her şey bol miktarda bulunuyordu. Her türlü meyve, baklagiller, buğday, arpa, şeker kamışı Hanefu'da bulunan ürünler arasındaydı.[529]

Harita 5: Hint Okyanusu deniz ticaret yolları

529 İbn Hurdazbih, s. 69.

Hicri üçüncü yüzyılın başlarında farklı beldelere ticaret amacıyla seyahatler düzenleyen Süleyman et-Tacir, Arap Tüccarın Siraf'dan Çin'e gitmek için izlediği yolu, detaylı olarak adlandırmaktadır. Muhtelif limanlara uğrayarak ilerleyen gemiler, Çin yolunda Arap Yarımadası'nın son limanı olan Maskat'ta tatlı su aldıktan sonra Malibar bölgesinin batı sahilinde yer alan Kevlem Mela (كَوْلَم ملي, Koulam-Malaya) limanına doğru yola çıkmaktaydılar. Maskat ve Kevlem Mela arası rüzgârların normal olması durumunda yaklaşık bir ay sürmekteydi.[530] Kevlem'den gemiler Lencebalus adalarından geçmek suretiyle[531] Kelehbar'a ulaşmaktaydılar.[532] Mesudi, Kelehbar'ın Çin ve Arap Yarımadası arasında orta noktada olduğunu söylemektedir.[533] Deniz yolu Kelehbar'dan yola çıkıp arada başka limanlara da uğramak suretiyle Çin'in Hanefu (خانفو, Canton) limanınaulaşmaktaydı.[534]

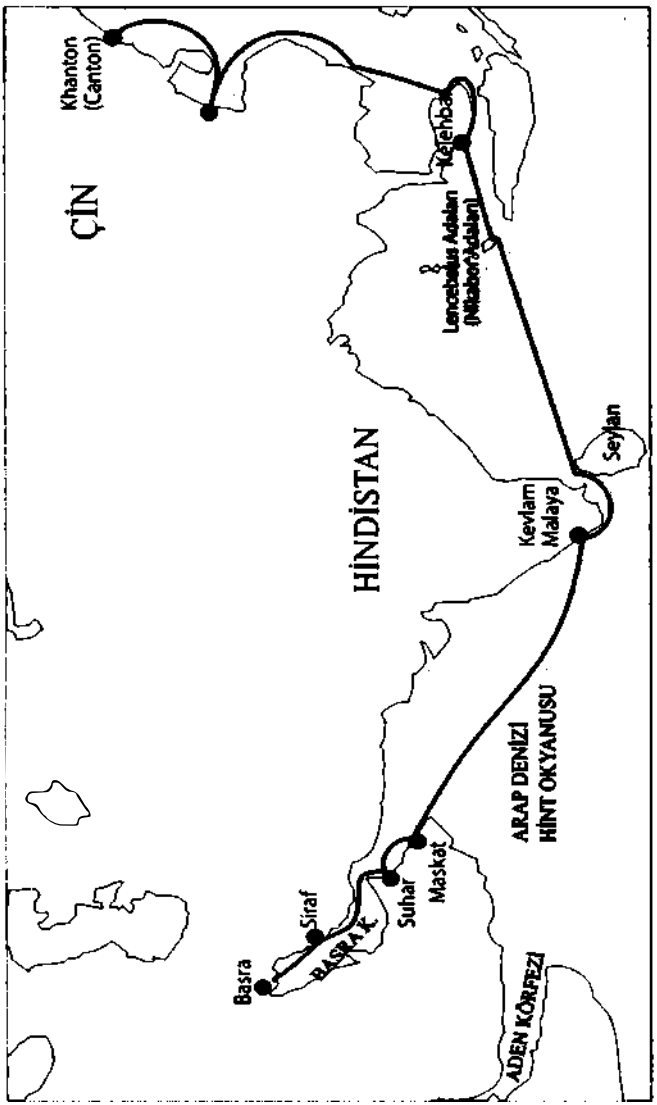
530 Et-Tacir ve Sirafi, s. 36.

531 Et-Tacir ve Sirafi, s. 36.

532 Et-Tacir ve Sirafi, s. 37.

533 Mes'udi, *Murucü'z-Zeheb*, C. 1, s. 140.

534 Et-Tacir ve Sirafi, s. 38.

Harita 6: Süleyman et-Tacir'in Çin seyahatinde takip ettiği deniz yolu

Kaynak: Jean Sauvaget, Relation de la Chine et de l'Inde: Redigee en 851 = Ahbarü's-Sin ve'l-Hind: Cumiatu Sene 237: Ahbar as-Sin wa l-Hind, Paris: Societe d'Edition Les Belles Lettres, 1948.

4. 7 Mallar

İslam öncesi ve sonrasında mübadeleye konu olan mal çeşitlerinde büyük bir farklılaşma olmadığını söyleyebiliriz. Arap Yarımadası'nın bölgesel ticarette ve dış ticarette arz ettiği ürünler ve karşılığında talebi belliydi. Arzın ve talebin değişimine göre ürün çeşitliliği ve miktarlarında değişim olsa da ürün kalemleri pek fazla değişmemekteydi. Deri, tahıllar, kuru üzüm, günlük, buhur, muhtelif güzel koku türleri, gümüş, altın, farklı türlerde kumaş ve giyim eşyaları, demir ve benzeri farklı madenlerden yapılmış silahlar, kıymetli taşlar genel olarak ticareti yapılan emtia arsında yer almaktaydı.

Yemen gibi verimli birkaç bölge dışında hemen tüm Yarımada'nın erzak temininde dışa bağımlı olması hasebiyle başta temel besin maddeleri arasında önemli yeri olan buğday olmak üzere tahıllar, her zaman talep gören mallar arasındaydı. Yarımada'nın muhtelif bölgeleri arasında ve Yarımada'nın dışındaki komşu bölgeler arasında tahıl ticareti yapılıyordu. Tahılların temininde önde gelen bölgelerin başında Şam geliyordu. Şam'da bulunan Belka'dan, Medine'ye buğday ithal ediliyordu. Hz. Peygamber döneminde Belka'dan Medine'ye buğday getirip, karşılığında hurma satın alan kimseler bulunuyordu. Bunlardan biri olan Simah el-Belkavi, Belka'dan Medine'ye buğday getirmekte ve buradan hurma satın almaktaydı.[535]

Şam dışında Mısır'dan da Medine'ye buğday ithal edildiği biliniyor. Suyuti, Mısır buğdayını Medine'ye ilk olarak getiren kişinin Hz. Ömer olduğunu bildirmektedir.[536] Mısır buğdayı Hz. Ömer'in hilafetinde Amr b. As tarafından Fustat ile Süveyş arasında açılan ve Emirü'l-Mü'minin kanalı denilen suyoluyla

535 Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalani, *El-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012, s. 644.

536 Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir Suyuti, Tarihu'l-Hulefa, Beyrut: Daru'l-Minhac Li'n-Neşri ve't-Tevzi, 2013, s. 245.

Kızıldeniz'e ulaşmakta, buradan da Medine'ye gelmekteydi. Mısır ile Kızıldeniz ve Hindistan arasında en önemli bağlantı yeri olan kanal Emevilerin sonlarına doğru kullanılamaz hale gelmiştir.[537] Amr ibn As kanalı, hicri 23 (m. 644) yılında altı ay gibi kısa bir sürede açmıştır ve burada gemiler yüzmeye başlamıştır. Nil üzerinden gelen gemiler kanal vasıtasıyla Kulzüm'e ulaşıyorlar, burada Mısır mallarını boşaltıp Hicaz ve diğer yerlerden gelen malları yükleyerek Mısır'a ulaştırıyorlardı.[538]

Yarımada'da içerisinde mübadele edilen ve yakın ülkelerden ithal edilen gıda maddeleri içerisinde tahılların dışında un, yağ, bal, peynir ve kuru üzüm gibi ürünler bulunuyordu. Şam'dan Medine'ye, un, yağ ve bal ithalatı yapılmaktaydı.[539] Bizans ve İran'dan Mekke'ye peynir geldiğiyle ilgili farklı kaynaklarda bilgiler yer almaktadır.[540] Yemen'in muhtelif kesimlerinde üretilen üzüm, buradan Yarımada pazarlarına sevk olunuyordu.[541]

Deri, Kureyş'in İslam öncesi dönemden itibaren ticaretini yaptığı önemli mallar arasındaydı. Taif ve Yemen taraflarının dericiliği meşhurdu.[542] Bilhassa Yemen, deve, sığır gibi büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın çok miktarda yapılması nedeniyle diğer bölgelere kıyasla dericilikte temayüz etmişti. Sa'de derisi buradan birçok bölgeye ihraç ediliyordu.[543] Yarımada dericiliğinin şöhreti nedeniyle önemli şahsiyetlere hediye olarak deri eşyalar sunuluyordu. Müslüman olmadan önce bir

537 Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah İbnu Abdulhakem, *Futuhu Mısır ve'l-Mağrib*, Kahire: Şeriketu'l-Emel li't-Tabaa' ve'n-Neşr, (t.y.), C. 1, s. 219-220; Kettânî, C. 2, s. 119.

538 Kettânî, C. 2, s. 119.

539 Kettânî, C. 2, s. 228.

540 Kettânî, C. 2, s. 230-231.

541 Kahtani, s. 233.

542 Ali, C. 7, s. 440.

543 Kahtani, h. 1424, s. 231.

ara Neçaşi'nin yanına gitmeye karar veren Amr ibnü'l-As, ülkelerinden götürebileceği en iyi hediye olması nedeniyle ona işlenmiş deri hediye etmeyi tercih etmişti.[544]

Mekkelilerin tercih ettiği ıtriyat arasında *zerira* adı verilen ve Hint'ten gelen güzel koku bulunuyordu. Hz. Aişe'den, Peygamber'in ihrama girmeden önce zerira kullandığı haberi gelmiştir.[545] Hadislere baktığımızda, Hz. Peygamber döneminde safran, amber, misk ve udun mevcut olup, ticaretlerinin yapıldığı anlaşılmaktadır.[546] Nesai'de yer alan hadislerden, misk ve amberin bizzat Hz. Peygamber tarafından kullanıldığını öğreniyoruz.[547] Güzel koku ve diğer mallarla ilgili Amr b. Kureyb et-Tai'nin, İsabe'de yer alan biyografisinde Kufe'de tüccarın amber, civa ve benzeri malların yüklendiği kervanlarından bahsedilmektedir.[548] Amber gibi farklı güzel kokular kervan ticaretinde önemli bir paya sahipti. Muhtelif türde ıtriyatın bir kısmı Yarımada'ya ticaret amaçlı gelen Hintli tacirler tarafından getiriliyordu. Amr b. Kilab, Hz. Ömer'e sunduğu şiirinden güzel kokuları Hint tacirlerinin getirdiğini, "*Hintli tüccar geldiğinde misk kokusuyla, yayıldı koku onların saç ayrımlarından*"[549] dizeleriyle anlatır. İbn Kayyum el-Cevziyye, amberin çok değişik tür ve çeşitleri olduğunu belirterek beyaz, gri, kırmızı, sarı, yeşil, mavi, siyah ve alaca renkleri olduğundan bahsetmektedir. İçlerinde en iyisinin gri renkte olanı olduğunu söylemektedir.[550]

544 Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, C. 2, s. 734.

545 Zebidi, C. 11, s. 367.

546 Kettânî, C. 2, s. 101.

547 Nesai, Ziyne, 32 (5117).

548 İbn Hacer el-Askalani, *El-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, s. 1123.

549 İbn Hacer el-Askalani, *El-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, s. 1123.

550 Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebu Bekir İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadü'l- Me'ad fi Hedyi Hayri'l-İbad*, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1998, C. 4, s. 314.

Güzel kokuların en çok tercih edileni olan miskin değişik türleri bulunmaktaydı. Bunların içerisinde en iyisi ve pahalısı *tebtî* denilen türdü. Tebti'den sonra *sağdî* ve *sınî* türleri geliyordu. Çine nipetle *sınî* denilen miskin en kalitelisi Hanku'dan gelmekteydi. Daha sonra *hindî* denilen misk, onun ardından da *kamberî* denilen tür geliyordu. Çin'den gelen bu miskin *tebtî* ile karıştırılmak suretiyle tebtî adıyla satıldığı da olmaktaydı.[551]

Amber, Hicaz pazarlarında sıkça rastlanılan ıtriyat arasındaydı. Amberin birçok türü vardı. Bunlar içerisinde en iyisi, en pahalısı, en güzel renge sahip olanı ve öz itibari ile en saf olanı *şihrî* denilen türdü. Şihri amberi Yemen'in Şihr kıyılarına vurmaktaydı. Nasıl oluştuğu ile ilgili farklı açıklamalar vardır.[552] Afrika'dan, Aden yoluyla diğer pazarlara giden ve *zencî* olarak anılan amber de tercih edilen ıtriyat arasındaydı. Bu amberin rengi beyazdı.[553] Yarımada pazarlarında, amberin, bunların haricinde de faklı türleri bulunmaktaydı.

Kâfur ve öd, buhur olarak Yarımada'da kullanılmaktaydı. Rivayetlerde de kâfur ve ödün ilaç ve güzel koku olarak kullanıldığı geçmektedir.[554] Kâfur, Çin'den gelmekteydi.[555] Serendib yakınlarındaki Ramani adası, Keleh ve Çin adaları kâfurun elde edildiği yerlerdi.[556] Farklı türleri olan öd ağacının en iyisi cinsi, Hindistan'dan geliyordu.[557]

551 Ahmed b. Ebî Ya'kub İshak b. Cafer b. Vehb Ya'kubi, *El Buldan*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, (t.y.), s. 209.

552 Ya'kubi, *El Buldan,* s. 210; Dımeşkî, h. 1318, s. 19.

553 Ya'kubi, *El Buldan*, s. 211.

554 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadü'l- Me'ad*, C. 4, s. 315.

555 İbnü'l-Fakih, s. 66.

556 Ebû Saîd Hasan b. Abdullah el-Merzübani Sirafi, *Rihletü's-Sirafi*, Abudabi: el-Mecmaü's-Sekafî, 1999, s. 20, 39, 66.

557 Ebu'l-Fadl Cafer b. Ali Dımeşkî, *Kitabu'l-İşara ila Mehasini't-Ticara*, (y.y.): Matbaatu'l-Müeyyid, h. 1318, s. 20.

Boya olarak kullanılan kına, ketem ve çivit otu gibi bitkiler Yemen taraflarından, Yarımada'nın farklı pazarlarına ve Yarımada dışındaki pazarlara gitmekteydi. İslam öncesi dönemlerden itibaren bu maddelerin saçın boyanmasında kullanıldığı ile ilgili tarih ve tabakat kitaplarında bilgilere rastlamak mümkündür. Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib'in, erkenden ağarması nedeni ile saçını kına ile boyadığını Belazuri, Ensabu'l-Eşraf'ta bildiriyor.[558] Bizzat Hz. Peygamber'in saçını kına ve ketem ile boyadığına dair bilgiler tabakat, tarih ve siyer kitaplarında mevcuttur.[559] Kumaşların boyanmasında, Yemen'de yetişen bir bitkiden elde edilen *vers*, *safran* ve *aspir* gibi bitkisel boyalar kullanılmaktaydı. Bu maddeler iç ve dış pazarlarda talepgörüyordu.[560]

İzhir Arap Yarımadası'nda yetişen ve değişik amaçlarla kullanılan bir bitkiydi. Hadislerde izhirin evlerde kullanılmasının yanı sıra, demirci ve kuyumcular tarafından kullanıldığına dair işaretler bulunmaktadır. Bu nedenle yerel piyasalarda ticareti yapılmaktaydı. Müslim'in, Sahih'inde, şarabın haram kılınması başlığında rivayet ettiği hadiste, Hz. Ali'nin düğün yemeğinin masraflarını karşılamak amacıyla Beni Kaynuka'dan bir kuyumcu ile birlikte, kuyumculara satmak üzere izhir getirmeye karar verdiği anlatılmaktadır.[561]

Selem ağacının yaprağı *karz*, deri tabaklamada kullanılan ticarî mallar arasındaydı. Dineveri, karzın Arap Yarımadası'nda deriyi tabaklamada kullanılan en iyi malzeme olduğunu söylemektedir.[562] Dericiliğin gelişmiş olduğu yerlerde bunun ticaretinin yapıldığı bilinmektedir. Ashabtan Sa'd el-Karaz'ın,

558 Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belazuri, *Ensâbü'l-Eşraf*, Beyrut: El-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasi'ş-Şarkiyye, 2008, C. 1, s. 165.

559 İbn Sa'd, C. 1, s. 376-378.

560 İbrahim, s. 131-132.

561 Müslim, Eşribe 1 (1979).

562 Dineveri, 1973, s. 202.

karz ticaretiyle uğraşması nedeniyle el-Karaz olarak lakaplandığıbilinmektedir.[563]

Bezzâzlık ve bez ticareti, gerek bölgesel ticarette gerekse de uzun mesafelar arası ticarette ehemmiyetli bir mevkiye sahipti. Bez doğrudan dikilmemiş farklı kumaşları ifade ettiği gibi dikilmiş elbiseyi de ifade etmektedir. Bu nedenle kumaş olarak ve de giyim eşyası olarak ticaretinin yapıldığını söyleyebiliriz. Başta hadis kitapları olmak üzere kaynaklarda bez ticareti yapıldığına ilişkin bilgilere bolca rastlamaktayız.

Hz. Peygamber'in kefeni ile ilgili tartışmalardan Yarımada'da üretilip farklı bölgelerde satılan kumaşlar hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in *suhariyye* denilen bir kumaşla kefenlendiği geçmektedir.[564] Bu, Suhar'da üretilen bir tür kumaştır. Bir takım rivayetlerde ise Hz. Peygamber'in *suhuliyye* denilen bir kumaşla kefenlendiği geçmektedir.[565] Suhuliyye Yemen taraflarında Suhul denilen yerde üretilen pamuklu beyaz kumaştır.[566] Hz. Peygamber'in *hibra*[567] denilen ve Sana taraflarında dokunan kumaşla kefenlendiğine ve aynı zamanda *necraniyye*[568] denilen ve Necran'da dokunan kumaşla kefenlendiğine dair bilgiler de kaynaklarda yer almaktadır. Bu rivayetler bize o dönemde ne türden kumaşların olduğu ve nerelerde dokunduğu hakkında yol göstermektedir. Hz. Peygamber'in, Necranlılarla, her Recep ayında dışa giyilen bir örtü olan hulleden iki bin parça, Sefer'de ise bin parça vermeleri karşılığında sulh yapması burasının

563 Kettânî, C. 2, s. 121.

564 Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udi, *Et-Tenbih ve'l-İşraf*, Beyrut: Dâr ve Mektebeti'l-Hilâl, 1981, s. 260.

565 Buhari, Cenaiz 18 (1264).

566 Cevheri, s. 1726.

567 İbn Sa'd, C. 2, s. 231.

568 İbn Sa'd, C. 2, s. 247.

bir kumaş üretim merkezi olduğunun kanıtıdır.[569] Diğer kumaş türleriyle birlikte Necran'da üretilen kumaş ve elbiseler, başta Hicaz olmak üzere Yarımada'da talep görüyordu.

Arap Yarımadası içerisinde tarım ve sanayideki seçkin konumunun bir sonucu olarak Yemen de Necran gibi kumaş ve elbise ihraç eden bölgeler içerisinde yer alıyordu. Yemen'de keten kumaş üretildiğini ve buradan Hicaz pazarları dahil başka bölgelere gönderildiğini farklı tarihi bilgilerden çıkartabiliyoruz. İbn Ömer, Hz. Ali ve oğlu Hüseyin'in, Yemen'in Mearif şehrine nispetle *meafiriyye* denilen keten cübbe giydiği hakkında kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Mearif, bu türden keten kumaşların üretim merkeziydi.[570] Yemen, topraklarının verimliliğinin de bir sonucu olarak Arap Yarımadası içerisinde hemen her ürünün bol bulunduğu ve çok çeşitli sınaî dallarının geliştiği bir bölgeydi. Bu nedenle Esmai, "*Dünyayı dolduran dört şey Yemen'den başka bir yerde olmaz: Safran, günlük, hıtr ve asb*"[571] demektedir. Hıtır ve asb, boya yapımında kullanılan bitkilerdir. İbn Fakih ise, "*İyi bir at, keskin bir kılıç, güzel bir zırh, güzel bir elbise, nadir bir inci olup da Yemen'e nispet edilmeyen yoktur*"[572] diyerek Yemen mallarının çeşitliliği ve kıymetini ifade etmiştir. Giyim eşyası ve kumaş Yemen'in dışında Umman, Irak, Şam ve Mısır'dan Arap Yarımadası'nın muhtelif yerlerine ulaşmaktaydı. Hz. Peygamber dönemi ve sonrası ile ilgili rivayetleri takip ettiğimizde bunu görmekteyiz.

Kâğıdın Müslümanlar tarafından ilk olarak M. 707 yılında imaline başlandığı, pamuktan ilk kâğıdın bu tarihte Yusuf b. Amr el-Mekki tarafından imal edildiği bilgisi, tarih kitaplarında mevcuttur. Müslümanlar kâğıt yapımını Çinlilerden öğrenmiş

569 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 85.

570 İbrahim, s. 115.

571 İbn Kuteybe, *Uyunü'l-Ahbar*, C. 2, s. 109.

572 İbnü'l-Fakih, s. 96.

ve bunu geliştirmeyi başarmışlardır.[573] İmalatına başlamadan önce de Arap Yarımadası'nda kâğıt kullanıldığı bilinmektedir. Hz. Osman'ın büyük şehirlere gönderilmek üzere hazırlattığı Mushaflar kâğıda yazılmıştı. Medine'de kendi yanındaki Mushaf ise ceylan derisine yazılmıştı.[574] Ancak kâğıt ithalatının boyutu ile ilgili detaylı bilgi bulunmaması bunun yüksek miktarlarda olmadığı şeklinde kabul edilebilir.

Arap Yarımadası'nda bölgesel ticarette ve dış dünya ile yapılan ticarette mübadeleye konu olan mallar arasında başta gümüş ve altın olmak üzere kıymetli madenler bulunuyordu. Bu kıymetli madenlerin bir kısmı, Yarımada'da bulunana maden ocaklarından elde edilirken bir kısmı ise Doğu-Batı ticaretine aracılık etmenin bir sonucu oluşan birikimdi. Yükte hafif pahada ağır malların uzak mesafeler arası ticarete konu olduğu bu dönemde, Batı'dan Doğu'ya altın ve gümüş akışı söz konusuydu. Şam'dan dönen Mekke kervanlarının yüklerinin önemli kısmını külçe, eşya ve sikke şeklinde gümüşlerin oluşturması, Batı'dan Doğu'ya başta gümüş olmak üzere kıymetli maden akışı olduğunu gösteriyor. Hz. Peygamber'in Zebid b. Harise komutasında sevk ettiği seriyenin ele geçirdiği, Şam'dan dönmekte olan Kureyş kervanının yükü içerisinde bol miktarda gümüş bulunduğu anlaşılıyor. Kervandan ele geçirilen gümüşlerin Hz. Peygamber'in payına düşen beşte birlik kısmı 20 bin dirhem idi. Bu ganimetlerin kıymetinin yüz bin dirhemi bulduğunu göstermektedir.[575] Bu kervanın haricinde Şam'dan dönen başka kervanların yükleri içerisinde kıymetli madenlerin hatırı sayılır yeri bulunmaktaydı. Aynı zamanda Yarımada'nın bazı bölgelerinde altın ve gümüş madenlerinin

573 Kettânî, C. 2, s. 311.

574 Kettânî, C. 2, s. 312.

575 Taberi, *Tarihü't-Taberi*, C. 2, s. 492-493.

varlığı bilinmektedir. Mekke yakınlarında da altın madeni bulunmaktaydı.[576]

Arap Yarımadası'ndan elde edilip, bölgesel ve uluslararası ticarete konu olan mallar içerisinde yakut, zümrüt ve inci gibi kıymetli taşlar yer alıyordu. İyi cins yakutlar, Seylan'da çıkartıldığı gibi[577] Sana'da da çıkartılmaktaydı. Habeşistan ve Mısır arasında bulunan sahradan çıkartılan zümrütler Kızıldeniz yoluyla Mısır ve Şam'a oradan da başka ülkelere gitmekteydi[578] Aynı zamanda Hindistan'dan da zümrüt gelmekteydi. Aden'den Mekke'ye gelmesi nedeniyle *Mekki* adıyla meşhur olan[579] Hint zümrüdü, buradan Batı'ya sevkediliyordu.[580] Kıymetli taşlar içerisinde önemli yere sahip olan ürünlerden biri de incidir. En iyi inciler Seylan, Umman, Basra Körfezi, Bahreyn, Keşk ve Halek adalarından çıkarılmaktaydı.[581] Aden'den de inci çıkartıldığı bilinmektedir.[582]

Klasik dönemlerde uzak mesafeler arası mal akımının önemli bir kısmını oluşturan baharat ticareti, geniş bir mal kategorisini içermekteydi. Günümüzde Baharat deyince yemeklere hoş koku ve lezzet vermesi amacıyla katılan maddeler akla gelmekle birlikte geçmiş çağlarda çok daha geniş bir mal grubunu ifade ediyordu. Baharat ticaretinin içerisine giren mallar, yakıldığında güzel koku yayan tütsüler; sıvı veya krem gibi olup vücuda yahut elbiseye dokundurma, sürme veya dökmeyle güzel koku yayanlar; yemeklere veya içeceklere besin değerini, lezzetini ve dayanıklılığını artırmak amacıyla

576 Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, C. 2, s. 702.

577 Sirafi, s. 19.

578 El-İstahri, s. 5.

579 El-Bekri, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, C. 1, s. 325.

580 W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 41.

581 Sirafi, s. 19, 39, 82, 91-93.

582 İbn Hurdazbih, s. 192.

katılanlar; ilaç olarak tedavi amaçlı kullanılanlar olmak üzere çok çeşitli mal kategorisinden meydana gelmekteydi. Bu malları hoş kokulu ürünler, yakılmak suretiyle koku veren tütsüler ve besinleri koruyup onlara tat verenler olmak üzere üç ana kategoride toplamamız mümkündür.[583]

Arap Yarımadası, klasik baharat ticaretinde Doğu ve Batı arasında mal akımını sağlamanın yanında bizzat kendisi de bu trafiğe önemli miktarda ürün arzetmekteydi. Yarımada'nın uluslararası baharat ticaretine arzettiği ürünlerin başında tütsüler/buhur yapımında kullanılan ve farklı türleri bulunan Türkçeye günlük ismiyle girmiş olan *Luban* (Eng. frankincense) ve *mür*den meydana meydana geliyordu. Luban, Arapçada aynı zamanda *kundur* olarak da bilinmekte olup[584] boswellia gibi ağaç türlerinden elde edilen bir tür reçinedir. Sokotro, Doğu Afrika ve Hindistan gibi bölgelerde de yetişmekle[585] birlikte Arap Yarımadası'ndan elde edilen günlük diğer yerlere göre çok daha fazla tanınmıştı.[586] Dokuz günlük ağacı türünden beşinin anavatanının Arap Yarımadası olması[587] bu konuda sahip olduğu yeri göstermektedir. Buhur olarak kullanılan günlük, Mısır, Yunan, Roma, İran, Hint ve Çin'de aranan ürünlerdendi. Tütsü olarak cenaze törenlerinde tanrıyı kutsamak amacıyla ve evlerde yakılmaktaydı. Aynı zamanda tıpda da kullanılmaktaydı.[588]

Buhur tarih boyunca farklı milletler arasında birçok dini ayinini vazgeçilmez parçası olmuştur. Mısırlıların, Arap Yarı-

583 J. Innes Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire*, London: Oxford University Press, 1969, s. 2.

584 Dineveri, 1973, s. 253.

585 Patricia Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, New Jersey: Princeton University Press, 1987, s. 13.

586 Miller, s. 102.

587 Miller, s. 103.

588 Crone, s. 13.

madası ve Somali'den ithal ettikleri buhur, onların günlük dini ayinlerinin vazgeçilmeziydi. Babilliler, ibadetlerini yaparaken buhuru yaygın olarak kullanmaktaydı. İsrailoğulları, Hindular, Budistler, Çinliler, Japonlar, Yunanlılar ve Romalılar buhurdan dini ayinlerinin bir parçası olarak yararlanmışlardır. Hıristiyanlar IV. yy.dan itibaren ayinlerinde buhur kullanmaya başlamışlardır. Hıristiyanlığın dini törenlerine giren buhur, inananların sadık dualarının yükselişini sembolize etmiştir.[589] Araplar da buhur kullanmaktaydılar. İslam döneminde de buhur kullanımı devam etmiş, mescitlerde ve konaklarda hoş koku vermesi amacıyla tütsüler yakılmıştır.

Mür ise Arap Yarımadası'nda yetişen commiphora cinsi ağaçlardan elde edilen bir tür reçinedir. Commiphora cinsi ağaçların bilinen on dört türü zikredilmektedir. Günlük ağaçlarının yetiştiği alanlarda karışık olarak bulunduğu gibi ayrı olarak da yetişmekteydi. Mür ağacının ziraatının yapıldığı da söylenmektedir.[590] Mür, tütsü yapımında yararlanılmakla birlikte daha çok merhem, parfüm ve ilaç yapımında kullanılmaktaydı. Mumyalama işleminde mürden yararlanılıyordu.[591]

Benzoin (cancamun, gum Benjamin) ve öd ağacının ana vatanı Uzak Doğu olmakla birlikte bu ürün, Güney Arabistan ve Doğu Afrika'da da yetişmekte ve ihraç edilmekteydi.[592] Ladingillerden elde edilen bir tür reçine olan Labdanum ıtriyat yapımında kullanılıyordu. Heredot, Tarihinde labdanumun Güney Arabistan'da üretilen bitkiler arasında yer aldığını,

589 "Incense", *The New Encyclopaedia Britannica: Micropaedia: Ready Reference*, Robert P. Gwinn (Ed.), Chicago : Encyclopaedia Britannica, 1990, C. 6, s. 278.

590 Miller, s. 104.

591 Crone, s. 13.

592 Crone, s. 54.

merhem olarak ve Araplar tarafından tütsü olarak kullanıldığını söylemektedir.[593]

Boya ve ilaç yapımında yararlanılan zencefilin vatanı Doğu Afrika ve Güneydoğu Asya'ydı. Arap Yarımadası'nda da yetişen zencefil bitkisinin çok eski zamanlardan beri ziraatı yapılmaktaydı.[594] Zencefil, sarısabır ile birlikte Umman üzerinden Basra Körfezi limanlarına buradan da Şam taraflarına ihraç ediliyordu.[595] Sinameki ilaç yapımında olmak üzere farklı amaçlarla kullanılmaktaydı.[596] Yarımada'da üretilen ve baharat ticaretine konu olan diğer mallar arasında parfümeride, eczacılıkta ve tütsü imalatında kullanılan *mukul* (İng. Bdellium)[597], ve *kakule* (cardamomum)[598] sayılabilir.

4. 8 Tacirler

Yarımada'da İslam öncesi dönemde olduğu gibi Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde mevsimlik pazarları dolaşarak ticaret yapan tacirler vardı. Özellikle hac mevsiminde, hac kervanlarında yer alan tüccar, güzergâhları üzerinde bulunan pazarlarda ticaret yapmaktaydılar. Irak, Şam, Mısır, Yemen ve diğer bölgelerden gelen hacılar, yolları üzerinde yer alan menzillerde geliş ve dönüşlerinde ticaret yapıyorlardı. Irak yolu üzerinde yer alan Nibac, Dariyye ve Feyd, Şam ve Mısır yolu üzerinde yer alan Tebük, Teyma, Vadiyu'l-Kura, el-Havra, Car gibi menzillerin her biri birer ticaret merkezine

593 Herodotus, *The History of Herodotus*, London: J. M. Dent & Sons Ltd., 1933, C. 1, s. 264.

594 Miller, s. 107.

595 Crone, s. 61.

596 Crone, s. 66.

597 Crone, s. 67.

598 Crone, s. 70.

dönüşmüştü. Bu menzillerin çarşılarında yerli halkla birlikte civar beldelerden gelen göçebeler de alışverişe katılıyordu.

Yarımada ticaretinde yerli tüccar kadar farklı bölge ve ülkelerden gelen yabancı tüccarda kendisine bir mevki edinmişti. Bilhassa Umman, Bahreyn ve Hicaz pazarlarına, Hint ve Çin'in muhtelif mallarını taşıyan Hintli tacirler gelmekteydi.[599] Farisi tacirler hemen her dönemde Arap pazarlarında yer almaktaydı. Tarihi kaynaklarda yer alan bilgilerden Suhar'da, İslam öncesi dönemlere dayanan Farisi tüccar etkinliğinin olduğunu bilmekteyiz. Makdisi'nin verdiği bilgiye göre, onun döneminde, Cidde ve Suhar şehirlerinin tacirlerinin ekserisi İranlıydı.[600] İslam öncesi dönemde, Suhar'ın dışında Yemen'de de İranlı tacirlerin nüfuzu bilinmektedir. Makdisi'nin dönemi ile ilgili yaptığı tespit göz önünde bulundurulduğunda, İranlı tacirin Yarımada'daki nüfuzunun azalmadığı ve hemen her dönemde etkisini sürdürdüğü görülmektedir. Yarımada pazarlarında ekseriyetle Müslüman tüccar söz sahibi olmakla birlikte, dikkate değer oranda gayrimüslim tüccar da ticarî faaliyetlere katılıyordu.

İtibarlı bir meslek olmasından ötürü her tabakadan insan ticaretle iştigal ediyordu. İslam'ın doğup geliştiği topraklar olan Mekke ve civarında ise neredeyse ticaretle uğraşmayan kimse yoktu. Hz. Peygamber'in bizzat kendisi ve hanımı Hz. Hatice ticaret yapmaktaydılar. Hz. Peygamber'in kendisine peygamberlik görevi verilene kadar ticaretle uğraştığı ve Hz. Hatice ile mudarebe yoluyla ortaklık yaptığı bilinmektedir. Hz. Hatice, çok mal sahibi biriydi ve Şam'a kervanlar göndermekteydi. Kureyşin en zenginleri arasında yer alan Hz. Hatice farklı kimselerle mudarebe ortaklığı yapıyordu.[601] Hz. Hatice'nin sahip

599 Makdisi, , s. 97-98.

600 Makdisi, s. 79, 92.

601 İbn Sa'd, C. 1, s. 109.

olduğu servetini yaptığı ticari ortaklıklara borçlu olduğunu söyleyebiliriz.

Bu ilk asırda başta Dört Halife olmak üzere önde gelen bütün sahabenin ticaretle uğraştığını görüyoruz. İlk Halife Hz. Ebu Bekir ticaretle uğraşan sahabelerden biriydi. Onun, bölgesel ticaretin yanı sıra uzak mesafeler arası kervan ticaretiyle de uğraştığını bilmekteyiz. Hz. Ebu Bekir, Hz. Peygamber'in sağlığında ve onun ölümünden sonra hilafet makamına getirildiğinde de ticarete devam etmekteydi. Hz. Peygamber'in vefatından bir yıl önce ticaret amacıyla Busra'ya gittiği rivayetler arasında yer almaktadır.[602] Halifelik görevini üstlendiğinde ticaret yapmaya devam eden Hz. Ebu Bekir'e, Hz. Ömer'in ısrarı ile maaş bağlandı ve ticaret yapmaması istendi.[603] İkinci Halife Hz. Ömer de tıpkı selefi Hz. Ebu Bekir gibi ticaret yapıyordu. Ömer bizzat kendisi ticaretle uğraştığını belirtmekte ve ticaretle meşguliyetinin kendisini yeterince hadis öğrenmekten alıkoyduğunu söylemektedir.[604] Hz. Osman, Müslüman olmadan önce ve sonra ticaretle uğraşan sahabeler arasındaydı. Osman'ın, başka tacirlerle mudarabe ortaklıkları yaptığı kaynaklarda yer almaktadır. Bazı rivayetlerde İslam döneminde ilk mudarabe akdinin, Hz. Osman tarafından, Yakub isimli azatlı bir köle ile yapıldığı bilgisine yerverilmektedir.[605]

İslam'ın ilk yıllarında, özellikle de Müslüman olmadan önce, adından çok söz edilen kişilerden biri Ebu Süfyan'dır. Ebu Süfyan, Mekkelilerin mallarını, başta Şam olmak üzere farklı bölgelere götüren tacirlerden biriydi. Onun, kendi mallarıyla birlikte, mudarib olarak Mekkelilerin mallarını Yemen ve

602 Kettânî, C. 2, s. 88.

603 İbn Sa'd, C. 3, s. 168.

604 Buhari, Büyû, 9 (2062).

605 Kettânî, C. 2, s. 90.

Şam gibi bölgelerde sattığı bilinmektedir. Ebu Süfyan, Müslüman olduktan sonra da ticaretle uğraşmaya devam etmiştir. Onun, ticaretini yaptığı ürünler arasında, Kureyş'in İslam öncesi dönemden beri ticaretini yaptığı derinin önemli bir yeri vardı. Taif ve Yemen'den satın aldığı derileri, Şam pazarlarına götürmekteydi.[606]

Zübeyr b. Avvam, ticaretle uğraşan ve sahabe arasında hatırı sayılır servete sahip olan kimselerdendi.[607] Buhari'de, Zübeyr b. Avvam'ın şehit olduktan sonra borçlarının ödenmesi ve terekesinin dağıtımı ile ilgili olarak rivayet edilen hadiste, üçte birlik vasiyetin yerine getirilmesinden sonra, dört hanımının her birine 210.000 dirhem düştüğü zikrediliyor.[608] İbn Sa'd'ın Tabakat'ında ise hanımlarının her birine düşen hissenin 110.000 dirhem olduğu rivayet ediliyor.[609] Her ne kadar, Zübeyr'in toplam terekesi hakkında kaynaklarda ihtilaf olsa da, ki İbn Hacer hadisin şerhinde bu konuyu detayları ile tartışıyor, servetinin önemli meblağlara ulaştığı görülüyor.[610]

Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdulmuttalip, Kureyş'in ticaretle iştigal eden zengin tacirleri arasındaydı. Sahabenin önde gelenlerinden olan Abdurrahman b. Avf, ticaretle uğraşan ve servet sahibi olan kişilerdendi. Ölmeden önce yakalandığı hastalığında boşadığı karısıyla, miras hissesinin sekizde birlik kısmının üçte biri (sekizde birin dörtte biri olduğu da gelen bilgiler arasında bulunuyor) üzerinden 83.000 dirhem karşılığında anlaşma yaptığı İbn Abdilber tarafından

606 Ali, C. 7, s. 440.

607 Kettânî, C. 2, s. 91.

608 Buhari, Hums, 13 (3129).

609 İbn Sa'd, C. 3, s. 102.

610 İbn Hacer el-Askalani, *Fethu'l-Bari*, C. 6, s. 268-271.

rivayet edilmektedir.[611] Buradan onun toplam mal varlığının, 2 milyon dirhem dolayında olduğu tahmin edilebilir.

Burada ismini zikrettiklerimizin dışında da çok sayıda sahabe ticaretle uğraşıyordu. Özellikle tabakat kitapları olmak üzere hadis, siyer ve tarih kitaplarında bunlarla ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür. Sahabelerin içerisinde farklı bölgelere giden Akdeniz ticaretine katılan kimseler bulunuyordu. *Bahru'ş-Şam* olarak adlandırılan Akdeniz'de ticaret yapan sahabeler arasında Talha b. Ubeydullah ve Said b. Zeyd'in isimleri geçmektedir.[612] Diyarbekri'nin *Tarihu'l-Hamis* adlı eserinde de Hz. Osman'ın ticaret gemileri olduğundan bahsedilmektedir.[613] Erkeklerin dışında Kayle el-Enmariyye gibi ticaret yapan kadınlar da vardı. [614]

Rical ve tabakat kitapları, sahabe ve tabiinden ticaretle uğraşan kimseler ve bunların servetleri hakkında ayrıntıya varabilecek bilgileri bize vermektedir. Bu kaynaklardan, İslam öncesi dönemlerde olduğu gibi İslam döneminde de Arapların önde gelenlerinin ticaretle uğraşmaya devam ettiği ve bu yolla dönem şartları içerisinde hatırı sayılır bir zenginliğe ulaştıkları sonucunu elde edebiliyoruz. Bu kimselerin içerisinde faiz yasağına kadarki dönemde faizle kredi verenleri ve bu yolla servet elde edenleri de vardı. Faiz yasağıyla birlikte, anaparaları haricindeki faiz alacaklarından vazgeçerek onları alacaklılarına bıraktılar. Fakat daha önceki dönemlerde olduğu gibi uzak mesafeler arası kervan ticaretine, ortaklıklara devam ettiler.

Ticarete, Müslüman Arapların yanı sıra, diğer ırklardan Müslümanların ve gayrimüslimlerin de katıldığı diğer bir hu-

611 Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed İbn Abdülber, *El-İstiab fî Ma'rifeti'l-Ashab*, Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1996, C. 2, s. 847.

612 Kettânî, C. 2, s. 157.

613 Diyarbekri, C. 2, s. 268.

614 İbn Sa'd, C. 10, s. 295.

sustur. Arap Yarımadası, İslam coğrafyasının genişlemesine paralel olarak her bölgeden, ırktan ve dinden ticaret adamını kendisine çekmekteydi. Bilhassa Hz. Ömer döneminden itibaren hemen tüm Yarımada'da güvenliğin sağlanmış olmasının, İslam topraklarının Yarımada dışına taşarak daha geniş coğrafyaya yayılmasının, buna bağlı olarak gelen ganimet ve vergi gelirlerinin artmasının, ticarî canlanmaya katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

5. PARA, FAİZ, KREDİ VE ORTAKLIKLAR

5. 1 Para

İslam öncesi dönemde, mal mübadelesine dayalı ayni ticaret de olmakla birlikte, ticaretin ve ticarî kurumların gelişmesine bağlı olarak para kullanımı da yaygınlaştı. Roma ve İran gibi köklü geleneklere sahip devletlerle komşu olup bunlarla ticaret yapmaları ve Yemen Bölgesinde kurulan farklı Arap uygarlıklarının sikke darp etmeleri nedeniyle Araplar parayı tanıyor ve ticaretlerinde kullanıyorlardı.

Güney Arabistanlılar altın ve gümüş paralar darp ediyordu. Bunun haricinde bakır ve diğer madenlerden sikke darp etmekteydiler. Aynı zamanda Yunan, Roma, Mısır, Habeş ve İran paraları da piyasada dolaşımda bulunuyordu. Nitekim arkeolojik araştırmalar neticesinde tüm bu madenlerden yapılan paralar ve farklı ülke paraları Yemen ve Hadramut başta olmak üzere Güney Arabistan'ın muhtelif yerlerinde bulunmuştur.[615] Kuzey Arabistanlıların da para bastıkları ve aynı zamanda Roma ve Yunan paralarını kullandıkları ile ilgili deliller mevcuttur. Busra'da ve Arapların yaşadığı el-Kuretü'l-Arabiyye denilen bölgede çoğunluğu Yunan ve Roma paraları olmak üzere Nebatilerin darp ettiği paralara da rastlanmıştır.[616]

Hicaz Araplarına gelince İslam'ın başlangıç yıllarında mal mübadelesine dayanan ayni ticaret yaptıkları gibi maden olarak altın ve gümüşü doğrudan mübadele işlemlerinde

615 Ali, C. 7, s. 487.

616 Ali, C. 7, s. 493.

kullanmaktaydılar. Aynı zamanda altın ve gümüşten darp edilmiş sikkeler dolaşımda bulunuyordu. Hadislerde altın ve gümüşün maden olarak tartılmak suretiyle alışverişlerde kullanıldığına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Hicaz'da kullanılan, halkın tanıdığı belirli ölçü ve tartı birimleri vardı. Benzer bir biçimde farklı bölgelerde basılan paralar da piyasalarda kullanmaktaydı.

Arap Yarımadası'nda piyasada dolaşımda bulunan paraların kahir ekseriyetini İran ve Roma paraları meydana getiriyordu. Altın para olan dinar ve gümüş para olan dirhem Yarımada'da dolaşımda bulunan yabancı paralar arasındaydı. Aynı zamanda Araplar arasında *habbe* ve *danik* denilen bakır paralar da kullanılmaktaydı. Rum ve İran paralarının kullanımı İslam döneminde sikke basma işlemi başlayıncaya kadar devametti.[617]

Para kullanımına binaen bu alanda bir terminoloji de oluşmuştur. *Nakd* (النقد), kelimesi Arap Dilinde bir malın bedelini peşin olarak vermek anlamına geldiği gibi paranın iyisini kötüsünden, gerçeğini sahtesinden ayırmak anlamında da kullanılmaktaydı.[618] Buradan Arapların *Nakd* kelimesini para için ve paranın iyisinin kötüsünden ayırdedilmesi için kullandıklarını anlıyoruz. Para anlamında kullanılan nukud (النقود) kelimesi nakd kökünden türemiştir. *Sikke,* kendisiyle dinar ve dirhem darp edilen işlenmiş demir demekken doğrudan para için kullanılmaya başlandı. Bu sebeple "*Müslümanlar aralarında kullandıkları sikkeleri bir sebep olmaksızın kırmaktan men olundular*" hadisinden sikke basmakta kullanılan kalıplar değil, darp edilen dinar ve dirhemler kast olunmaktadır. Dinar ve dirheme sikke denilmesinin nedeni üzerinde belirli bir

617 Efgani, s. 27.

618 Zebidi, C. 9, s. 230; Cevheri, s. 544.

alamet bulunan demirle basılmalarıdır.[619] Başlangıçta sikke kelimesi darp işleminde kullanılan demir kalıp için kullanılmaktaydı. Daha sonra dinar ve dirhemin üzerindeki nakışa ıtlak olundu. Zamanla de dinar ve dirhem için sikke denildi.[620]

Altın para için kullanılmakta olan *Dinar*, bir kısım Arap Dil bilimcilerine göre Arapça asıllı olsa da diğer bir kısmına göre Arapçaya yabancı bir dilden girmiştir. [621]Aslı Yunancadır ve Roma hükümdarlarından Dinarius Aureus'a nispetle *Dinarius* olarak bilinmektedir. Muhtemelen Araplar Şam'da yaygın olan *dinarius* kullanımını alarak kendi dillerine çevirmiş olmalılar.[622] Gümüş para için kullanılan *dirhem* kelimesi de dinar gibi yabancı bir kelime olup Arapçaya Farsçadan girmiştir.[623] Bununla birlikte kelimenin aslı Yunancadır. Yunanca *drachma* kelimesi Farsçaya *diram* (drachm) olarak geçmiş, oradanda dirhem olarak Arapçalaşmıştır.[624]

Arapların, İslam öncesi dönemde kullandıkları altın ve gümüş paraların ağırlığı İslam döneminde basılan paraların ağırlığının iki katıydı. Altın ve gümüş tartımında kullandıkları ağırlık birimleri *rıtl*, *ukiyye*, *çekirdek* ve *danik*ti. 1 rıtl, 12 ukiyye ağırlığındaydı. 1 ukiyye 40 dirhem ve 1 rıtl 480 dirhem ağırlığındaydı. 1 çekirdek 5 dirheme tekabül ediyordu. 1 danik ise, kabuğu soyulmamış, orta büyüklükte 8 arpa ve bir arpanın beşte birine denk kabul edilmekteydi.[625] Hz. Peygamber,

619 Zebidi, C. 27, s. 201-202.

620 İbn Haldun, s. 239.

621 Zebidi, C. 11, s. 314.

622 Ali, C. 7, s. 496.

623 Cevheri, s. 1918.

624 Nasır Mahmud Nakşibendi ve Muhab Derviş Bekri, *Ed-Dirhemü'l-Ümeviyyi'l-Muarrab*, Bağdat: Vizaretü'l-İ'lam, 1974, s. 9; Nasır Mahmud Nakşibendi, *Ed-Dirhemü'l-İslamiyyu'l-Madrubu ale't-Tırazi's-Sasani*, Dımeşk: Darü'l-Vesaik, 2005, s. 16.

625 Makrizi, *Eski ve İslami Paralar*, s. 27.

Mekkelilerin kullandığı paralar ve tartılar üzerinde bir değişiklik yapmadığı gibi *"Vezin Mekkelilerin veznidir, Keyl ise Medinelilerin keylidir"*[626] diyerek ağırlık ve hacim ölçüsünde kullanılması gereken standartları belirledi. Zekât da, İslam öncesinde Arapların kullandığı ölçülere göre belirlenerek toplandı.[627] Hz. Peygamber'den sonra gelen Dört Halife de paralar üzerinde bir değişiklik yapmadı. Tüm paralar eski esas ve kıymetlerine göre işlem gördü.[628]

Her ne kadar ilk İslam parasını, H. 76'da, Abdülmelik b. Mervan bastırmış olsa da öncesinde de bu konuda teşebbüsler oldu. İlk olarak para basmayı düşünen kişi, Hz. Ömer oldu. O, deve derilerinden para basmayı da düşündü. Fakat istişare neticesinde sahabenin önde gelenlerinin bu fikrine karşı çıkması üzerine deve derisinden para basmaktan vazgeçti. Rivayetlerde Hz. Ömer'in deve derisinden dirhem basma fikrini söylediğinde sahabenin ona *"Öyleyse deve yavrusu kalmaz"*[629] diye itiraz ettiği belirtiliyor. Deriden para basılması ile ilgili olarak Malik, *"Şayet insanlar aralarında derinin (deri para), sikke ve ayn olmasına izin verselerdi altın ve gümüş karşılığında vadeli olarak satılmalarını kerih görürdüm"*[630] demektedir. İmam Malik, deriden para basımı gerçekleşse idi o zaman derinin insanlar arasında vadeli olarak satılamayacağını, tıpkı altın ve gümüşte olduğu gibi, yeden bilyed aynı mecliste alım satımının yapılması gerekeceğini söylemektedir.[631] Deriden para basmanın kolay başarılamayacağı anlaşılmış olmalıki

626 Sünen-i Ebî Davud, Büyû 8 (3340).

627 Makrizi, *Eski ve İslami Paralar,* s. 29.

628 Makrizi, *Eski ve İslami Paralar,* s. 30.

629 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, s. 659.

630 Abdüsselam b. Saîd Tenuhi Sahnun, *El-Müdevvenetü'l-Kübra*, Beyrut: Dâru Sadır, 1905, C. 3, s. 396.

631 Ahmed Hasan, *Evrakü'n-Nakdiyye fî'l-İktisadiyye el-İslâmiyye*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1999, s. 36.

bu girişim sadece düşüncede kaldı. Hz. Ömer'in deriden para basma isteğinin nedeni olarak, tüm halka yıllık fert başına en az 4000 dirhem gelir sağlama fikrinin olduğu görülüyor.[632] Böylece tüm müslümanları kapsayacak asgari bir yaşam düzeyi temin etmeyi tasarlıyordu.[633]

Deriden para bastırma işinden vazgeçse de Hz. Ömer'in, gümüş dirhem basmayı emrettiği ve H. 18'de, dirhem darp ettirdiği hakkında muhtelif kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Yalnız bu dirhem basma işi yeni bir paranın piyasaya sürülmesi işlemi olmayıp, tedavülde bulunan paraların taklidiydi. Bu nedenle Hz. Ömer, ilk İslam parasını basan kişi olarak kabul edilmedi. Hz. Ömer, Kisrevi nakş ile dirhem basılmasını emretti ve bunların bazılarına "Elhamdulillah", bazılarına "Muhammed Rasulullah" ve bazılarına ise "La ilahe illallahu vahdeh" cümlelerini ilave ettirdi. Hz. Ömer'in hilafetinin sonlarına doğru her 10 dirhem, 6 miskale karşılık gelecek şekilde düzenleme yapıldı.[634] Aynı şekilde Hz. Osman'nın, Hz. Ali'nin ve Hz. Muaviye'nin de dirhem bastırdığı kaynaklarda yer almaktadır. Hz. Osman'ın darp ettirdiği sikkelerin üzerinde "Allahuekber" yazmakyadı.[635] Hz. Osman, sikkelerin üzerine basıldığı tarih ve şehri de ilave ettirdi. Hz. Ali, Osman'ın bastırdığı tarzda dirhem bastırdı ve üzerine kufi hatla "Bismillah", "Bismillahi Rabbi" ve "Rabbi Allah" cümlelerini darp ettirdi. Muaviye ise kara dirhem denilen ve 15 kırattan 1 veya 2 habbe noksan olan sikkeleri bastırdı.[636] Halifeler darp ettirdikleri dirhemlerin

632 İbnü'l-Esir, 1965, C. 2, s. 504.

633 Cengiz Kallek, *Asr-ı Saadet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s. 59.

634 Makrizi, *Eski ve İslami Paralar*, s. 31; İbnü'l-Ferra Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'la, *El-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1938, s. 178.

635 Makrizi, *Eski ve İslami Paralar*, s. 31.

636 Makrizi, *Eski ve İslami Paralar*, s. 32-33.

üzerine aynı zamanda basıldığı şehri ve tarihi de yazdırmaktaydılar.[637]

Dirhemlerin ağırlıkları hususunda kaynaklarda ittifak bulunmaktadır. *Es-Sevadu'l-Vafiye* veya *Bağliyye* olarak isimlendirilen büyük dirhemler, altın tartısını tayin eden miskal esasına tabi idi.[638] Bir miskal olarak darp edilmekteydi ve 20 kırat ağırlığındaydı.[639] Altın para olan dinarın ağırlığı da büyük dirhemler ile aynı idi. Miskalin yarısı olarak darp edilen dirhem ise 10 kırat ağırlığında olmaktaydı. Buna *taberiye* deniliyordu. Bunun haricinde 12 kırat ağırlığında dirhem de darp edilmekteydi.[640] Hz. Ömer ilk olarak dirhem darp ettirmeye karar verdiğinde piyasada tedavülde bulunan sikkelerin ağırlıklarını ölçtürdü. Bunlardan bağliyye adı verilen dirhemler 8 danik ağırlığıda, taberiler 4 danik ağırlığında, magribiler 3 danik ağırlığında ve yemeni denilen dirhemler bir danik ağırlığındaydı. Ömer, insanlar arasında en yaygın olarak kullanılan dirhemlerden en ağırı ve en hafifinin araştırılmasını istedi. Böylece bağliyye ve taberiyye dirhemlerinin yaygın olarak kullanıldığı görüldü. Böylece bu ikisinin toplamının yarısı 6 danik olarak yeni dirhemler darp edildi.[641] İslamî dirhemin ölçüsünün belirlenmesi ile ilgili başka bir rivayet ise şu şekildedir: Farisi dirhemleri miskal olarak üç farklı ağırlıkta basılmaktaydı. Bunlar yukarda da zikrettiğimiz şekilde sırasıyla 20 kırat, 12 kırat ve 10 kırat ağırlığındaydı. Zekât ve diğer mali işlerde ölçü olarak kullanılmak üzere bu üçünün toplam ağırlıklarının 1/3'ü alındı. Böylece bir İslami dirhem 14 kırat olarak bulundu. Böylece 10 dirhem 7 miskal ağırlığına denk gelmekteydi.[642] Halifelerden

637 Nakşibendi, s. 28-29.

638 Makrizi, *Eski ve İslami Paralar*, s. 26.

639 El-Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, s. 651.

640 El-Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, s. 651.

641 Maverdi, 1985, s. 195-196.

642 Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammad b. Habib Maverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilayatü'd-Diniyye*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985, s. 195.

Hz. Ömer'in bastırdığı dirhem 4, 060 gr., Hz. Osman'ın bastırdığı dirhem 4,040 gr. ve Hz. Ali'nin bastırdığı dirhem 4 gr. ağırlığındaydı.[643]

Paraların ağırlığı üzerinde dururken gözden kaçırılmaması gereken bir husus vardır. Arapların dinar ve dirhemi tartı ile almalarının bir sonucu olarak kullanımlarında bu isimler aynı zamanda ağırlık birimiydi. Sadece tedavülde bulunan parayı ifade etmiyor aynı zamanda ağırlıkları da ifade ediyordu. Örneğin dinar ve miskal aynı şeydi. Yani bir dinar bir miskal ağırlığındaydı. Dolayısıyla bir miskal ağırlığında basılan dirhem de ağırlık olarak dinara denkti. Piyasada tedavülde bulunan paralar ise farklı ağırlık ve ölçülerde idi ve bu nedenle tartıya tabi tutularak kullanılıyordu. Öyleyse sahabelerin ortalamasını alarak ibadetler, alışveriş ve cezalarda kullandıkları dirhem, belirli bir ağırlıktaki gümüş sikkeyi ifade ediyordu. Hz. Ömer ve sonrasında gelenler bunu bu şekilde standart hale getirmeye çalışmışlardır.

Paraların ağırlığını ifade etmekte de kullanılan bazı ağırlık ölçülerinin günümüz ağırlık ölçüleri olarak karşılığının ele alınmasında yarar vardır. Bir takım farklılıklarıyla birlikte bir *kırat* 1/24 dinara eşitti. Bazı alimler bir kıratın üç arpa tanesi ağırlığında olduğunu söylemektedir.[644] Abdülmelik b. Mervan'ın bastırdığı dinarların ortalama ağırlığı ise 4, 243 gr.a karşılık gelmekteydi.[645] Halifeler döneminde darp edilen dinarlarla ilgili bir çalışma, bunların ağırlıklarının 4,248 ve 4,25 gr. olarak değiştiğini göstermektedir.[646] Ali Paşa'nın yaptığı

643 Nakşibendi, s. 16.

644 Takuyiddin Makrizi, *Şüzurü 'l-Ukud fi Zikri 'n-Nukud: Texts and Studies*, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, s. 61.

645 Ali Paşa Mübarek, *el-Mizan fi 'l-Akyise ve 'l-Evzan*, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, (t.y.), s. 48.

646 Mübarek, s. 49.

çalışmalarda ulaştığı sonuç bir dinarın 4, 25 gr. olduğudur.[647] *Danık*, 2 keçi boynuzu tanesi ağırlığındadır. Danıkın ağrlığı 1 dirhemim 1/6'sına denktir.[648] Dirhemlerden, Taberiye Dirhemi çoğunluğa göre 4 danik ağırlığındadır. Taberiye dirhemi Nakşibendi'nin hesaplamasına göre 2,132 gr.a tekabül etmektedir.[649] Bağli dirheme gelince 8 danik ağırlığındadır. Nakşibendinin hesabına göre ise 4,265gr. ağırlığındadır.[650]

Altın para olan dinar, 1 miskal ağırlığındaydı. Miskalin ağırlığı Ali Paşa Mübarek'in görüşüne göre 4, 248 gr. veya yaklaşık 4,25 gr.dır.[651] Nakşibendi'ye göre 1 miskal 4,25 gr. ağırlığında olup Bizans Solidisidir.[652] Bir nevat, 5 dirhem ağırlığındaydı.[653] Bir ukiyye, 40 dirhem ağırlığında gelmekteydi. Ukiyye kelimesi hadislerde de yer almaktadır. Hz. Peygamber'in hanımlarına verdiği mehir, 12 ukiyye ve 1 neş miktarı idi. Hz. Aişe'ye, Peygamberimizin hanımları için vermiş olduğu mehir miktarı sorulmuştur. O da cevap olarak, 12 ukiye ve bir neş olarak olduğunu söylemiştir. Hz. Aişe, 1 neşin yarım ukiyye olduğunu bunun da 5 dirheme tekabül ettiğini rivayetin devamında açıklamaktadır.[654] Burada geçen bir neş gram olarak 62,5 gr.dır.[655] Bir ukiye ise 125 gr.dır.[656] Rıtılın ağırlığı 480dirhemdir.[657]

647 Mübarek, s. 53.

648 Necmüddin El-Kürdî, *Şer'i Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri*, İbrahim Tüfekçi (çev.), İstanbul: Buruc Yayınları,1996, s. 51.

649 Nakşibendi, s. 14.

650 Nakşibendi, s. 14.

651 El-Kürdî, s. 58.

652 Nakşibendi, s. 15.

653 El-Kürdî, s. 60.

654 El-Kürdî, s. 61.

655 El-Kürdî, s. 61.

656 El-Kürdî, s. 62.

657 El-Kürdî, s. 62.

Ali Paşa'nın hesaplarına göre Ömer'in bastığı ve zekâtın hesaplanmasında da kullanılan dirhemin ağırlığı 2, 832 gr., Muaviye'nin bastırdığı dirhemin ağırlığı 2,85 gr. ve Abdülmelik b. Mervan'ın bastırdığı dirhemin ağırlığı 2, 95 gr. gelmektedir.[658]

Bu ilk dönemde altının gümüşe oranı 1/10 şeklinde idi. Yani 1 miskal altın 10 miskal gümüşe denk gelmekteydi. Nitekim zekât bu orana göre alınmaktaydı. Zekâtın nisabı 20 miskal yani 20 dinardı. 20 miskalda yarım miskal zekât alınmaktaydı. Gümüşün nisabı ise 200 miskaldi. 200 miskalde 5 miskal zekât alınıyordu. Dolayısıyla miskal ölçüsü ile 20 miskal altın 200 miskal gümüşe müsavi olmaktaydı.[659]

İslam öncesi dönemden itibaren Yarımada'da çok farklı para türlerinin görülmesinin ticaret üzerinde oluşturacağı olumsuz etki, paraların tartılmak suretiyle alış verişte kullanılması ile nispeten ortadan kalktı. Ticaretin gelişmesi diğer koşullarla birlikte istikrarlı bir para rejimini de gerektirir. Aksi takdirde asimetrik bilgi durumu olacaktır. Bu da ticaretin karşısında bir engeldir. Hicaz Arapları, çok çeşitli para birimlerinin oluşturacağı karmaşayı, altın ve gümüş sikkeleri tartmak suretiyle, maden değeriyle ticaretlerinde kullandı ve para çeşitliliğinin ortaya çıkartacağı karmaşadan kurtuldu. Onlar için tedavülde bulunan farklı türlerdeki paraların her birinin maden olarak ağırlığı önemli oldu.

İslam dönemiyle birlikte Müslümanlar için paranın ölçüsünün belli olması çok daha büyük önem ifade etmekteydi. Ticaretin dışında zekâttan sadakalara, bir takım maddi cezalardan, nikâhta belirlenen mehire kadar tüm işlemlerde bedelin, dinar ve dirhem cinsinden bir standardının olması gerekiyordu. Aksi takdirde zekâtın toplanmasında devletin veya bireylerin aleyhine

658 Mübarek, s. 67.

659 Nakşibendi ve Bekri, s. 15-16.

bir durum olabilirdi. Diyetlerin ödenmesinde belli bir standardın olmayışı toplumsal huzursuzluğa yol açabilirdi. Yine hac gibi ibadetlerde bazı yasakların yapılması neticesinde verilmesi gereken maddi cezaların dinar ve dirhem cinsinden ödenmesi durumunda çok farklı kıymette ödemeler gerçekleşebilirdi. Dolayısıyla gerek maddi ibadetlerin sıhhatli bir şekilde yerine getirilebilmesi gerekse de ticarî ve iktisadî hayatın yararına olması için parasal sistemin düzenlenmesi gerekiyordu.

Hz. Peygamber, bu sorunu para basma yoluna giderek çözmedi. Dinar ve dirhemin yani altın ve gümüş paraların ticarî işlemler, zekât, sadakalar, malî cezalar gibi her türden işlemde İslam öncesi dönemde olduğu gibi tartılarak kullanılması ilkesini benimsedi. Bu, toplumun o güne kadarki örfleri ile uyumlu olduğu gibi parasal alanda standardı sağlayan bir uygulamaydı. Zira Araplar arasında miskalin ağırlığının belli olması ve üzerinde ittifak bulunması, altın ve gümüşün maden olarak tartılmaları sonucunda standart bir uygulamaya imkân vermekteydi.

Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde yaygın olarak altın ve gümüş paraların tartıya tabi tutularak mübadelede kullanılması benimsenmiş olsa da paranın kırpılması ve tağşiş yapılması yasaklandı. Nitekim hadislerde Hz. Peygamber'in gerek olmadıkça paraların kırılmasını yasakladığı rivayet edilmektedir. Ebu Davud ve İbn Mace'de *"Resûlullah, makûl bir gerekçe olmadıkça Müslümanların tedavülde bulunan sikkelerini kesmeyi nehyetti"*[660] denilmektedir. Şevkani, Neylü'l-Evtar'da makul bir sebepten kasdın sikkenin *züyûf* (Kalp, ayarı düşük) olması durumu olduğunu ileri sürmektedir.[661] Hz. Ömer ve Osman'ın züyûf paraları erittikleri bilinmektedir.[662]

660 Ebu Davud, Büyû 50 (3449).

661 Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkani, *Neylü'l-Evtar Şerhu Münteka'l-Ahbar*, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1971, C. 5, s. 251.

662 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 657.

Hz. Peygamber döneminde para basma yoluna gidilmemesi, piyasaların henüz para basmayı gerektirecek düzeye erişmemesinden kaynaklanmış olmalıdır. Paranın, ticarî işlemlerde tartılarak kullanılması ise çok çeşitli tür ve ayarda sikkelerin tedavülde bulunması nedeniyle bir standart oluşturma amacından kaynaklanmış olmalıdır. Hz. Ömer döneminden itibaren ise para basma ihtiyacı hissedildiğini görüyoruz. Her ne kadar piyasada tedavülde bulunan dirhemler taklit edilse de Hz. Ömer'in bu girişimi, sonraki dönemler için bir tecrübe oldu. Ardından Hz. Osman ve Hz. Ali de kendi dönemlerinde gümüş paralar bastırdı. Bu dönemlerde de paralar tartıya tabi idi. Hz. Ömer ve sonrasında gelen halifelerin gümüş sikkeler darp ettirmesi ticaretin hacminin arttığını gösterir. Savaşların Yarımada sınırlarını aşması, Doğu-Batı ticaret yollarının tamamen kontrol altına alınması, İran ve Bizans topraklarında belli başlı ticaret merkezlerinin ele geçirilmesi piyasadaki para hacmini doğal olarak artırmış olmalıdır. Aynı zamanda ortaya çıkan zenginlik ticareti hareketlendirmiştir.

5. 2 Faiz

Uluslararası transit ticaret merkezi olan Arap Yarımadası'nda İslam öncesi dönemde faizli kredi yaygındı. Arapların *riba* olarak adlandırdığı ve dilimize *faiz* olarak giren bu kavram anapara üzerindeki ziyade demektir.[663] Riba, Arap dilinde bir şeydeki artışı, büyümeyi ifade etmektedir. Aynı köten gelen *rabiye* kelimesi, yerden yüksekte olan yığın, küme yani tepe demektir.[664] Elmalılı, Tefsir'inde ribanın sözlükte "*ziyadelenmek, artmak, fazlalanmak*" anlamında olup faiz adı verilen fazlalığın adı olduğunu söylemektedir. Dini ıstılahta ise bir akd-i muâvazada yani alım satım akdi gibi bir akidde bedelsiz

663 İsfahani, s. 340.

664 Cevheri, s. 2349.

kalan her hangi bir fazladır.[665] Örneğin birine bedelini sonradan almak üzere on lira verseniz ve bunu bir müddet sonra tekrar on lira olarak verse bu sarf akdi olarak, iki on liranın değişimidir. Fakat on lira yerine on lira on kuruş verilirse bu on kuruş açıktan bedelsiz verilmiş bir fazladır.[666] Örneklerde ortaya çıktığı gibi *riba*, Türkçedeki kullanımımızla faiz, anapara veya mal üzerindeki artışı ifade etmektedir. Bakara Suresinde bu anlama işaret olunarak, "*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın. Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Resûlüyle savaşa girdiğinizi bilin. Eğer tövbe edecek olursanız, anaparalarınız sizindir. Böylece siz ne başkalarına haksızlık etmiş olursunuz, ne de başkaları size haksızlık etmiş olur*"[667] buyrulmaktadır. Rum suresinde ise "*İnsanların malları içinde artsın diye faizle her ne verirseniz, Allah katında artmaz. Ama Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek her ne zekât verirseniz; işte bunu yapanlar sevaplarını kat kat arttıranlardır*"[668] buyrulmaktadır.

Bankacılık işlemlerinin en ibtidai şekli diye bileceğimiz sistemde, servet sahibi sarraf veya tacirler, ticaretlerinde ihtiyaç duydukları sermayenin üzerinde ellerinde tuttukları birikimi, ihtiyaç duyanlara kredi sağlamakta kullanmaktaydılar. Kredi sağlama işlemi verilen kredinin büyüklüğü ve vadesine göre belirli bir miktarda faiz karşılığı gerçekleşiyordu. Borçlunun vaktinde ödeme yapamaması durumunda alacağın vadesi ilave bir faizle erteleniyordu. Arap Yarımadası'nda faiz yaygındı

665 Yazır, C. 2, s. 206.

666 Yazır, C. 2, s. 207.

667 Kur'an, Bakara 2/278-279.

668 Kur'an, Rum 30/39.

ve oranları çok yüksekti. Bu oranın yüzde yüzlere ulaştığı olmaktaydı.[669] Aynı zamanda bileşik faiz uygulanmaktaydı.[670]

İslam öncesi dönemde Arapların bildiği ve uyguladığı faiz, vadeli olarak verilen borcun, dinar ve dirhemin üzerine belirli bir miktar ziyade yapılmasıydı.[671] Taberi, İbn Zeyd'din babasından aktardığı rivayette cahiliye döneminde uygulanan faizi detaylı bir şekilde açıklıyor. Rivayette ifade edildiğine göre İslam öncesi dönemde Araplar'da faiz, en basit şekliyle, borcu iki kat artırmak ve seneyi uzatmak şeklinde gerçekleşiyordu. Alacaklı bir kimse alacağının vadesi dolduğunda borçlusuna giderek, "Bana borcunu öde ya da miktarı artır" derdi. Şayet borçlu, borcunu ödeme imkânına sahipse, onu öderdi. Borcunu ödeme olanağından mahrumsa süreyi bir yıl uzatırdı. Vadenin uzatılması karşılığında borcun türüne göre faiz uygulanırdı. Örneğin borç bir yaşını doldurmuş bir deve ise, borcun vadesinin uzatılması karşılığında onu ikinci sene sonunda iki yaşını doldurmuş bir deve olarak, üçüncü sene üç yaşını doldurmuş bir deve olarak, daha sonra dört yaşını doldurmuş bir deve olarak öder ve bu durum bu şekilde devam ederdi. Paralarda da benzer şekilde şayet ödeme gücü yoksa onu, ertesi yıl ödemek üzere iki katına çıkartırdı. Ertesi yıl da ödeyememiş ise tekrar iki katına çıkartırdı. Yüz dinar borcu varsa bunu bir yıllık uzatma karşılığıda iki yüz, vade dolunca ödeyemez ve tekrar uzatırsa dört yüz dinar yapardı. Böylece her sene için katlayarak gider veya borcunu öderdi. "*Kat kat artırarak faiz yemeyin*"[672] ayetinden kasdedilen budur.[673]

669 Dellu, s. 152.

670 Ali, C. 7, s. 422.

671 Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1985, C. 2, s. 184.

672 Kur'an, Âl-i İmrân, 3/130.

673 Taberi, *Tefsirü't-Taberi*, C. 6, s. 50-51.

Faizli kredi işlemlerinin doğrudan tüketim amaçlı borçlanmalarda ve ticarî amaçlı kredilerde olmak üzere iki türlü gerçekleştiğini görmekteyiz. Tüketim kredilerinin varlığı ve ayni ekonominin ticarî ilişkilerde yeri olması nedeniyle, faizli borç verme işi gıdadan altın ve gümüşe birçok şey üzerinde gerçekleşiyordu. Gıda maddelerinin belirli bir ziyade ile borç verilmesi, paranın kullanımının azlığı nedeniyle, bedeviler arasında yaygın olarak görülüyordu.[674]

Ticarette finansman amacıyla faizli kredi kullanılmaktaydı. Faizle kredi temininin yöntemlerinden biri, doğrudan malın faizli olarak borç verilmesiydi. Malını karşı tarafa borç olarak veren kişi, bu malın satılmasından sonra anamalıyla birlikte faizini almaktaydı.[675] Taberi, Tefsir'inde İbrahin en-Nehai'den, "*Cahiliyede bir kimse malını artırmak amacıyla akrabasına verirdi*" dediğini aktarmaktadır. Rûm Suresi 39. Ayette geçen, "*İnsanların malları içinde artsın diye faizle her ne verirseniz, Allah katında artmaz*"[676] ibaresinden kastın bu olduğunu söylemektedir.[677]

Tedavülde bulunan paraların genel olarak tartılarak maden değeriyle ticarette kullanılmasından ötürü bunlarda faiz, verilen ağırlığın daha fazlası ağırlıkta para alınması şeklinde gerçekleşiyordu. Bu nedenle hadiste altın ve gümüşün satışının yeden bi yed ve misli misline olması emredilmiştir.[678]

Arap Yarımadası'nda faizin gelişmesinde Yahudilerin katkısını tespit etmek güçtür. Gelişmiş ticaret şehirlerinin hepsinde

674 Taberi, *Tefsirü't-Taberi*, C. 6, s. 49; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakkiin an Rabbi'l-Alemin*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabi, 1998, C. 2, s. 138-139.

675 Taberi, *Tefsirü't-Taberi*, C. 18, s. 505.

676 Kur'an, Rûm, 30/39.

677 Taberi, *Tefsirü't-Taberi*, C. 18, s. 506.

678 Buhari, Büyû,77 (2175).

Arap olsun Yahudi olsun hemen her tacir faizli kredi işlemlerini gerçekleştiriyordu. Ancak Yahudi tacirlerin bu piyasadan önemli bir miktarda pay aldıkları yadsınamaz. Nitekim Kur'an'da da Yahudilerin, kendilerine yasaklanmış olmasına rağmen faiz aldıklarına işaret edilmektedir.[679] Tüm ticaret merkezlerinde faizle borç veren Yahudi tüccar ve sarraf bulunuyordu. Yarımada'da yerleşik olan Yahudilerin tarım ve ticaretle uğraşmaları ve bu yolla servet edinmeleri nedeniyle önemli bir finans gücü bulunuyordu. Bunlar servetlerini faizle borç vermekte kullanıyorlardı.[680] Bir Yahudi'nin, diğer bir Yahudi'ye, bir mal veya parayı faiz karşılığı borç vermesi yasaktı.[681] Yabancılara faizli borç vermeleri ise yasak değildi.[682] Böylece sermaye sahibi Yahudiler için faizli kredi verme önemli bir kazanç yolu oldu.

İslam alimleri iki tür faizden söz etmektedir. Birinci tür faiz, nesie faizi, ikinci tür ise fazlalık faizi olarak adlandırılır. Aynı cinsten iki şeyin birini diğerinin karşılığında veresiye olarak satılmasında veya farklı cinslerden olup hacim, ağırlık veya uzunluk ölçüsü veya sayı ile satılma bakımından aynı özellikte olan iki şeyden birini diğeri karşılığında veresiye satılması işleminde nesie faizi ortaya çıkar.[683] Buna göre iki kile buğdayı, bir, iki veya üç kile buğday karşılığında veresiye olarak satmak caiz olmadığı gibi iki kile buğdayı, bir, iki yahut üç kile arpa

679 "Yahudilerin yaptıkları zulüm ve birçok kimseyi Allah yolundan alıkoymaları, kendilerine yasaklanmış olduğu hâlde faiz almaları, insanların mallarını haksız yere yemeleri sebebiyle önceden kendilerine helâl kılınmış temiz ve hoş şeyleri onlara haram kıldık." Nisâ, 4/160, 161.

680 Efgani, s. 30.

681 William Brown, *Antiquities of The Jews Carefuly Compiled from Autentic Sources and Their Customs Illustrated from Modern Travels*, Philadelphia: William W. Woodward, 1823, C 2, s. 270.

682 Brown, C 2, s. 270; Beeton, *Beeton's Ilustrated Dictionary of Religion, Philosophy, Politics, & Law*, London: Ward Lock and Co., 1885, s. 523.

683 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslâmiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi (t.y.), C. 7, s. 105.

karşılığında veresiye olarak satmak da caiz değildir.[684] İslam öncesi yaygın olarak uygulanan faiz türü, nesie faizi idi. Bu nedenle buna cahiliye faizi de denilmekteydi. Vadeli olarak verilen bir borcun faizi her ay belirli taksitlerle ödenmekte ve vadesi dolunca anapara ödemesi yapılmaktaydı. Veyahut da borçlu borcunu ödeyemediği takdirde faiz artırılmak suretiyle vade uzatılıyordu. Taberi'nin de ifade ettiği gibi İslam öncesi dönemde bir kimse diğerine belirli bir vadede ödenmek üzere borç verdiğinde bunun üzerine faiz ilavesi yaparak geri alıyor veya borcun vadesinin uzatılması karşılığında anaparaya faiz ilaveediliyordu.[685]

Fazlalık faizi ise aynı cinsten iki malın birinin diğerinden fazla olarak peşin satılmasıdır. Diğer bir deyişle, ölçü ve tartı ile alınıp satılan şeyleri kendi cinsleriyle, peşin ve biri diğerinden fazla olarak mübadele etmektir.[686] Örneğin buğdayın buğdayla satışında fazla buğday verilmesi, altının altınla satışında fazla altın verilmesi gibi.[687] Hz. Peygamber bu konuda "*Altın altınla, gümüş gümüşle, buğday buğday ile, arpa arpayla, hurma hurmayla, tuz tuzla misli misline birbirine eşit olarak peşin satılırlar. Bu maddeler farklı cinsten olduğu zaman, peşin olmak kaydıyla istediğiniz gibi satın*" buyurdu.[688] Müslim'den aktardığımız bu rivayet veya aynı anlamı taşıyan benzerleri, hemen her hadis kitabında yer almaktadır. İslam'da fazlalık faizi de haram kılındı. Alimler arasında fazlalık faizinin, sedü'z-zerai yani kötülüğe engel olmak ilkesine binaen yasaklandığı kanaati hâkimdir.[689] Bir kimse, başka bir kimseye, belirli bir vade ile iki dinar karşılığında bir dinar, iki dirhem karşılığında bir

684 Bilmen, C. 7, s. 105.

685 Taberi, *Tefsirü't-Taberi*, C. 5, s. 37-38.

686 Döndüren, s. 388.

687 Ali, 1968, C. 7, s. 428.

688 Müslim, Müsakat 36 (1587).

689 Kallek, *Asr-ı Saadet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, s. 65.

dirhem veya iki kile buğday karşılığında bir kile buğday ya da daha fazlasını vermesi, fazlalık faiz olarak kabul edildi. Hadislerde bu tür alışverişler yasaklandı. Hayberin fethi sonrasında Fudale b. Ubeyd, üzeri boncuk ve altınlarla işli bir gerdanlığı 12 dinara satın almıştı. Ancak gerdanlığın üzerindeki altınların 12 dinardan daha ağır olduğunu anlayınca Hz. Peygamber'e gelerek bu durumu sordu. Hz. Peygamber, "*Altın, altına karşılık tartı iledir. Bu durumda gerdanlıktan altınlar ayrılıp tartılmadan satılmaz*" buyurdu.[690] Halbuki altın ve gümüş karşılıklı olarak birbirleriyle peşin olarak satılmaları kaydıyla istenildiği gibi mübadele edilebilir.[691] Malik b. Evs, yüz dinarı dirhem ile değiştirmek istedi ve Talha b. Ubeydullah ile bu hususta karşılıklı olarak anlaştı. Talha, dinarları aldı ve bedelini adamı gelince vereceğini söyledi. Bu sarf işlemini izleyen Hz. Ömer, Ubade b. Sabit'in naklettiği, birbirleriyle peşin ve misli misline satılması gerektiği bildirilen altı maddenin geçtiği hadisi zikrettikten sonra, "*Bunların birini diğeri karşılığında satarken, alıcı senden, bedeli almak üzere eve girip çıkıncaya kadar süre istese, izin verme. Çünkü sizin adınıza ribadan korkuyorum*" dedi.[692] Hadiste, "*Misli misline olmadıkça altını altınla satmayın, misli misline olmadıkça gümüşü gümüşle satmayın. (Peşin olarak) altını gümüşle, gümüşü de altınla nasıl isterseniz öyle satın*" buyrulmaktadır.[693] Hz. Peygamber, Beni Adiyyi'l-Ensari'den birini Hayber'e vali olarak göndermişti. O zat beraberinde iyi cins hurma ile dönmüştü. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona, "Hayber'in bütün hurmaları böyle midir?" diye sordu. O, "Hayır vallahi ya Resûlallah! Biz bunun bir ölçeğini düşük vasıflı hurmanın iki ölçeği karşılığında satın alıyoruz" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Öyle yap-

690 Müslim, Müsakat 31 (1576).

691 Döndüren, s. 396.

692 Buhari, Büyû 76 (2174); Muvatta, Büyû 38.

693 Buhari, Büyû 77 (2175); Nesai, Büyû 50 (4578-4579).

mayın! Misli misline alın, yahut bunu satıp karşılığında ötekini alın. Tartı da böyledir " dedi.[694] Hadislerden de anlaşıldığı gibi aynı cinsten iki şey, peşin olarak farklı miktarlarda mübadele edilirse fazlalık faizi ortaya çıkar. İster eşit isterse de farklı miktarlarda olsun, aynı cinsten iki şey veresiye takas edildiği takdirde ise nesie faizi olur.[695]

Faiz yasağı, en son inen hükümler arasında yer almaktadır. Taberi, Hz. Ömer'den, Kur'an'dan en son inen ayetin riba ayeti olduğunu rivayet etmektedir.[696] Bununla birlikte Rum Suresi Mekke'de inen surelerdendir ve burada faizle ilgili, "*İnsanların malları içinde artsın diye faizle her ne verirseniz, Allah katında artmaz*"[697] buyrulması daha başlangıçtan itibaren faizin hoş görülmediğini göstermektedir. Ayrıca Âl-i İmrân suresinde yer alan "*Kat kat artırarak faiz yemeyin*"[698] ayeti Uhud Savaşından önce nazil olmuştu. Bakara Suresinin son inen bu ayetleri ile artık faizin her türünün tamamen haram kılındığı tekit edilmiş oldu.

Faizin haram kılınması faizle kredi veren ve bu yolla servet edinen kesimlerin ilk etapda tepkisine sebebiyet vermiş görünüyor. Nitekim onlar, "*Alışveriş de faiz gibidir*"[699] demekteydiler. Onlar alacağın vadesi dolduğunda yapılan ziyadeyi, akdin başlangıcındaki malın bedeliyle bir görmekteydiler.[700] Aslında onların faizi alışverişe değil de alışverişi faize benzetmeleri dahi, faizi ne kadar çok içselleştirdiklerinin ve faizsiz bir ekonomik yapıyı tasavvur edemediklerinin göstergesidir. Faizin

694 Müslim, Müsakat 39 (1593); Nesai, Büyû 41 (4553).

695 Kallek, *Asr-ı Saadet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, s. 67.

696 Taberi, *Tefsirü't-Taberi*, C. 5, s. 66; İbn Mace, Ticarat, 2276.

697 Kur'an, Rûm, 30/39.

698 Kur'an, Âl-i İmrân, 3/130.

699 Kur'an, Bakara, 2/275.

700 Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtubi, *El-Camiu li Ahkami'l-Kur'an*, Kahire: El-Mektebetü't-Tevfikiyye, t.y., C. 3, s. 311.

haram kılındığını belirten ayetin tefsiri ile igili şu ifadelere yer verilmektedir: "*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın*"[701] ayeti Abbas b. Abdulmuttalip ve Beni Mugire'den bir adam hakkında nazil oldu. Onlar, cahiliyede ortaktılar ve Sakif'ten bazı kimselere faizli borç vermekteydiler. İslam geldiğinde onların faiz geliriyle elde ettikleri büyük bir serveti vardı. Allah-u Teala, "*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın*"[702] ayetini indirdi.[703] Hz. Peygamber de, H. 10'da, Veda Hutbesinde, orada toplananlara faizin haram kılındığınıduyurdu.[704]

Faiz yasağı hakkındaki bir başka rivayette yer aldığına göre, Sakif kabilesi, Hz. Peygamberle insanlardan faiz alacaklarının devamı ve vereceklerinin kaldırılması hususunda anlaşma yapmışlardı. Mekke'nin fethinden sonra Beni Amr b. Umeyr b. Avf, Beni Mugire'ye gelerek faiz alacaklarını talep etti. Çünkü Beni Mugire cahiliye döneminde bunlara faiz ödemekteydi. İslam geldiğinde Beni Amr'ın, Beni Mugire'den çok büyük miktarda faiz alacağı bulunmaktaydı. Beni Mugire ise İslam döneminde bu ödemeyi yapmak istemedi. Mekke'ye o dönemde vali olarak göderilen Attab b. Useyd durumu bir mektupla Hz. Peygamber'e bildirdi. Bunun üzerine, "*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın. Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Resûlüyle savaşa girdiğinizi bilin.*"[705] ayetleri nazil oldu. Hz. Peygamber cevap olarak Attab'a

701 Kur'an, Bakara, 2/278.

702 Kur'an, Bakara, 2/278.

703 Taberi, *Tefsirü't-Taberi*, C. 5, s. 49-50.

704 Müslim, Hac 19 (1218); Ebu Davud, Menasik 56 (1905).

705 Kur'an, Bakara, 2/278-279.

bu ayetleri yazarak razı olmadıkları takdirde kendilerine savaş ilan etmesini bildirdi.[706]

Sakif ve benzeri faizli kredi veren ve bu yolla servet edinen kabileleri faiz alacaklarını terk ederek anaparaları ile yetinmek zorunda bırakmak önemli bir zorlamaydı. Bu durumda maddi bakımdan büyük bir kayıp yaşamış olmaktaydılar. Kur'an ise onlara faizi terketmelerini, anaparalarıyla yetinmelerini ve insanlara borç verdiklerinde faizsiz olarak borç vermelerini emrediyordu. Bu durum elbette faizli kredi ile servet biriktiren kimselere zor geldi. Hatta Bakara Suresi'nde faizi yasaklayan ayetlerin hemen sonrasında borçlarla ilgili gelen ayette, "*Eğer borçlu darlık içindeyse, ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin. Eğer bilirseniz, (borcu) sadaka olarak bağışlamanız, sizin için daha hayırlıdır*"[707] buyrularak, borçluya darlıktan çıkana kadar kolaylık sağlama emredilmekte ve hatta darda olana alacağını bağışlama tavsiye edilmektedir.

Hz. Peygamber ve sahabeler, faiz yasağının uygulanması üzerinde hassasiyet gösterdi. İbn Mes'ud, Hz. Peygamber'in faiz alanı, vereni, bu işe kâtiplik edeni ve şahidlik edeni lanetlendiğini rivayet etmektedir.[708] Bu rivayet hemen tüm hadis kitaplarında farklı sahabelerden aktarılmıştır.[709] Faize yol açabilecek her tür alışveriş de yasaklanmıştır. Birgün Bilal, *berni*[710] hurmasıyla Hz. Peygamber'in yanına geldi. Hz. Peygamber'in onu nereden aldığını sorması üzerine Bilal, elindeki kötü kalite hurmanın iki sa'ına karşılık bir sa' iyi kalite hurmayı aldığını söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Eyvah! Faizin aynısı

706 Taberi, *Tefsirü't-Taberi*, C. 5, s. 50.

707 Kur'an, Bakara, 2/280.

708 Kurtubi, C. 3, s. 319.

709 Buhari, Büyû 25 (2086); Müslim, Müsakat 40 (1597); Davud, Büyû 4 (3333); İbn Mace, Ticarat 58 (2277).

710 Berni, İyi cins bir hurma türüdür.

olmuş. Böyle yapma. Şayet hurma satın almak istersen onu başka bir şeyle sat ve sonra onunla satın al" dedi.[711]

Hz. Peygamber gayrimüslimlerle anlaşmalarında faiz yasağına uymalarını ve aralarında faizli işlemler yapmamalarını şart koşuyordu. Necran Hıristiyanları ile yapılan anlaşmada aralarında faizli işlem yaptıkları takdirde zımmi hükmünden çıkartılacakları yer almaktadır.[712] Nitekim Hz. Ömer döneminde faize bulaştıkları için yurtlarından çıkartılarak Irak ve Şam tarafına sürüldüler. Bunlar Irak'a gelerek, Kufe yakınlarında Necraniye adını verdikleri yere yerleştiler.[713]

Hz. Peygamber'den sonra Dört Halife de faiz hükümlerini uygulamada gerekli kararlılığı gösterdi. Ebu Bekir, Şam'da bulunan ordu komutanlarına gönderdiği talimatta faiz diyarında bulunduklarını, bu nedenle altın, gümüş ve yiyecek maddelerini kendi cinsleri ile farklı ağırlıklarda satmamalarını emretmişti. Ebu Bekir, Şam'da bulunan ordu komutanlarına yazdığı mektupta, "Sizler faiz topraklarında bulunuyorsunuz. Altını altınla ağırlığı ağırlığına denk olmadıkça satmayınız, gümüşü gümüşle ağırlığı ağırlığına denk olmadıkça satmayınız, yiyeceği yiyecekle ölçüsü ölçüsüne denk olmadıkça satmayınız" demekteydi.[714]

Hz. Ömer'in faiz konusundaki hassasiyeti bilinmektedir. Hatta bir kimsenin başka bir şehirde almak üzere bir başkasına gıda ürünleri dahil aynî borç vermesine itiraz etmekteydi. Bu alışverişten doğan yol masraflarını dahi faiz görmekteydi.[715] Yine Hz. Ömer'in Necranlıları yurtlarından çıkarmasının gerekçeleri arasında, Hz. Peygamberle yaptıkları anlaşmadaki

711 Buhari, Vikale 11 (2312); Müslim, Musakât 40 (1598).

712 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, s. 86; Hamidullah, C. 1, s. 622.

713 Ebû Ubeyd, 1989, s. 281-282.

714 İbn Hacer el-Askalânî, t.y., El-Metalibü'l-Âliye, Kitabu'l-Büyû 1299.

715 Muvatta, Kitabu'l-Büyû 91.

faiz yasağını ihlal etmeleri gösterilmektedir.[716] Bir başka örnekte Abdullah b. Mes'ud'un, beytülmalde bulunan alacağını daha azına sattığını öğrenen Hz. Ömer'in derhal bunu yasakladığı görülmektedir.[717] Hz. Ömer'in faiz hükümlerini uygulamadaki titizliği ile ilgili çok fazla örnek bulunmaktadır. Onun bu hassasiyetini özetleyen rivayetlerden biri, ilgili hükümleri bilmeden pazarda ticaret yapanlara kırbaçla vurarak, "Faizi bilmeyen bizim pazarımızda oturmasın" demesidir.[718] Hz. Ali'nin de benzer bir şekilde, "Kim fıkhını bilmeden ticaretle uğraşırsa faize bulaşır" dediği aktarılmaktadır.[719]

Faizin haram kılınmasının, bilhassa toplumun alt gelir gruplarının lehine olmak üzere önemli sonuçları olduğu düşünülebilir. Faizin, doğrudan maliyetlerle ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla faizin olduğu bir ekonomide, her hangi bir malın, üretim aşamasından pazara gelinceye kadar geçirdiği süreçlerde uygulanan faiz, o malın maliyetini artırır. Öyleyse, faizin olduğu bir ekonomide, her bir birim malın maliyeti, faiz oranı kadar fazlalık içermektedir. Bu durumun tam tersi olarak, faizin kaldırılmasıyla maliyetler de faiz oranına paralel olarak düşecektir. Maliyetlerdeki düşüş ürünün satış fiyatına da yansıyacağından, faizsiz bir ekonomide üretilen bir mal, faizin olduğu bir yerde üretilen mala göre daha ucuz olacaktır. Fiyatın yanı sıra arzda da bir artış meydana gelir. İster üretim yapılarak isterse de başka bir üretim bölgesinden getirilerek piyasaya mal arz edilsin, faizsiz bir ortamda, faizin olduğu duruma göre aynı sermaye ile arzedilen malın miktarı artacaktır. Üretim olanaklarının çok sınırlı olduğu Arap Yarımadası'nda mal bolluğu arzu edilen bir durumdur. Nitekim

716 Ebû Ubeyd, s. 281-282.

717 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 657.

718 Kettânî, C. 2, s. 82.

719 Ali b. Ebî Talib Abdimenaf, *Nehcü'l-Belaga*, Kum: Dârü'l-Hicre, t.y., Nehcü'l-Belaga, s. 555.

Hz. Peygamber, Medine'de pazara girişte alınan vergiyi de kaldırmıştı. Pazara girişte alınan verginin kaldırılması, buranın cazibesini artırarak mal bolluğu sağlamakta ve maliyetleri düşürmekteydi. Aynı şekilde faizin olmayışı da maliyetleri düşürmekte ve mal arzını artırmaktadır. Mal bolluğu ve fiyatların düşmesi, alt gelir gruplarının lehine bir durumdur.

Faiz yasağının bir başka sonucu ise tüketim amaçlı borçlanmak zorunda olan kesimlerin ki burada da alt gelir grupları başı çekmektedir, lehine oluşan sonuçtur. Faizli bir ekonomide, faizle kredi almak zorunda olan kesimler, aslında gelecekteki tüketimlerinden kısmakta veyahut da tasarruflarından vazgeçmektedirler. Yani gelecekte yapacakları tüketimi veya tasarrufu yapmayarak bunu faiz olarak vermektedirler. Faizin sıfır olduğu bir durumda tüketiciler, gelecekteki tüketimlerinden veya tasarruflarından vazgeçmiş olmamaktadırlar. Faizin kalkmasıyla üretim maliyetlerindeki düşüşle birlikte borçlanmanın maliyetinin de düşmesiyle birlikte, alt gelir gruplarının refahında bir artış söz konusu olmaktadır. Bunun toplumun refahının artırılmasında ve eşitsizliğin giderilmesinde katkısı olduğu düşünülebilir.

5. 3 Kredi

İslam'da faizin kesin olarak haram kılındığı, Hz. Peygamber ve Dört Halife'nin faiz yasağını uygulamada sıkı bir tutum izlediği bilindiğine göre akla başta tüccar ve esnaf olmak üzere dönem insanlarının kredi ihtiyaçlarını nasıl karşıladığı sorusu gelmektedir. Sözlükte "*Para, mal veya para cinsinden bir değerin belirli bir vade ve koşulla geri alınmak üzere verilmesi*"[720] olarak tanımlanan kredi, bir malın başka bir malla derhal değiştirilememesinden, araya zorunlu olarak bir zaman süresi

720 Yılmaz ve diğerleri, *İktisat Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, 2011, s. 278.

girmesinden doğmuştur.[721] Sabri Orman'ın da belirttiği gibi kredi kavramı, esasen günümüzde faiz ilişkisini de içermektedir. Çünkü krediyi alanın, krediyi verene bir bedel ödemesi gerekmektedir ki buna faiz denmektedir.[722] Halbuki Kur'an'da faizin yasaklandığı ayetlerde, faiz alacaklarının terk edilmesi emredildiği gibi bunu takip eden ayette, *"Eğer borçlu darlık içindeyse, ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin. Eğer bilirseniz, (borcu) sadaka olarak bağışlamanız, sizin için daha hayırlıdır"*[723] denilerek, borçluya, darlıktan çıkana kadar kolaylık sağlama emredilmekte ve hatta darda olana alacağını bağışlama tavsiye edilmektedir. Dolayısıyla İslam'da hiçbir menfaat beklemeksizin karşılıksız olarak borç verme emredilmekte ve buna *karz-ı hasen* denilmektedir.

Hz. Peygamber ve Dört Halife asrında kredi sağlama yollarından biri, belki de ilk akla geleni karz yani ödünç alma yoluydu. Servet sahibi kimseler toplum içerisinde borç alma ihtiyacı duyan kimselere karz-ı hasen olarak kredi sağlamaktaydılar. Hz. Peygamber'den yapılan rivayetlerde buna teşvik olduğu gibi uygulamada da bunun pek çok örneği mevcuttur. Hatta talep olmadığı halde karza ihtiyacı olan olup olmadığını araştıran kimseler bulunmaktaydı. Kays b. Sa'd, bir arazisini 90.000 dirheme sattıktan sonra Medine sokaklarında tellâl dolaştırarak borç almak isteyenlerin evine gelmesini duyurmuştur. Kays, 90.000 dirhemin 40 veya 50 bin dirhemlik bölümünü borç olarak dağıttı.[724] İflas eden biri olduğu zaman servet sahibi zengin kimseler bunların borçlarını ödemekteydiler. Medine'de iflas eden bir kuyumcunun, 9000 dinar borcunun ödemesinin tamamını Ubeydullah b. Abbas üzerine almıştı.[725] Borçlanma

721 Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981, s. 243.

722 Sabri Orman, İktisat, Tarih ve Toplum, İstanbul: Küre Yayınları, 2010, s. 229.

723 Kur'an, Bakara, 2/280.

724 Kallek, *Asr-ı Saadet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, 1997, s. 82.

725 İbn Habib, s. 146.

tüketim amaçlı olduğu gibi ticarî sermaye için de olmaktaydı. Ticaret erbabı varlıklı kimselerin vefatlarında terekelerinden yüklü miktarda borçlarının ödenmesi, bunların bu kredileri sadece tüketim amaçlı almadıklarının delilidir. Ticaretle uğraştığı ve büyük bir servete sahip olduğu bilinen Zübeyr b. Avvam'ın öldüğünde borçlarının toplamı 2.200.000 dirhemi buluyordu.[726]

Şahısların dışında beytülmâlde fertlere kredi verme işlevi görüyordu. Hz. Osman, beytülmâl'e 100.000 dirhem borçlanınca bunun için Abdullah b. Erkam tarafından borç senedi düzenlendi. Ali, Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebi Vakkas ve Abdullah b. Ömer de buna şahit olarak yazıldı. Hz. Osman, vadesi gelince bu borcunu ödedi.[727] Kaynaklarda, Hz. Osman'ın hazineye olan borcunun toplam 500.000 dirheme ulaştığına ilişkin bilgilerde bulunmaktadır.[728]

Beytülmâlden halifelerin dışında başka kimseler de kredi kullanıyordu. Hz. Osman, beytülmâlden akrabalarına verdiği borçlardan ötürü, beytülmâli akrabalarının hizmetine sunmakla suçlandı. O da bu borçları kendi üzerine aldı.[729] Hz. Osman'ın, beytülmâle olan borcunun 500.000 dirhemi bulacak kadar yüksek olmasının sebebinin, onun akrabalarının borçlarını üzerine almasından kaynaklandığı da iddia edilmiştir. Ebu Süfyan'ın boşadığı karısı Hind bintu Utbe, Hz. Ömer devrinde beytülmâlden ticaret yapmak amacıyla 4000 dirhem borç aldı.[730] Kufe'de, Abdullah b. Mes'ud'un valiliği döneminde Sa'd b. Ebi Vakkas beytülmâlden borç aldı.[731]

726 Buhari, Hums 12 (3129).

727 Ahmed b. Yahya b. Cabir Belazuri, *Kitabu'l-Cümeli min Ensabi'l-Eşraf*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996, C. 6, s. 173.

728 Belazuri, *Kitabu'l-Cümeli min Ensabi'l-Eşraf*, C. 6, s. 208.

729 Belazuri, *Kitabu'l-Cümeli min Ensabi'l-Eşraf*, C. 6, s. 178.

730 Taberi, *Tarihü't-Taberi*, C. 4, s. 221.

731 Taberi, *Tarihü't-Taberi*, C. 4, s. 251.

Beytülmâl sadece fertlere kredi vermiyor aynı zamanda kendisi de dar dönemlerde iç borçlanma yoluna gidiyordu. Hz. Peygamber'in, bazı savaşların masraflarını karşılamak için servet sahibi kimselerden beytülmâl adına borçlar aldığı tarihî kaynaklarda yer almaktadır. Nitekim Mekke'nin Fethi yılında, Abdullah b. Ebi Rebia'dan 1000 dirhem borç aldı ve Hevazin seferinden sonra elde edilen ganimetlerle bunu ödedi.[732] Bir başka rivayette Hz. Peygamber'in, Safvan b. Ebi Ümeyye'den 50 bin dirhem, Abdullah b. Ebi Rebia'dan 40 bin dirhem, Huveytıb b. Abduluzza'dan 40 bin dirhem borç aldığıaktarılmaktadır.[733]

Kredi konusunda karzın dışında bireysel boyutta başka yöntemler de görülüyordu. Bunlardan biri vadeli olarak satılan bir malın peşin fiyata geri alınması, diğeri ise ileri tarihte çıkacak bir atânın nakden daha ucuza satılmasıdır.[734] Bu tür yöntemler muhtemelen bireysel olarak gerçekleşti fakat faiz olacağı düşüncesi ile yasaklandığı için toplum içerisinde yaygınlık kazanmadı. Bir kadın, Zeyd b. Erkam'a, atâsını aldığında ödemesi şartıyla vadeli olarak 800 dirheme sattığı bir cariyeyi, sonra ondan 600 dirheme geri satın aldı. Kadın, yaptığı bu alışverişin doğru olup olmadığını Hz. Aişe'ye sordu. Hz. Aişe ise ona, "*Bu ne kötü bir satış ve bu ne kötü bir satın alma*" diyerek cevap verdi.[735] Kurtubi'nin Tefsir'inde de, Şa'rani'de olduğu gibi, cariyeyi vadeli satın alıp sonra peşin satanın Zeyd b. Erkem olduğu geçmektedir. Kurtubi'nin anlatımına göre Aliye bintu Enfa' ve Ummu Muhabbe adında iki kadın Mekke'ye gittiler ve burada Hz. Aişe'yi ziyaret ettiler. Ümmü Muhabbe, Aişe'ye, "Benim bir cariyem vardı. Ben onu

732 Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, C. 2, s. 863.

733 Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, C. 2, s. 863.

734 Kallek, *Asr-ı Saadet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, s. 75.

735 Ebü'l-Mevahib Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali Şa'rani, *Keşfü'l-Gumme an Cemii'l-Ümme*, Dımeşk: Darü't-Takva, 2008, C. 2, s. 34.

Zeyd b. Erkam'a, atâsını alınca ödemek üzere 800 dirheme sattım ve daha sonra onu nakit olarak 600 dirheme geri satın aldım" dedi. Bunun üzerine Aişe onlara, "*Bu ne kötü bir alışveriş. Zeyd'e haber verin tevbe etmediği sürece Hz. Peygamber'le yaptığı cihadın sevabını kaybetti*" diye cevap verdi. Kadın ona, "*Ben ondan sadece anaparamı alırsam görüşün nedir?*" diye sorunca o da, "*Bundan böyle kime Rabbinden bir öğüt gelir de (o öğüte uyarak) faizden vazgeçerse, artık önceden aldığı onun olur. Durumu da Allah'a kalmıştır (Allah, onu affeder)*"[736] ayetiyle cevap verdi.[737] Ancak Ebu Yusuf'un, Âsâr'ında yapılan işlem tam tersi olarak zikrediliyor. Yani Ebu Yusuf'un rivayetinde, cariyeyi 800 dirheme vadeli satan ve 600 dirheme geri satın alan Zeyd b. Erkam olarak görülmektedir.[738] Kredi sağlamak amacıyla yapılan ve fıkıhta *ıyne* satışı olarak tarif edilen bu yöntemler çok tartışılmıştır. Iyne satışı bir kimsenin kredi sağlamak amacıyla vadeli olarak yüksek fiyata aldığı bir malı, aynı kişiye, peşin olarak daha ucuz fiyata satmasıdır.[739] Bazen bu işlemde üçüncü bir şahıs yer alabilir. Vadeli olarak malı alan kimse, bu malı peşin olarak üçüncü bir şahsa satar, o da tekrar ilk şahsa malı satar. Iyne satışı, Ebu Hanife'ye göre üçüncü bir kişi araya girmeden yapılmışsa meşru değildir. Şâfii ve Zahirilere göre ıyne yapılmaması gerekmekle birlikte sonuç itibariyle alışveriş geçerli olur. Iyne satışı, Maliki ve Hanbelilere göre seddü'z-zerai ilkesi gereğince batıl[740] kabul edilmektedir.[741] Fıkhi tartışmalar bir kenara

736 Kur'an, Bakara 2/275.

737 Kurtubi, C. 3, s. 314.

738 Yakub b. İbrâhim b. Habib el-Ensârî el-Kufi Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, Kahire: Matbaatü'l-İstikam 1355, s. 186.

739 Döndüren, s. 228.

740 Batıl, Bir ibadetin veya hukukî işlemin temeldeki bir eksiklik veya bozukluk sebebiyle hükümsüz olması mânasında kullanılan fıkıh terimidir (Ali Bardakoğlu, "Butlân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1992, C. 6, s. 476).

741 Döndüren, s. 228.

bırakılırsa ilk dönemde bu tür işlemlere iyi gözle bakılmadığı yukardaki rivayetten de anlaşılmaktadır.

5. 3. 1 Kredi Araçları

Ticaretin yaygın bir ekonomik faaliyet olması, buna dayalı vadeli ve peşin işlemlerin gerçekleşmesi, kredi kullanımının olması, paraların bir yerden bir yere naklinin gerekmesi sonucu bir takım ödeme araçları ortaya çıkmıştır. Bunların başında borcun başkasına havalesi gelir. Havale, borçlunun, borcun ödenme sorumluluğunu başka bir kimseye yüklemesi olarak tarif edilebilir. Bunun gerçekleşmesi için yazılan belgeye, günümüzde poliçe denilmektedir. Geçmiş dönemde poliçe süftece olarak isimlendirilmekteydi. Süftece düzenlemek suretiyle borç, asıl borçlu tarafından (keşideci) değil de kendisinin belirlediği süfteceyi kabul eden kişi (muhatab) tarafından alacaklıya (lehdar) ödenmekteydi.

Aslında Bakara Suresi 275. Ayetten itibaren takip edilirse öncelikle faizin net olarak haram kılındığı, arkasından borçlarla ilgili hükümlerin yer aldığı görülür. Bakara Suresinin 282. Ayeti[742] tamamen borçlarla ilgili düzenleme yapmaktadır. Bu

742 Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adaletle yazsın. Yazıcı, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın, (her şeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın. Üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın ve Rabbi olan Allah'tan korkup sakınsın da borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin (hepsini tam yazdırsın). Eğer borçlu, aklı ermeyen, veya zayıf bir kimse ise, ya da yazdıramıyorsa, velisi adaletle yazdırsın. (Bu işleme) şahitliklerine güvendiğiniz iki erkeği; eğer iki erkek olmazsa, bir erkek ve iki kadını şahit tutun. Bu, onlardan biri unutacak olursa, diğerinin ona hatırlatması içindir. Şahitler çağırıldıkları zaman (gelmekten) kaçınmasınlar. Az olsun, çok olsun, borcu süresine kadar yazmaktan usanmayın. Bu, Allah katında adalete daha uygun, şahitlik için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha elverişlidir. Yalnız, aranızda hemen alıp verdiğiniz peşin ticaret olursa, onu yazmamanızdan ötürü üzerinize bir günah yoktur. Alışveriş yaptığınız zaman da şahit tutun. Yazana da, şahide de bir zarar verilmesin. Eğer aksini yaparsanız, bu sizin için günahkârca bir davranış olur. Allah'a karşı gelmekten sakının. Allah, size öğretiyor. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir. (Bakara 2/282).

ayette borçların yazılmasını emretmesi, senet kullanımını ortaya çıkarmıştır. Bu senetlere o dönemde *sak* da denilmekteydi. Biz bu senet ve sakların, günümüzde olduğu gibi ciro etmek suretiyle esnaf arasında dolaşıp dolaşmadığını tam olarak bilmesek de borcun havalesine izin verilmesinden ve havale işlemlerinin yapılmasından sak veya senetlerin piyasada borç ödeme aracı olarak dolaştığı yorumunu yapabiliriz. Said b. As, hastalığı ağırlaşıp da ölümü yaklaştığında oğlu Amr'a borçlarını hesaplattırdı ve 90 bin dinarlık borcu olduğu tespit edildi. Bu borcunu oğlu Amr üstlenerek, tüm sakları ödedi. Said'in, bu borçlarının 70 bin dirhemini üçüncü şahıslara yardım amacı ile üzerine aldığı ve kendi adına düzenlettirdiği saklardan kaynaklanıyordu.[743]

İlk asırdan itibaren, Hz. Peygamber'in izin vermesi nedeniyle havale işlemine ticarî hayatta başvurulmaktaydı. Havale ile ilgili olarak Buhari'de yer alan hadiste "*Herhangi biriniz (alacağını ödemesi için) zengin birine havale edildiğinde bunu kabul etsin*"[744] denilmektedir. Böylece gerek Yarımada içerisinde gerekse de daha uzak mesafeler arasında havale işlemi gerçekleşti ve bunun için süfteceler hazırlandı. Borçların havalesi yani süftece kullanımı ticarî işlemleri kolaylaştırmakta ve para transferinden kaynaklanabilecek riski ortadan kaldırmaktaydı.[745] Ticaretle uğraşan sahabelerin havale işlemi yaptıkları bilinmektedir. Abdullah b. Zubeyr, Mekke'de aldığı nakde karşılık Basra ve Kufe'deki temsilcilerine ödeme emirleri (süftece) gönderirdi. İbn Abbas'ın Mekke'den Kufe'ye havaleler yaptığı rivayetler arasında bulunmaktadır.[746] Taşıma masraf

743 Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belazuri, *Ensâbü'l-eşraf*, Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasi'ş-Şarkiyye, 2009, C. 4I, s. 436.

744 Buhari, Havalat 1 (2287).

745 Kallek, *Asr-ı Saadet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, s. 83.

746 Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsi, *Mebsut*, İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008, C. 14, s. 62.

ve zorlukları nedeniyle kendisinden menfaat elde edildiğinden dolayı, borcun başka şehirde ödenmesinin şart koşulması uygun görülmemekteydi. Bununla birlikte taşıması zorluk ve masraf içermediği takdirde bunda bir sakınca görülmedi. Ali, İbn Abbas, Hasan b. Ali, İbn Zübeyr gibi sahabeler bunda beis görmeyen sahabeler arasında yer alıyordu.[747]

Abdullah ibn Abbas'a süftece hakkında sorulduğunda bunda bir sakınca görmediğini söyledi. İbn Zübeyr'in Mekke'de tacirlerden dirhem aldığı ve onlara bunun ödenmesi için Irak'ta bulunan Mus'ab b. Zübeyr'e hitaben yazılmış belge verdiği, bunda Abdullah b. Abbas'ın bir sakınca görmediği anlatılmaktadır.[748] Serahsi'de yer alan rivayette, İbn Abbas'ın, Irak'taki tacirlerin, şart koşulmaması kaydıyla, daha iyi para ile ödeme yapılmasında sakınca görmediği bildirilmektedir.[749]

Havaleyi anlatıken de ifade ettiğimiz gibi ticarî senetler dahil, çeşitli muamelelerde kullanılan yazılı belgelere *sak* adı verilmekteydi. Farsça kökenli bir kelime olup tasdikname, muahede anlamına gelen sak, istihkak senedi, ödeme emri, çek, temlikname, icare ve borç senedi, ibraname, kefaletname, vekâletname, rehin ve emanet makbuzu, mükâtebe senedi, tayin menşuru, eda tezkiresi, iktânâme gibi resmi ve kıymetli evrakları ifade etmektedir.[750] Borç senedi/süftece görevi gören ikili ilişkilerde düzenlenen evraklar İslam öncesi dönemden beri Araplar arasında bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Hz. Ömer, H. 18'de meydana gelen kıtlık döneminde, Mısır, Şam ve Irak'tan talep ettiği yardımların ihtiyaç sahiplerine dağıtımı için önceden saklar yani günümüz anlamıyla istihkak belgeleri (karneler) hazırlattı

747 İbn Kudame, C. 4, s. 390.

748 İbn Kudame, C. 4, s. 390.

749 Serahsi, C. 14, s. 62

750 Cengiz Kallek, "Sak" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2008, C. 35, s. 584.

ve bunları ihtiyaç sahiplerine dağıttı. İşte bu belgelerin dağıtılmasından sonra bir sak piyası oluştu. Tacirler, kendi aralarında henüz malları teslim almadan önce, sakların alım satımını yapıyorlardı.[751] Kaynaklarda yer aldığına göre sak sahiplerinin elinde bulunan sakları, mal tesliminden önce peşin olarak alanlardan biri de Hakim b. Hizam idi. İstihkakların dağıtımını görmek üzere Car Limanına giden Hz. Ömer, Hakim b. Hizam'ın sakları peşin olarak topladığını ve bu işten yüksek kârlar elde ettiğini gördü. Hakim satın aldığı 100 dirhem sakdan 100 dirhem kâr elde ediyordu. Hz. Ömer, bu işlemi malın aynını kabzetmeksizin satış saydı ve Hakim'e kazandığı parayı hak sahiplerine geri iade etmesini emretti. Hakim ise yaptığı işin haram olduğunu bilmediğini ve hak sahiplerini bulmasının imkânsız olduğunu fakat anaparasını alıp, kârını tasadduk edeceğini söyledi.[752]

Benzer bir durum Emeviler döneminde, Mervan b. Hakem devrinde de gerçekleşti. Car'da tacirin malları henüz teslim almaksızın sakları alıp satmalarına şahit olan Zeyd b. Sabit ve Ebu Hureyre, Halife'nin yanına çıkarak *"Faizli satışı helal mi kıldın?"* diyerek ona durumu bildirdiler. Bunun üzerine Mervan muhafızlarını göndererek tacirlerden geri topladığı sakları sahiplerine iade ettirdi.[753]

Her iki uygulamadan yola çıkarak kıymetli evrakların peşin fiyata üzerindeki değerinin altında alınmasının sahabe tarafından faiz olarak algılandığını düşünebiliriz. Yalnız örneklerde yer alana saklar karne özelliği taşımaktaydı yani istihkak belgesiydi. Dolayısıyla istihkakın henüz teslim alınmadan iskonto ile satışı söz konusuydu. Karne haricinde çek ve senetlerin yani muayyen bir alacağın vadesinden önce peşin bir bedel karşılığında iskonto ile satılması, piyasa tabiriyle çekin veya

751 İbnu Abdulhakem, s. 223.

752 İbnu Abdulhakem, s. 223-224; Muvatta, Büyû 43;

753 Muvatta, Büyû 44.

senedin kırdırılması ise açık olarak faizli işlemdir. Atâ belgesi olan sakların mal karşılığında değiştirilmesinde sakınca görmeyen alimler de bulunmaktadır. İbn Ebi Şeybe'nin, Musannef'inde, İbrahim en-Nehai'nin sakla kumaş satın alınmasını caiz gördüğü rivayet olunmaktadır.[754] Ancak yine aynı eserde Şa'bi'nin bunu caiz görmediği, kendisine üç dinar değerindeki bir sak ile elbise satın almanın hükmü sorulduğunda buna "uygun olmaz" dediği rivayet edilmektedir.[755]

5. 4 Ortaklıklar

Arap Yarımadası'nın eskiden beri ticaretin canlı olduğu bir bölge olması nedeniyle muhtelif ortaklık türleri İslam öncesi dönemlerden beri yapıla gelmekteydi. Esasen İslam ile birlikte bu ortaklık şekilleri aynen veya bir takım düzenlemelerle devam ettirildi. İslam'ın faizi yasaklaması ve fakat ticareti övüp teşvik etmesi üretici ve tacir için sermaye oluşturmada en önemli kurum olarak ortaklığı ön plana çıkartıyordu.

Yarımadanın Doğu ile Batı arasında aracı olması ve bölgelerarası mal akışını sağlaması büyük ticarî kervanların kurulmasını gerektiriyordu. Böylesine büyük kervanların kurulması sermeye ihtiyacını gündeme getirmiş bu da ortaklık kurumunun toplum tarafından benimsenmesini sağlamıştı. Bu nedenle Araplar arasında ortak için, komşu anlamına gelen *car* kelimesi kullanılmıştır. Car, gayrimenkülde ve ticarette ortağı ifadeediyordu.[756]

754 Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebu Şeybe, *El-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Asar*, Beyrut: Dârü't-Tac, 1989, C. 4, s. 465 (Büyû 22165).

755 İbn Ebu Şeybe, *El-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Asar*, C. 4, s. 465 (Büyû 22166).

756 Zebidi, C. 10, s. 478.

Tarihi kaynaklarda, Yarımada'nın farklı bölgelerinden tacirlerin yaptıkları ortaklıklara yer verilmektedir. Bu ortaklıklarda, tarafların ortaya koyduğu sermayeyle ticarî işlemler gerçekleştirilmekte ve daha sonra ortakların sayısına ve aralarındaki anlaşmaya göre kâr veya zarar paylaşılmaktaydı. Nevfel b. el-Haris, Abbas b. Abdulmuttalib'in İslam öncesi dönemde ortağıydı. Bunların aralarında ortaklığı mufavaza yoluyla idi. Aynı zamanda çok iyi dosttular. Abbas, Bedir günü esir düştüğünde fidyesini Nevfel ödemişti.[757]

İbn Hacer el-Askalani,[758] Kays b. Saib el-Mahzumi'nin cahiliye döneminde Hz. Peygamber'in ortağı olduğunu ve "*Resulullah (sav), cahiliyede benim ortağımdı. En hayırlı ortaktı*" dediğini haber vermektedir. Zeyd b. Erkam ve Berra b. Azib ortak olarak sarraflık yapmaktaydılar. Hz. Peygamber'e gelip yaptıkları işi haber verdiklerinde, onlara peşin olarak alıp sattıkları müddetçe bunda bir sakınca olmadığını yalnız vadeli işlem yapmamalarını söyledi.[759]

Yarımada'nın farklı bölgelerinden kimselerle de ticarî ortaklıklar kurulmaktaydı. Mekkelilerin Yemenli ve Hirelilerle ortaklıklar gerçekleştirdiği kaynaklarda görülmektedir. Hireli Ka'b b. Adiy, Hz. Ömer'in ortağıydı ve birlikte kumaş ticareti yapmaktaydılar. Hz. Ömer ile ortaklık yaptığını ve kumaş ticareti yaptıklarını İbn Hacer el-Askalani, el-İsabe'de kendisinden rivayet etmektedir.[760] Aynı zamanda İslam öncesi dönemde Hz. Peygamber'in ortağı olduğu da zikredilmektedir.[761]

757 Ali, C. 7, s. 407.

758 İbn Hacer el-Askalani, *El-İsabe fî Temyizi's-Sahabe*, s. 1241.

759 Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed Kastalani, *İrşadü's-Sari li-Şerhi Sahihi'l-Buhari*, c. 4, Beyrut: Dâru İhyaü'l-Türasi'l-Arab, (t.y.), s. 290.

760 İbn Hacer el-Askalani, *El-İsabe fî Temyizi's-Sahabe*, s. 1280.

761 İbn Hacer el-Askalani, *El-İsabe fî Temyizi's-Sahabe*, s. 1281.

İkili ortaklıkların yanısıra belkide en önemlisi çok sayıda kişinin katılımı ile gerçekleştirilen ortaklıklardı. Bin, bin beş yüz veya daha fazla deveden oluşan büyük ticarî kervanlar bireysel sermayeden ziyade *kırad* veya *mudarabe* adı verilen ortaklık türü ile oluşturulmaktaydı.

İslam, insanların kadimden beri uygulaya geldikleri ortaklık kurumunu kabul etti. Bununla birlikte, şirkete konulan anaparanın belirsiz olmaması, henüz mevcut olmayan bir şeyin veya alacağın sermaye olarak konulmaması gibi yasaklardan anlaşılacağı üzere,[762] sınırları belirleyerek, ortaklıkları karşılıklı hakların belirlendiği ve garantiye alındığı sağlam ve sağlıklı bir yapıya kavuşturdu.

İslam'da ortaklık mülk ve akit ortaklığı[763] olmak üzere iki ana başlık altında incelenmekle birlikte, burada akit ortaklıkları üzerinde durulacaktır. İki veya daha çok kişinin bir malda ve kârında ortak olmak üzere yaptıkları sözleşme[764] olan şirket veya ortaklığın farklı türleri bulunmaktaydı. Mutlak eşitlik üzere kurulan sermaye ortaklığı *mufavaza* olarak, eşitlik gözetilmeden kurulan sermaye ortaklığı *inan*, bir tarafın emeğini diğer tarafın ise sermayesini ortaya koyduğu ortaklık türü *mudarabe* olarak adlandırılmaktaydı. Aktin türüne göre de ortaklıkların aldığı isimler değişmektedir. Ortakların belirli bir miktar sermaye koymasına dayanan ortaklık sermaye ortaklığı; mal yerine sanat ve hünerlerini ortaya koymaları ve ortaklık taahhütüne dayanarak birlikte iş yapıp kârı aralarında paylaşmaları iş (ebdan/amel) ortaklığı olarak adlandırılmaktadır. Ortakların, sermaye yerine itibarlarını ortaya koyup, sermayesiz olarak, ödünç para veya vadeli alım satımla kâr elde etmelerine dayanan türüne kredi veya vücuh ortaklığı

762 İbn Kudame, C. 5, s. 127.

763 İbn Kudame, C. 5, s. 109.

764 Döndüren, s. 411.

denilmektedir.[765] Fıkıh kitaplarında, tür ve koşullarına göre detaylı olarak ele alınan akit ortaklıklarını İbn Kudame, Mugni'de, inan, ebdan, vucuh (kredi), mudarabe ve mufavaza olmak üzere beşe ayırmaktadır.[766]

Ortaklık türlerinden *mufavaza* sermaye miktarlarının eşit olmasına, kâr ve zararın da eşit olarak paylaşılmasına dayanır. Bu ortaklıkda, ortakların şirket sermayesi olabilecek mallarda özel mülkü bulunmaz. Ortaklar birbirlerinin hem vekili hemde kefilidirler.[767] Ortakların, şirket sermayesi olabilecek tüm mallarını şirkete dahil etmeleri gerekir.[768] Bu şirkete mufavaza denilmesinin nedeni, ortakların her birinin diğerini, kendisinin varlığında ve yokluğunda, kendi malında tasarrufa vekil kılmasıdır.[769] Mufavaza, ortakların miras, buldukları bir hazine, lukata gibi her şeyde ortak olamaları; diyetler gibi mali cezalarda, gasp edilen veya telef olan bir malın tazmininde her iki ortağında aynı sorumluluğa sahip olması nedeniyle Şafii tarafından kabul edilmemektedir. Sevri, Evzai, Ebu Hanife ve Malik ise mufavaza ortaklığının olabileceğini söylemektedirler.[770] Ebu Hanife, mufavaza ortaklığının sahih olabilmesi için ortakların hür ve Müslüman olmalarını, ortaklıktaki mallarının eşit olmasını şart koşmaktadır.[771] Şafii'nin, mufavazayı kabul etmeyip "*Mufavaza şirketi batıl değilse dünyada batıl olacak başka bir şey bilmiyorum*"[772] demesi, şirket sermayesi

765 Döndüren, s. 411.

766 İbn Kudame, C. 5, s. 109.

767 Döndüren, s. 412.

768 Bilmen, C. 7, s. 80.

769 Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubi İbn Rüşd, Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesıd, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1985, C. 2, s. 254.

770 İbn Kudame, C. 5, s. 139.

771 İbn Kudame, C. 5, s. 139.

772 Ebu Abdullah Muhammed b. İdris Şafii, *el-Umm*, Amman: Beytü'l-Efkari'd-Düveliyye, (t.y.), s. 608.

olabilecek her bir malda mutlak eşitliği sağlamanın imkânsız olduğunu değerlendirmesindendir. O, ancak inan şirketinin olabileceğini savunmaktadır. Mufavaza tüm gelir ve giderleri ortak olan ailelere daha uygun nitelik taşımaktadır.

Mufavaza ortaklığının uygulamada olabilmesi çok nadirdir. Ortaklardan biri, ortaklığın devam ettiği dönemde, sermaye olmaya elverişli bir mal elde etse mufavaza akdinin eşitlik şartı bozulmuş olur.[773] Buna göre ortakların eşit miktarda sermaye koymamaları veya kârı aralarında eşit olarak paylaşmamaları durumunda mufavaza ortaklığı ortadan kalkar. Şartları nedeniyle bu şirket daha çok aile mensupları arasında veya tüm kazanç ve giderleri ortak olan kabileler içerisinde gerçekleşme olanağı bulmaktaydı.

Udovitch, Avrupa'da uygulanan *compagnia*nın, mufavaza ortaklığıyla aynı özelliklere sahip olduğunu ve geniş aile veya kabileler için son derece uygun bir ortaklık türü olduğunu söylemektedir.[774] Compagnianın ayırt edici özelliği, mufavazada olduğu gibi, ortakların üçüncü şahıslara ve birbirlerine karşı sorumluluklarının sınırsız olmasıdır. Bu ortaklıkta risk oranının yüksek olması, ortaklığı birbirlerine tümüyle güvenen kimseler için uygun kılıyordu. Bu nedenle başlangıçta daha çok aile fertleri arasında yapılmaktaydı. Sonrasında aile mensuplarının dışındaki kişileri de kapsamına alacak şekilde genişledi.[775]

Ortaklıkta sermaye miktarlarının eşit olmadığı, kârın da sermaye oranlarına göre paylaşılmasının zorunlu olmadığı şirket türüne *inan* adı verilmektedir. İnanda zarar, sermaye oranlarına göre paylaşılmak zorundadır. Bu türde ortaklar bir

773 Bilmen, C. 7, s. 80.

774 Abraham Udovitch, *Partnership and Profit in Medieval Islam*, Princeton: Princeton University, 1970, s. 122.

775 Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 21.

birlerinin vekili olmakla birlikte kefili sayılmazlar. Bu nedenle ticaret izni verilmiş küçük çocuk gibi kefil olma sıfatlarına haiz olmayan kimseler de inan ortaklığı yapabilir.[776] İnan ortaklığının mufavazadan ayrılan en önemli özelliği her ortağa farklı miktarlarda sermaye koyma olanağı tanımasıdır. Sermayenin eşit miktarda koyulmasına rağmen kârın farklı miktarlarda paylaşılması da mümkündür.[777]

Ortaçağ Avrupasında uygulanan *societas*, İslam dünyasında uygulanan inan ortaklığıyla benzerlikler taşımaktadır. Societasda, inanda olduğu gibi, ortakların tümünün ortaklık sermayesine katkıda bulunması gerekmektedir. Bu türün Avrupa'da en yaygın olan şekline göre pasif ortak sermayenin üçte ikisini, aktif ortak ise üçte birini sağlıyordu ve aynı zamanda seferden kaynaklanan risklerle birlikte emeğini ortaya koyuyordu. Kârı ise aralarında eşit olarak paylaşıyorlardı.[778] Bu özellikler inan ortaklığında da bulunmaktadır. Ortaklardan biri sermayenin üçte birini diğeri üçte ikisini verir, sermayesi az olanın çalışması şart koşularak kârın aralarında eşit olarak paylaşımı üzerine akit yapılabilir. Böylece sermayesi az olan oratak malıyla sermayenin kârına, çalışmasıyla da ziyadesine müstehak olur.[779] Aralarındaki fark inanda ortakların sorumlulukları sermayeleri oranında sınırsız iken societasda sorumluluk başta konulan sermaye ile sınırlıdır.[780]

Sermaye sahibi olmayıp, itibar sahibi kimselerin bir araya gelerek oluşturduğu ortaklığa ise *vücuh* diğer bir adlandırmayla *kredi* ortaklığı denilmektedir. Vücuh genelde sermaye

776 Döndüren, s. 414.

777 İbn Rüşd, C. 2, s. 253.

778 Çizakça, s. 20.

779 Bilmen, C. 7. S. 89.

780 Çizakça, s. 20.

oluşturma amacı olarak görülmektedir.[781] Bu türe, ortakların sermeyeleri olmaması nedeniyle *mefâlis* şirketi de denilmektedir.[782] Ortaklar, itibarlarını kullanarak veresiye mal alıp satmak suretiyle elde ettikleri kârı aralarında paylaşırlar.[783] Vücuh ortaklığında, kârın paylaşımı hususunda iki farklı görüş bulunmaktadır. İlkine göre, ortaya bir sermaye koymamaları nedeniyle ortaklar kârdan paylarını, yaptıkları yatırım içerisinde tazminle yükümlü oldukları miktar oranında alırlar. İkinci görüş, inan ve mudarabede olduğu gibi, malı aldıktan sonra amellerini de ortaya koymaları ve bunda farklılıklara sahip olmalarından ötürü, kârı aralarında anlaştıkları oranda paylaşabileceklerişeklindedir.[784]

Ortaklardan birinin sermaye diğerinin ise emeğini ortaya koyduğu emek-sermaye ortaklığına ise *mudarabe* adı verilmektedir.[785] *Kıraz* olarak da adlandırılan Mudarabe, Arapça *darb* kelimesinden türetilmiştir ve ticaret amacıyla sefer yapmak demektir.[786] Kıraz ise kesmek, koparmak anlamına gelmektedir. Farenin elbiseyi kemirmesine kıraz denildiği söylenilmektedir. Mal sahibinin, malının bir kısmını ayırıp çalıştırmak üzere amile vermesi ve bunun karşılığında onun için belirli bir kâr ayırması nedeniyle kıraz olarak isimlendirilmiştir.[787] İslam öncesi dönemde Araplar arasında uygulanan ve İslam'ın ikrar ettiği mudarabe, sermaye sahibi bir adamın belirli bir miktar sermayeyi ticaret yapmak üzere bir adama vermesi ve amilin elde edilen kârdan aralarında ittifak ettikleri belirli bir kısmı almasıdır. Ortaya zarar çıkması durumunda, bunu sermaye

781 Çizakça, s. 7.

782 Serahsi, C. 11, s. 246.

783 Bilmen, C. 7, s. 80.

784 İbn Kudâme, C. 5, s. 141.

785 Döndüren, s. 426.

786 İbn Kudâme, C. 5, s. 134.

787 İbn Kudâme, C. 5, s. 135.

sahibi karşılar, amil zararı karşılamaz ancak emeği boşa gitmiş olurdu.[788] Muhtemelen ortaklıklar içerisinde en yaygın olan tür mudarabeydi.[789]

Mudarabe anlaşmasında ortaklar aralarında kârı belirlemede serbestirler. Burada kâr belirlenirken kesin miktarlar değil, oranlar belirlenir. Kârın paylaşım oranlarının başlangıçta net olarak belirlenmesi gerekir ancak mutlaka kazanç elde edilmesi şart koşulamaz. Örneğin bin dinar kazanırsan yarısı senindir gibi belirli bir kazancın gerçekleşmiş olması karşılığıda kâr alma şartı koşulamaz.[790] Ortaklardan herhangi birine, aralarında belirlenen kârın paylaşım oranlarının dışında, sabit bir bedel ödeme şartı koşulması da kabul edilmez.[791]

Müslümanlar mudarabeyi ilk dönemlerden itibaren çok farklı alanlarda uyguluyorlardı. Farklı eyaletlerde toplanan vergiler, tacirlere mudarabe usulü ile verilmek suretiyle Medine'ye gönderilmekteydi. Şeybani'nin, El-Asl'da zikrettiğine göre Hz. Ömer, yetim mallarını mudarabe olarak vermekteydi. Bu tacirler, yetimlerin mallarını Irak ve Hicaz arasında ticaret yaparak işletmekteydi.[792] Başka rivayete ise Hz. Ömer, Hz. Aişe ve İbn Ömer'in yetimlerin mallarını mudarabe olarak verdikleri bildirilmektedir.[793] Hz. Osman da mudarabe usulüyle ortaklık yapan sahabelerdendi.[794]

Hz. Aişe'nin, mallarının mudarabe ile işletilmesini sağladığı yetimlerden biri Kasım b. Muhammed'dir. Abdürrezzak'ın

788 İbn Rüşd, C. 2, s. 236.

789 Çizakça, s. 4.

790 Şirbini, t.y., C. 2, s. 313.

791 Muvatta, Kırad 5-6.

792 Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen b. Ferkad Şeybani, *el-Asl*, Beyrut:Daru İbn Hazm, 2012, C. 4, s. 119.

793 Şeybani, *el-Asl*, C. 4, s. 121.

794 Şeybani, *el-Asl*, C. 4, s. 120.

Musannef'inde yer alan rivayette, Kasım b. Muhammed, Hz. Aişe'nin yanında yetim olarak büyüdüklerini. Hz. Aişe'nin onlara ait malları mudarabe olarak işletilmek üzere deniz ticaretiyle iştigal eden kimselere verdiğini söylemektedir.[795] Abdürrezzak'tan aynı şekilde Hz. Ömer'in yetimlerin malını mudarabe yoluyla işlettiğine ve yetim mallarını mudarabe yoluyla işletmeyi emrettiğine dair bilgi yer almaktadır.[796] İbn Ebu Şeybe'nin Musannef'inde de benzer şekilde, Hz. Ömer, Hz. Aişe, Abdullah ibn Ömer ve Hasan b. Ali tarafından yetimlerin mallarının mudarabe olarak işletildiğine dair bilgiler yer almaktadır.[797]

Mudarabe ile Avrupa'da, Ortaçağ'da uygulanan *comenda* arasındaki benzerlik, comendanın kökeni hususunda Avrupalı iktisat tarihçilerini tartışmaya sevketti. Comendanın kökenleri ilk olarak Helen ve Roma uygarlıklarında araştırıldı. Comendanın Helen ve Roma kökenlerini ortaya koymaya çalışan ilk araştırmacılardan biri Goldschmidt oldu. Ona göre comendanın kökeni belirsizdir. Goldschmidt, comendanın İslam toplumlarında Hz. Peygamber'den beri uygulanan mudarabe ile aynı olabileceği gibi, Bizans şehirlerinde uygulanan fakat İustinianos kanunlarında yer almayan hukuk sistemi *vulgarrechtten* Müslümanlar tarafından alınıp uygulanmış olmasının da mümkün olabileceğini ileri sürdü. Weber ve Lasting ise eski Roma hukuku ile comenda arasında bir bağlantı olduğunu reddettiler.[798] Udovitch'in çalışmaları ise comendanın İslam toplumlarında uygulanan mudarabe ile taşıdığı benzerlikler nedeniyle, onunla aynı kökten olma olasılığının çok kuvvetli olduğunu ortaya koymaktadır. Çizakça'nın, Udovitch'ten aktardığına göre Talmud'da rastlanan *iska* ve Bizans'ta görülen

795 Abdürrezzâk, C. 4, s. 66-67 (Zekât 6983-6984).

796 Abdürrezzâk, C. 4, s. 67-68 (Zekât 6987-6988-6989).

797 İbn Ebu Şeybe, C. 4, s. 390 (Büyû 21367-21375).

798 Çizakça, , s. 9.

*chreokoininia*da zarar durumunda, emeğini ortaya koyana belirli miktarda yükümlülük verilmekteydi. Comendada ise, mudarabede olduğu gibi emeğini ortaya koyan aracıya zarar durumunda herhangi bir yükümlülük yüklenmiyordu.[799] Mudarabe İslam öncesi Arap Yarımadası'nda, kervan ticaretinin organizasyonu bağlamında gelişmiş, kendi iç koşullarından dolayı oluşmuş buraya özgü bir ortaklıktır. İslam fetihleriyle birlikte Yakındoğu, Kuzey Afrika ve ardından Güney Avrupa'da yayıldı.[800] Mudarabe, X. yy. sonlarıyla XI. yy.ın başlarında, İslam dünyasından, İtalyan liman şehirleri vasıtasıyla ticarî genişlemenin yaşandığı Avrupa'ya girdi.[801]

Ortaklıklar, karşılıklı olarak mutabık kalınan akitlerle hayata geçirilmektedir. Bu nedenle akitlerin hazırlanmasında uyulması gereken belirli esaslar bulunmaktadır. Her akit ortaklığın türünü, yatırım miktarını, kâr dağılımını ve çalışan ortak veya ortakların sınırlarını belirtilmek zorundadır. Akitlerde riayet edilmesi gereken bazı hükümler genel olup tüm şirket türlerini içine alırken bazıları, belli bir türe hasdır.

Şirket türlerin tamamınında uyulması gereken şartlardan biri ortaklar arasında kârın ne suretle paylaşılacağıdır. Şirkette üzerinde akdedilenin kâr olması hasebiyle, kârın nasıl paylaşılacağının belirlenmemesi durumunda ortaklık, fasit olmuş olur.[802] Kârın paylaşımında, oran belirlemek zorunluluğu vardır ve herhangi bir ortağa sabit bir miktar kâr tayin edilemez.[803]

799 Çizakça, s. 10.

800 Udovitch, *Partnership and Profit in Medieval Islam*, s. 172.

801 Abraham L. Udovitch, "Commercial Techniques in Early Medieval Islamic Trade" D. S. Richards (Ed.), *Islam and the Trade of Asia*, Oxford:Bruno Cassirer (Publishers) Ltd., 1970, s. 48.

802 Bilmen, C. 7, s. 81.

803 İbn Kudâme, C. 5, s. 148.

Ortaklıklarda bir başka husus şirket sermayesinin borç olmamasıdır.[804] Yani ortaklar, başkalarından olan alacaklarını sermaye olarak ortaya koyamazlar. Aynı zamanda sermaye olarak taahhüt edilen malın alım esnasında yani şirketin fiilen çalışmaya başladığı esnada gaib olmaması, mevcut olması gerekir. Şirket akdinin yapıldığı esnada mevcut olmaması akde zarar vermez. Ticaret malları ve taşınmaz mallar gibi nakid sayılmayan mallar üzerine şirket akdi yapılamaz.[805]

Mufavaza dışında diğer ortaklık türlerinde gayrimüslimlerle ortaklık yapılması, uygun görülmese de tamamen yasaklanmamıştır. Abdullah b. Abbas, kendisi dahil sahabelerin Yahudi ve Hıristiyanlarla ortaklığı hoş karşılamadığını söylemektedir. Bunun nedenini ise onların servetlerinin içerisinde İslam'ın haram gördüğü şarap satmak, faizli işlemlerde bulunmak gibi benzer muamelelerden elde ettikleri gelirler olmasına bağlamaktadır.[806] Hz. Peygamber'den alım ve satımın kontrolü Müslümanın elinde olması şartıyla Yahudi ve Hıristiyanlarla ortaklık yapılabileceği rivayet edilmektedir.[807] Buradan gayrimüslimlerle İslam'ın cevaz verdiği mallarda ve alanlarda ortaklıklar kurulabileceği anlaşılmaktadır.

Oraklık türleri ve bunlara ilişkin kaideler esasen insanların kadim zamanlardan itibaren yapa geldiği uygulamalarla şekillenmiştir. İslam, kendi sınırlarını çizip, yasaklarını ortaya koyduktan sonra insanların kendi aralarında oluşturdukları kadim kanunu tanımakla yetindi. İslam'ın bütün ortaklıkları kapsayan yasakları dört ilke etrafında dönmektedir.

Bu ilkelerin ilki, akdin dinin haram kıldığı bir malın ticaretini yapmak üzere gerçekleşmemesidir. Hiçbir ortaklık türü,

804 Bilmen, C. 7, s. 82.

805 Bilmen, C. 7, s. 82.

806 İbn Kudâme, C. 5, s. 110.

807 İbn Kudâme, C. 5, s. 110.

İslam'ın haram kıldığı malların üretimi ve ticareti üzerine kurulamaz. Bazı alimlerce gayrimüslimlerle ortaklık kurmanın kerih görülmesi bu gerçeğe dayanmaktadır. Onların ticaretinde, İslam'ın izin vermediği bitakım hususların olabileceği endişesi nedeniyle gayrimüslimlerle ticaret kurmak sakıncalı görüldü. Hz. Peygamber'in, ticaretin Müslümanın kontrolünde olması kaydıyla ortaklığa izin vermesi, yapılacak olan muamelelerde dinin haramlarından uzak olmayı sağlamak kasdıyladır.

İkinci ilke akitlerin faiz veya faiz şüphesi bulunan hükümleri içermemesidir. Faiz yasağı, İslam'ın ekonomik hayatta üzerinde titizlikle durduğu bir konudur. Bunun için akitlerde faize sebep olabilecek herhangi bir maddenin bulunması kesinlikle kabul edilmemektedir. Ortaklardan herhangi birine sabit bir miktar kazanç verilmesinin yasaklanması gibi hükümler buna binaen konulmuştur.

Üçüncü ilke akitte aldatma bulunmamasıdır. Ortaklıklar tam bir güven esasına göre ve kişilerin haklarını koruyacak, taraflardan birinin aldanmasına ve bu yüzden zarar görmesine sebep olmayacak şekil ve netlikde olmalıdır. Üçüncü ilkeyle bağlantılı son ilke, aktin belirsizlik içermemesidir. Esasen aldanmaların kaynağı belirsizliklerdir. Bir ortaklıkta kârın nasıl paylaşılacağının belirlenmemesi durumunda yapılan akit meçhul bir akittir. Bu belirsizlik ortaklardan birinin zarar görmesine ve aldanmasına yol açabilir. Ticaretin konusundan, kârın paylaşımına hiçbir hususta belirsizlik bulunmaması gerekir. Bu temel ilkeler kapsamına giren yasaklara dikkat edilmek suretiyle artık insanların kendi aralarında tecrübe ve birikimlerine dayanarak ortaklık kurmaları, aralarında sözleşme yapıp bunları uygulamalarında bir mahsur görülmemektedir. Hz. Peygamber, "*Müslümanlar, helali haram kılan ya da haramı helal*

kılan bir şart olmadıkça, kendi aralarında belirledikleri şartlara bağlıdırlar"[808] demek suretiyle akitlerin sınırlarını belirledi.

Çizakça, ortaklık kurumunun İslam dünyasında fıkıh kitaplarında ayrıntılı olarak ele alınıp standartlaştırıldıkça bütün İslam coğrafyasında yayılmasının daha da hızlandığını iddia etmektedir.[809] Aksini düşünmek de mümkündür. Ortaklıklar tüm İslam coğrafyasında hızla yayılınca, ortaklık kurumunun geleneksel olarak uygulanan yazılı olmayan kurallarının, yazıya döküldüğü ve fıkıh kitaplarında ayrıntılı olarak yerini aldığı söylenebilir. Ortaklıklarla ilgili ayrıntılı hükümlerin nedeni olarak dinin yasaklarına aykırı akitlerin olmasını engellemek ve aynı zamanda kurumsal bir ahenk oluşturmak amacı görülebilir. Çünkü geniş İslam coğrafyasında çok farklı ekonomik bölgeler vardı. Fıkıh kitaplarında ortaklıklarla ilgili hukukun detaylı olarak ele alınmasıyla bütün İslam coğrafyasında, aynı esaslarla çalışan ortaklık kurumu teşekkül etti.

Ortaklıkların İslam coğrafyasında hızla yayılmasında faizin bir araya getirdiği üretim faktörlerini, ona alternatif olarak ortaklıkların bir araya getirmesi olduğunu düşünebiliriz. Kredi sahipleri, verdikleri kredinin karşılığında bir gelir elde etmek isterler. Faizin geçerli olduğu durumda kredi verenler, bunun karşılığında faiz geliri elde ediyordu. Kredi alanlar ise üretim ve ticaretlerini sürdürüp büyütebilmekte, karşılığında kredi sağlayıcılarına faiz vermeyi kabul etmekteydi. İslam'ın faizi kesin olarak haram kılmasıyla kredilerin ya faizsiz karz-ı hasen olarak verilmesi ya da işletme sermayesine ortaklık hissesi olarak dahil olması gerekiyordu.

808 Tirmizi, Ahkam 17 (1352).

809 Çizakça, s. 5.

Faiz yasağı sonrasında servet sahibi kredi sağlayıcıların, faiz geliri elde edemeyecekleri için karz-ı hasenden, zarar riski nedeniyle de ortaklıktan çekinmeleri, böylece ekonomide kredi sıkıntısı nedeniyle bir daralma beklenebilir. İlk dönem için böyle bir durumun olduğunu gösterir, tüccar ve üreticinin kredi bulma sıkıntısına dair herhangi bir kanıt görünmüyor. Aksine ticaretle uğraşan ve bu yolla hatırı sayılır servet elde etmiş sahabelerin vefatları sonrasında terekelerinden borçlarının ödendiğine ve bu borçların büyük meblağlara ulaştığına şahit oluyoruz. Bu kadar büyük meblağların tüketim amacıyla alınmasının imkânsız oluşu, bunların ticarî krediler olduğunun göstergesidir. Öyleyse toplumda kredi sağlama kurumu faizsiz olarak işlemekteydi.

Öte yandan risk almaktan çekinmeyen ve serveti olan kimseler doğrudan ortaklıklar yoluyla ticarî faaliyetler içerisinde yer alıyordu. Ortaklık kültürünün olduğu bir toplumda yetişen bu insanların risk alması ve zarara katlanmayı göze alarak farklı ortaklıklar kurması normaldi. Önde gelen birçok sahabenin ortaklık yaptığı ile ilgili rivayetler de bunu desteklemektedir.

İlk dönemde, toplumun hemen her kesiminden kimselerin muhtelif şirketlerde bulunması ortaklık kurumuna güven duyulduğunun kanıtıdır. Bilhassa mudarabe ortaklığı çok sayıda sermaye sahibini kendisine çekiyordu. Kadın veya erkek, amir veya memur, bir birikimi olan kimse mudarabe yolu ile işletilmek üzere sermayesini tüccara vermekteydi. Yetimlerin malları da bu yolla işletilmekte ve zaman içerisinde eriyerek yok olmaktan korunmaktaydı. Yetimlerin mallarını mudarabe olarak işleten insanların kendi mallarını ortaklıklara dahil etmekten çekinmeyeceği aşikârdır. Bu durum

ortaklık kurumunun tesis ettiği güveni ortaya koyması bakımından önemlidir. Zira yetim malları hususunda gösterilen hassasiyet, onların mallarının güvensiz bir kuruma teslimini men ederdi. Yetim mallarının işletilmek üzere mudariblere verilmesi, ortaklığın toplum nezdinde hatırı sayılır bir yere sahip olduğunun göstergesidir.

6. SONUÇ

Arap Yarımadası'nın büyük bir bölümünün çöllerle kaplı olması, ekonominin diğer dallarına nazaran ticaretin daha bilinir olmasında belirleyici etkiye sahip oldu. Yağmurların azlığı ve uzun süren kuraklıklar, Yarımada'nın ekseriyetinde düzenli tarıma imkan vermiyordu. Tarım, Yemen örneğinde olduğu gibi yağışların diğer bölgelere oranla göreceli olarak daha düzenli olduğu kesimlerle, su kaynaklarına sahip vahalarla sınırlıydı. Tarım imkanı olan yelerde dahi yağışların düzensizliği ve kuraklıklar sonucu sıkca kıtlıklar görülebiliyordu. Bu durumda Yarımada insanı, başta gıda gibi en temel ihtiyaçları olmak üzere bir çok gereksinimini kendisine yakın bölgelerden temin etmek zorundaydı. Yarımada'nın coğrafi özelliklerinin sonucu ortaya çıkan fizik ve iklim koşulları, öncelikle bölgesel ticareti ortaya çıkardı ve geliştirdi. İslam öncesi dönemlerden itibaren yerel pazarların Yarımada'nın tamamına yayılmış olmasının ve tüm bölgeleri bir ağ gibi birbirine bağlamasının en temel nedeni çölün kıt kaynaklarıdır.

Çölün kıt kaynaklarının bölgesel ticareti harekete geçirmesinin dışında Arap Yarımadası'nın dünya üzerindeki coğrafi konumu ona başka kapıları açtı. Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki mevkii, burayı uzak mesafeler arası ticaretin önemli geçiş noktalarından biri haline getirdi. Çölleri aşmada büyük kolaylık sağlayan çölün gemileri deve kervanları, her iki dünya arasında aracılığı kolaylaştırdı.

Arap Yarımadası, uluslararası ticaretteki önemini, sadece malların transferinin yapıldığı bir yer olmasından almadı. Antik Yunan eserlerinde Mutlu Arabistan (Arabia Feliks) olarak adlandırılan bölgenin, bu trafiğe kattığı önemli miktarda mal kalemi mevcuttu. Klasik dönemde baharat ticaretinin mal kalemleri içerisine giren belli başlı ürünler doğrudan Arap Yarımadası menşeliydi. Uzak mesafeler arası ticarette Yarımada'yı vazgeçilmez kılan dış pazarlarda aranan egzotik mallarıydı. Deniz taşımacılığının mevsim rüzgârlarına bağlı olmasından ötürü Yarımada'da Kervanlarla yapılan taşımacılık, sürekli mal akışını sağlamasının yanı sıra rekabete de izin veriyordu. Bunda kervanların güzergâhları üzerinde bulunan menzillerde yaptıkları mübadelelerin nakliye maliyetleri üzerindeki olumlu etkisi de vardı. Üstelik iç bölgelerin malları da bu sayede dış pazarlara ulaştırılmaktaydı.

Ticaret, Yarımada'nın kendi içerisinde ekonomik olarak bütünleşmesini ve dış dünyayla bağlar kurmasını sağladı. Yarımadayı bir ağ gibi kuşatan yerel pazarlar her bölgeden insanın bir araya gelip ticaret yapmasına imkan tanıyordu. Uluslararası ticaret yolları üzerinde kurulan pazarlarda ve şehirlerde ise dünyanın birçok yerinden tacire rastlamak mümkündü. Arap tacirler uzak mesafeler arası ticarete katıldığı gibi yabancı tacirlerde Yarımada pazarlarında alışverişe katılmaktaydı.

Canlı ticarî hayat, İslam öncesi dönemden itibaren ticarî kurumların ortaya çıkması ve gelişmesinde etkili oldu. Ortaklık, kadim zamanlardan beri Arapların bildiği ve aralarında yaygın olarak yararlandıkları bir kurumdu. Araplar, parayı tanıyor ve alışverişlerinde kullanıyorlardı. Ticaretlerinde kredi kullanıyorlardı. İslam öncesi dönemde faiz yaygındı ve oranları yüksekti. Gelenekler, akitlerin icrasını sağlıyordu. Haram

aylar gibi kurumlar ise ticaretin güvenliğini ve sürekliliğini sağlamada yardımcı oluyordu.

Geleneksel kurumlar, İslam öncesi dönemde ticareti devam ettirmeyi sağlasa da piyasaların etkinliğini sağlamada yeterli değildi. Asimetrik bilgi söz konusuydu ve ticaret her zaman belirsizlikle karşı karşıyaydı. Haram Aylar Kurumu ve anlaşmalar, bütün Yarımada'da etkili güçlü bir yönetimin olmayışı nedeniyle güvenliği istenilen düzeyde gerçekleştiremiyordu. Hukukî birlikten söz etmek mümkün değildi. Geleneksel ticari kurumlar bazen, tüccara ekstra yük getirmekteydi. Bu durumda bir çok sorunun çözümü olan geleneğin kendisi problem oluşturabiliyor, dolayısıyla ticaretin üzerindeki belirsizliği artırıyordu.

İslam, var olan ticarî kurumları sağlıklı bir bünyeye kavuşturmakla kalmadı ticaretin neşvünema bulması için gerekli olan emniyetli ortamı ve hukukî yapıyı oluşturdu. İslam'ın, Yarımada'da yayılmasıyla ilk olarak, canlı bir ticaretin ihtiyacı olan güvenli bir ortam sağlandı. Daha Hz. Peygamber döneminde, Yarımada'nın hemen hemen tamamı İslam hakimiyeti altına girmişti. Hz. Ömer dönemine gelindiğinde ise Yarımada sınırları aşıldı. Fetih hareketinin sebebi olan savaşlar ve Hz. Ebu Bekir zamanında görülen ridde olayları gibi sınırlı bölgeleri etkileyen geçici güvenlik sorunları hariç, Yarımada'nın bütününde emniyet sağlandı. Güvenli bir ortam, ticaretin üzerinde olumlu yönde etki etti.

Ticareti etkileyen ikinci olumlu gelişme hukukî sitemle ilgiliydi. İslam, kendisinden önceki dönemin bazı geleneksel kurumlarını tanıdı. Esasen bir çok kurum, insanlığın kadimden gelen tecrübe ve birikiminin eseriydi ve ihtiyaçlarına cevap vermekteydi. Bununla birlikte bu kurumlar üzerinde bir takım düzenlemeler yaptı. İslam'ın yaptığı düzenlemelerin

ve getirdiği yasakların amacı, piyasa aksaklıklarını gidererek ticareti belirsizliklerden kurtarmak yönündeydi. Örneğin sırf piyasa başarısızlıklarından kaynaklanan asimetrik bilgi önlenmekteydi. Ticarî hükümler toplumun bütün kesimlerinin hak ve ödevlerini tam olarak belirleyerek, üretici, satıcı ve tüketici toplumun bütününü korumayı amaç edinmekteydi. Sonuçta Müslümanların egemen olduğu her yerde aynı hukuk sisteminin geçerli olmasıyla Yarımada'da ticaret ilk defa hukukî bütünlük elde etti.

Bu ilk dönemde İslam parası basma işine girişilmemiş olmakla birlikte parasal alanı kapsayan ve sonraki asırlarda önemli olacak alt yapı oluşturuldu. Ölçü ve tartıda belirlenen standartlar bunun göstergesi olarak önümüzde durmaktadır. İslam topraklarının tamamında aynı ölçü ve tartı birimlerinin kullanılması bizzat Hz. Peygamber tarafından teşvik edildi. Bu da para basılmasa bile, ticarî işlemlerde kullanılan altın ve gümüş sikkkelerin ölçüsünde bir birlik sağladı.

Hz. Peygamber devrinde, ticarî hayatı yakından ilgilendirmekle birlikte bütün bir ekonomik sistemde gerçekleşen en önemli değişiklik ise faizin harm kılınmasıdır. Faizin haram kılınması, üretimden tüketime ekonomik kurumların tamamı üzerinde ciddi etkisi olan bir hüküm oldu. Faiz yasağı, gerçekte dünyaya algısıyla ilgili önemli bir farklılıktır. Gerçi o dönemde, Yahudilik ve Hıristiyanlık inancı da faizi yasaklamaktaydı. Bununla birlikte uygulamada, en azından Arap Yarımadası'nda bu yasağın etkili olmadığı görülüyor. Yahudiler, kendi dinlerinden olmayanlardan faiz almaya izin verirken, Hıristiyanların faiz yasağını uygulamadıkları onlarla yapılan anlaşmalarda faiz alıp vermemelerini içeren maddelerin bulunması ortaya koymaktadır. Faizin haramlığı ekonominin üzerinde köklü etkiler ortaya çıkartmış olmalıdır. Ticarette faizin yasaklanmasının iki yönlü etkisinden

bahsedebiliriz. Birincisi üretim ve ticaret üzerinde ortaya çıkardığı etki, ikincisi ise tüketim üzerinde çıkardığı etkidir. Faiz, doğrudan üretim maliyetlerini etkilemektedir. Faizin olmadığı bir yerde üretilen bir malın maliyeti faizli bir ortamda üretilen bir mala göre faiz oranı ölçüsünde daha düşüktür. Faizin yasaklanması, üretimi teşvik edici, arzı artırıcı bir uygulamadır. Pazarlara girişte vergi alınmaması, üreticiyle alıcı arasındaki aracıların sayısının azaltılması gibi uygulamalarla birlikte ele alındığında piyasada mal arzını artıran önemli bir değişiklik olduğu görülmektedir. Mal arzının artırılması ve bolluğun sağlanması, hemen her ihtiyacını dışardan gören Arap Yarımadası, bilhassa da Mekke ve Medine gibi Hicaz şehirleri için çok önemliydi.

Faiz haramlığı ikinci olarak tüketim üzerinde etki oluşturmaktadır. Tüketiciler, faizsiz bir ortamda, sadece maliyetler üzerinde ortaya çıkan düşüşden yararlanmakla kalmayıp aynı zamanda faizli kredi almak zorunluluğundan kurtulmaktadırlar. Bu durumda tüketicinin, tüketim amaçlı sağlayacağı kredinin maliyeti düşmektedir. Bunun bilhassa alt gelir gruplarını koruyan bir yönü olduğunu tasavvur etmemizde bir engel bulunmuyor. Faizsiz bir ortamda alt gelir grupları, maliyetlerin düşmesi sonucu ihtiyaç mallarına daha ucuza ulaşmanın yanında, borçlanmaktan kurtularak yahut da faizin olmaması sayesinde daha ucuza borçlanmak suretiyle refahlarını artırmaktadırlar. Sonuç olarak faiz yasağının, alt gelir gruplarının lehine gelir eşitsizliğini önleyici bir yönünün bulunduğunu tasavvur edebiliriz.

İslam döneminde faizin haram kılınmış olmasına karşılık karz-ı hasen yani faizsiz olarak borç vermenin ve ortaklığın teşvik edilmesi, kredi sorununu çözmüş olmalıdır. Bilhassa ortaklık kredi sağlamanın önemli yollarından biri olarak karşımıza çıkıyor. Ortaklar, risk üstlenmekle birlikte ortaya çıkan

kârı birlikte paylaşmaktadır. Kâr güdüsü, ortaklıkların toplum içerisinde yaygınlık kazanmasında önemli bir dürtü olarak ortaya çıkmaktadır. Başta hadisler olmak üzere ilk kaynaklarda ortaklıklarla ilgili detaylı hükümler yer almıyordu. Bunda geçmiş zamanlardan beri ortaklığın Yarımada'da uygulanmasının ve kökleşmiş olmasının rolü olduğu düşünülebilir. İslam coğrafyası genişleyip farklı toplumlar İslam'a girdikçe muamelatla ilgili diğer hükümlerde olduğu gibi ortaklıklarla ilgili detaylı bilgiler fıkıh kitaplarına girdi. Fıkıh kitaplarına giren hükümlerin geneli, geleneksel olarak yapılan ortaklık sözleşmelerinde yer alan kuralların yazıya aktarılmasından ibaretti.

KAYNAKÇA

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'ani. el-Musannef. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmi, 1983.

Ak, Mahmut. İklim. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 22. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Al-Andalusi, Ebu Zakariyya Yahya bin Omer Al-Kanani. Ahkamu's-Suk. Ismail Halidi (dzl). İstanbul: İSAM, 2011.

Al-i Şeyh, Nura bnt. Abdülmelik b. İbrâhim. El-Hayatü'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye: fi'l-Medineti'l-Münevvere fî Sadri'l-İslâm. Cidde: Tihame, 1983.

Ali, Ali b. Ebî Talib Abdimenaf. Nehcü'l-Belaga. Subhi es-Salih (tsh). Kum: Dârü'l-Hicre, t.y.

Ali, Cevad. El-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1969.

Arnold, Thomas ve Alfred Guillaume. The Legacy of Islam. London: Oxford University, 1965.

Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kurey. Kitâbü'n-Nebat. Kahire: Matbaatü'l-Medeni, 1972.

Atar, Fahrettin. Fıkıh Usûlü. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.

Bâteli, Halid b. Abdülaziz. Ehadisu'l-Buyui'l-Menhiyyi anha. Riyad: Daru Kunuzu'l-İşbiliya, 2004.

Baytop, Turhan. Türkçe Bitki Adları Sözlüğü. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.

Bedevian, Armenag K. Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names. Kahire: Argus and Papazian Presses, 1936.

Bedr, Abdülbasıt. Et-Tarihü'ş-Şamil li'l-Medîneti'l-Münevvere. Medine: y.y, 1993.

Beeton. Beeton's llustrated Dictionary of Religion, Philosophy, Politics, & Law. London: Ward Lock and Co., 1885.

Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir. Kitabu'l-Cümeli min Ensabi'l-Eşraf. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996.

Belazuri, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belazüri. Ensâbü'l-eşraf. Düzenleyen İhsan Abbas (thk.). Cilt 4I. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasi'ş-Şarkiyye, 2009.

Belazuri, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir. Ensâbü'l-Eşraf . Beyrut: El-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasi'ş-Şarkiyye, 2008.

Belazuri, Ahmed b. Yahya Ebu'l-Abbas. Fütûhu'l-Büldan. Beyrut: Müessesetü'l-Mearif, 1987.

Belazuri, Ahmed b. Yahya. Fütuhu'l-Büldan (Ülkelerin Fethi). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 1987.

Bilge, Mustafa L. Aden. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C.1. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.

Bilmen, Ömer Nasuhi. Hukukı İslâmiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, t.y.

Bozkurt, Nebi, ve Mustafa Sabri Küçükaşçı. Medine. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 28. Ankara: Türkiya Diyanet Vakfı, 2003.

Bozkurt, Nebi, ve Mustafa Sabri Küçükaşçı. Mekke. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

Braudel, Fernand. II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası. Mehmet Ali Kılıçbay (çev.). Ankara: İmge Kitabevi, 1993.

Brown, William. Antiquities of The Jews Carefuly Compiled from Autentic Sources and Their Customs Illustrated from Modern Travels. Philadelphia: William W. Woodward, 1823.

Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail. Sahihü'l-Buhari. Beyrut: Daru'l-Fikr, t.y.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî. Ahkâmü'l-Kur'ân. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1985.

Cevheri, İsmail b. Hammad. Es-Sıhah Tacü'l-Luga ve Sıhahi'l-Arabiyye. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1979.

Conder, Josiah. Arabia: Comprising Its Geography, History, and Topography. Philadelphia: Thomas Wardle, 1833.

Crone, Patricia. Meccan Trade and the Rise of Islam. New Jersey: Princeton University Press, 1987.

Çizakça, Murat. İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Darkot, Besim. Kızıldeniz. İslam Ansiklopedisi. C. 6. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Dellu, Burhaneddin. Ceziretü'l-Arab Kable'l-İslam: Et-Tarihü'l-İktisadi, El-İctimai, Es-Sekafi ve's-Siyasi. Beyrut: Daru'l-Farabi, 2004.

Dımeşkî, Ebu'l-Fadl Cafer b. Ali. Kitabu'l-İşara ila Mehasini't-Ticara. y.y.: Matbaatu'l-Müeyyid, h. 1318.

Dineveri, Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend. Kitâbü'n-Nebat: el-Kısmü's-Sani mine'l-Kamusi'n-Nebati. Muhammed Hamidullah (dzl). Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale, 1973.

Diyarbekri, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan. Tarihü'l-Hamis fî Ahvâli Enfesi Nefis. Beyrut: Müessesetu Şa'ban, t.y.

Döndüren, Hamdi. Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali. İstanbul: Erkam Yayınları, 2001.

Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdi es-Sicistani. Sunenu Ebu Davud. Dimeşk: Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2009.

Ebû Ubeyd, El-Kasım b. Selam. Kitabu'l-Emval. Beyrut: Daru'ş-Şuruk, 1989.

Ebû Ya'la, İbnü'l-Ferra Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'la. El-Ahkâmü's-Sultaniyye . Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1938.

Ebu Yusuf, Yakub b. İbrâhim b. Habib el-Ensârî el-Kufi. Kitâbü'l-Âsâr. Kahire: Matbaatü'l-İstikame, 1355.

Ebü'l-Fida, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali. Takvimü'l-Büldan. Düzenleyen Mac Guckin de Reinaud. Paris: A L'imprimerie Royale, 1860.

Ebü'l-Ula, Mahmûd Taha. Cografiyyetu Şibhi Cezireti'l-Arab. Kahire: Mektebetü'l-Enclo'l-Mısriyye, 1977.

Efgani, Said. Esvaku'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm. Dımeşk: Daru'l-Fikr, 1960.

El-Bekri, Abdullah b. Abdulazaziz. Mu'cemu ma İste'ceme min Esmai'l-Biladi ve'l-Mevaid. Beyrut: Alemu'l-Kutub, t.y.

El-Bekri, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd. Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik. Kartaca: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992.

El-İstahri, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed. El-Mesalik ve'l-Memalik. Beyrut: Daru Sadr, 2004.

El-Kürdî, Necmüddin. Şer'i Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri. İbrahim Tüfekçi (çvr.). İstanbul: Buruc Yayınları, 1996.

Et-Tacir, Süleyman, ve Ebu Zeyd Hasen Sirafi. Ahbaru's-Sin ve'l-Hind. Yusuf Eş-Şaruni (dzl.). Kahire: Ed-Daru'l-Mısriyye, 2000.

Et-Tai Nebhani, Muhammed b. Halife b. Hamed b. Musa. Et-Tuhfetü'n-Nebhaniyye fî Tarihi'l-Cezireti'l-Arabiyye. Beyrut: Dâru İhyai'l-Ulum, 1986.

Ezraki, Ebü'l-Velid Muhammed b. Abdullah. Ahbâru Mekke ve ma Cae fiha mine'l-Asar. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1979.

Fasi, Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali. Şifaü'l-Garam bi-Ahbari'l-Beledi'l-Haram. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Forster, Charles. The Historical Geography of Arabia or The Patriarchal Evidences of Revealed Religion. Londra: Duncan and Malcolm, 1844.

Gamidi, Abdülaziz Sakar. Mekketü'l-Mükerreme fî Şezerati'z-Zeheb li'l-Gazavi. y.y: Nadi Mekke es-Sekafi el-Edebi, 1984.

Gauthier-Pilters, Hilde ve Anne Innis Dagg. The Camel: Its Evolution, Ecology, Behaivior and Relationship to Man. Chicago: The University of Chicago Press, 1981.

Genç, Mehmet. Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.

Guneym, Abdullah Yusuf. Ekalimü'l-Cezireti'l-Arabiyye. Kuveyt: Camiatü'l-Kuveyt, 1981.

Gwinn, Robert P. (Ed.). The New Encyclopaedia Britannica: Micropaedia: Ready Reference. Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1990.

Hamidullah, Muhammed. İslam Peygamberi. Salih Tuğ (çev.). İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1990.

Hançerlioğlu, Orhan. Ekonomi Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981.

Hasan, Ahmed. Evrakü'n-Nakdiyye fî'l-İktisadiyye el-İslâmiyye. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1999.

Hemdanî, İbnü'l-Haik Hasan b. Ahmed b. Ya'kub. Sıfatu Cezireti'l-Arab. Riyad: Dârü'l-Yemame, 1977.

Herodotus. The History of Herodotus. London: J. M. Dent & Sons Ltd., 1933.

Heyd, W. Yakın Doğu Ticaret Tarihi. Enver Ziya Karal (çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Hitti, Philip K. Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi. Salih Tuğ (çev.). İstanbul: İfav, 2011.

Holm, Donald August. Arabian Desert. Encyclopaedia Britannica, in 30 Volumes Macropaedia, knowledge in depth. C. 1. Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1979.

Hourani, George Fadlo. El-Arab ve'l-Milaha fi'l-Muhiti'l-Hindi. Kahire: Mektebetü'l-Enclolu'l-Mısriyye, t.y.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. El-İstiab fî Ma'rifeti'l-Ashab. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1996.

İbn Battuta, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah. Rihletu İbn Battuta. Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed. Rihletu İbn Cübeyr. Beyrut: Daru Sâdır, 1964.

İbn Ebu Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. El-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Asar. Beyrut: Dârü't-Tac, 1989.

İbn Habib, Muhammed b. Habib b. Ümeyye Bağdadi Haşimi. El-Muhabber. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1942.

İbn Hacer el-Askalani, Ahmed b. Ali. El-İsabe fi Temyizi's-Sahabe. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012.

—. El-Metâlibü'l-Âliye bi-Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye. Kuveyt: El-Matbaatü'l-Mısriyye, t.y.

—. Fethu'l-Bari bi-Şerhi Sahihi'l-İmam Ebi Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhari. Kahire: Daru'r-Reyyan li't-Turas, 1986.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. Mukaddime. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995.

—. Mukaddime. Derviş el-Cüveydi (dzl). Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1996.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdi. Kitab Sureti'l-Arz. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayyâh, 1996.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik. Es-Siratu'n-Nebeviyye. Daru's-Sahabeti li't-Turas, 1995.

İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah. el-Mesalik ve'l-Memalik. Leiden: E. J. Brill, 1967.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. İ'lâmü'l-Muvakkiin an Rabbi'l-Alemin . Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabi, 1998.

—. Zadü'l- Me'ad fi Hedyi Hayri'l-İbad. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1998.

İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. El-Bidâye ve'n-Nihaye. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1981.

—. Es-Siratü'n-Nebeviyye. Düzenleyen Mustafa Abdulvahid (thk.). Beyrut: Daru'l-Marife, 1976.

—. Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim. Dımeşk: Mektebetu Daru'l-Fîha', 1998.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisi. El Mugni. Cilt 6. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1999.

ibn Kudame, Muvaffakuddîn Muhammed Abdullah b. Ahmed, ve Ebu'l-Kasım Ömer ibnü'l-Hiseyn b. Abdullah. El-Mugni. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1984.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. Kitâbü'l-Enva' fî Mevasimi'l-Arab. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1978.

—. Uyunü'l-Ahbar. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini. Sünen-i İbn Mace Tercemesi ve Şerhi. Haydar Hatipoğlu (çev.). İstanbul: Kahraman Yayınları, 1983.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubi. Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesıd. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1985.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni'. Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abide Nemeri. Tarihü'l-Medîneti'l-Münevvere (Ahbarü'l-Medineti'l-Münevvere). Cidde: Dârü'l-İsfahani, 1973.

İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe: İyiliği Emretmek Kötülükten Alıkoymak. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.

İbn Zencuye, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Ezdi. Kitabü'l-Emval. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslâmiyye, 1986.

İbnu Abdulhakem, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah. Futuhu Mısır ve'l-Mağrib. Kahire: Şeriketu'l-Emel li't-Tabaa' ve'n-Neşr, t.y.

İbnü'l-Cevzi, Cemaleddin Ebu'l-Ferec. Târîhu Ömer b. el-Hattab. Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1985.

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. El-Kamil fi't-Tarih. Beyrut: Dâru Sadır; Dâru Beyrut, 1965.

İbnü'l-Fakih, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani. Kitâbü'l-Büldan. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.

İbrahim eş-Şerif, Ahmed. Mekke ve'l-Medîne fi'l-Cahiliyye ve Ahdü'r-Resul. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arab, 1985.

İbrahim, Hakkı İsmail. Esvakü'l-Arabi't-Ticariyye fî Şibhi'l-Cezireti'l-Arabiyye. Amman: Dârü'l-Fikr, 2002.

İdrisi, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah. Kitabu Nüzheti'l-Müştak fî İhtiraki'l-Afak. Kahire: Mektebetu's-Sakafeti'd-Diniyye, 2002.

«Incense.» The New Encyclopaedia Britannica: Micropaedia içinde, Robert P. Gwinn (Ed.). Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1990.

İsfahani, el-Hasan b. Abdullah. Biladü'l-Arab. Riyad: Dârü'l-Yemame, 1968.

İsfehani, Ragıb. Müfredatu Elfazi'l-Kur'ân. Dımeşk: Daru'l-Kalem, 2009.

Kahtani, Said b. Abdullah b. Benih. Ticaretü'l-CeziretÎ'l-Arabiyye: Hilâli'l-Karni's-Salis ve'r-Rabi li'l-Hicri et-Ta'si ve'l-Aşer li'l-Miladi. Riyad: Dâretü'l-Melik Abdülaziz, h. 1424.

Kallek, Cengiz. Asr-ı Saadet'te Yönetim Piyasa İlişkisi. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

—. «Asrı-ı Saadet'te Devlet ve Piyasa İlişkisi.» Vecdi Akyüz (Ed.). Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam. İstanbul: Beyan Yayınları, 2006.

—. Sak. TDV İslam Ansiklopedisi. C. 35. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

Kastallani, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed. İrşadü's-Sari li-Şerhi Sahihi'l-Buhari. Beyrut: Dâru İhyaü'l-Türasi'l-Arabi, t.y.

Katip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. Kitab-ı Cihannüma li-Katib Çelebi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.

Kettânî, Muhammed Abdülhay. Hz. Peygamberin Yönetimi. Ahmet Özel (çev.). İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. El-Camiu li Ahkami'l-Kur'an. Kahire: El-Mektebetü't-Tevfikiyye, t.y.

Kuyucaklızade, Atıf Bey. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavaid-i Külliye Şerhi. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327.

Makdisi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. Ahsenü't-Tekasim fî Ma'rifeti'l-Ekalim. Leiden: E. J. Brill, 1906.

Makrizi, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir. İmtaü'l-Esmâ' bima li'n-Nebi mine'l-Ahvâl ve'l-Emval ve'l-Hafede ve'l-Metâ'. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.

—. Şüzurü'l-Ukud fi Zikri'n-Nukud: Texts and Studies. Düzenleyen Fuat Sezgin. Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 2003.

—. Eski ve İslami Paralar. Çeviren İbrahim Hakkı Konyalı. İstanbul: Gavsi Ozansoy Basımevi, 1946.

Malik, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri Malik b. Enes. el-Muvatta'. Dubai: Mektebetü'l-Furkan, 2003.

Mares, A. Michael. Encyclopedia of Deserts. Oklahoma: University of Oklahoma, 1999.

Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammad b. Habib. el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilayatü'd-Diniyye. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyya, 1985.

Mehran, Muhammed Beyyumi. Dirasat fî tarihi'l-Arabi'l-kadim. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1980.

Merzuki, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan. Kitâb al-Azmina wa-l-Amkina II. Frankfurt: Institute for the History of Arabic, 2001.

Mes'udi, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. Et-Tenbih ve'l-İşraf. Beyrut: Dâr ve Mektebeti'l-Hilâl, 1981.

—. Murucü'z-Zeheb ve Maadinü'l-Cevher. Cilt 1-2. Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1964.

Miller, J. Innes. The Spice Trade of the Roman Empire. London: Oxford University Press, 1969.

Moreno, Joseph. Viaje a Constantinopla en el año de 1784. Madrid: Imprenta Real, 1790.

Musa, Muhammed Mütevelli. «İklimu Şibhi'l-Cezireti'l-Arabiyye.» Abdülfettah Muhammed Vehibe, Asem Abdülhafız Ahmed Asem, Süleyman İbn Zufeyda, Abdullah İbn Ahmed Halef, Abdullah İbn Salih er-Rakibe ve Abdullah İbn Nasır Velia (Ed.). El-Mevsuatü'l-Cografiyye li'l-Alemi'l-İslâmî: İklimü'ş-Şibhi'l-Cezireti'l-Arabiyye. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, H. 1419.

Mübarek, Ali Paşa. el-Mizan fi'l-Akyise ve'l-Evzan. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, t.y.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi b. el-Haccac. Sahihu Müslim: el-Müsnedü's-Sahih el-muhtasar mine's-sünen bi-nakli'l-adl ani'l-adli ila Resulillah s.a.v. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2003.

Nakşibendi, Nasır Mahmud ve Muhab Derviş Bekri. Ed-Dirhemü'l-Ümeviyyi'l-Muarrab. Bağdat: Vizaretü'l-İ'lam, 1974.

Nakşibendi, Nasır Seyyid Mahmud. Ed-Dirhemü'l-İslamiyyu'l-Madrubu ale't-Tırazi's-Sasani. Dımeşk: Darü'l-Vesaik, 2005.

Nâsır-ı Husrev, Ebû Muin Nâsır b. Hüsrev b. Harif. Sefernâme. İstanbul: MEB Yayınları, 1994.

Nesai, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. Sünen,'n-Nesai. Amman: Beytü'l-Efkâri'l-Düveliyye, t.y.

Nüveyri, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed. Nihayetü'l-Ereb fî Fünuni'l-Edeb. Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, t.y.

O'Leary, De Lacy. History of Arabia before Muhammed. Lahor: Alliance Publishers, 1989.

Orman, Sabri. İktisat, Tarih ve Toplum. İstanbul: Küre Yayınları, 2010.

—. İktisat, Tarih ve Toplum. İstanbul: Küre Yayınları, 2001.

Ortaylı, İlber. «Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme.» Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 28, no. 1 (1973): 181-190.

Osman, Şevki Abdulkavi. Ticaretü'l-Muhiti'l-Hindi fi'l-Asri's-Siyadeti'l-İslâmiyye (41-904/661-1498). Safât: el-Meclisü'l-Vatani li's-Sekâfe ve'l-Fünun ve'l-Edeb, 1990.

Özel, Mustafa. «İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi.» İktisat Risaleleri. Mustafa Özel (hzl.). İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Özey, Ramazan. Dünya ve Ülkeler Coğrafyası. İstanbul: Aktif Yayınevi, 2001.

Persson, Karl Gunnar. An Economic History of Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Peters, Francis E. Mecca: a Literary History of the Muslim Holy Land. Princeton: Princeton University, 1994.

Rana, İrfan Mahmud. Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985.

Raveh el-Mekki, Abdülfettah b. Hüseyin. Cedavilu Tarihi Ümerai'l-Beledi'l-Haram: Mekketü'l-Mükerreme Asri'n-Nebi (s.a.v.) Hatta Asrıne'l-Hazır 1419h-1999m Muazzezeti bi'l-Harait ve's-Suver. Mekke: y.y, 1999.

Roll, Bric. «Klasik İktisat ve Adam Smith.» İktisat Risaleleri Mustafa Özel (hzl.). İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Roux, Georges. Ancient Iraq. New York: Penguin Books, 1977.

Sahnun, Abdüsselam b. Saîd Tenuhi. El-Müdevvenetü'l-Kübra. Beyrut: Dâru Sadır, 1905.

Semhudi, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Abdullah b. Ahmed. Vefaü'l-Vefa bi Ahbari Dari'l-Mustafa. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2001.

Serahsi, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. Mebsut. Mustafa Cevat (Ed.) Akşit. İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008.

Simon, Robert. Meccan Trade and Islam Problems of Origen and Structure. Budapeşte: Akedemiai Kiado, 1989.

Sirafi, Ebû Saîd Hasan b. Abdullah el-Merzübani. Rihletü's-Siraf. Abdullah Habeşi (dzl.). Abudabi: el-Mecmaü's-Sekafî, 1999.

Smith, Adam. Ulusların Zenginliği. İstanbul: Alan Yayıncılık, 2004.

Suyuti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. Tarihu'l-Hulefa. Beyrut: Daru'l-Minhac Li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2013.

Şafii, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris. El-Umm. Amman: Beytü'l-Efkari'd-Düveliyye, t.y.

Şahin Utku, Nihal. Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir-. İstanbul: Klasik, 2012.

Şa'rani, Ebü'l-Mevahib Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali. Keşfü'l-Gumme an Cemii'l-Ümme. Dımeşk: Darü't-Takva, 2008.

Şatibi, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnati. El Muvâfakât: İslami ilimler metodolojisi. Mehmet Erdoğan (çev.). İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.

Şerari, Nayif b. Ali Süneyd. Dumetü'l-Cendel: Munzu Zuhurü'l-İslâmHhatta Nihayeti'd-Devleti'l-Ümeviyye Dirase Tarihiyye Hadariyye. Riyad: Dâretü'l-Melik Abdülaziz, 2005.

Şevkani, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed. Neylü'l-Evtar Şerhu Münteka'l-Ahbar. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1971.

Şeybani, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen b. Ferkad. el-Asl. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012.

—. İslâm İktisadında Helâl Kazanç. Çeviren Mustafa Baktır. İstanbul: Seha Neşriyat, 1993.

Şirbini, Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed Kahiri Şafii. Mugni'l-muhtac ila ma'rifeti meani elfazi'l-Minhac . y.y.: Dârü'l-Fikr, t.y.

Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. Tarihü't-Taberi: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk. Beyrut: Dâru Süveydan, 1967.

—. Tefsirü't-Taberi. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.

Teymiye, İbn. Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe. İstanbul: İnsan yayınları, 1989.

Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevra. Camiu't- Tirmizî. Amman: Beytü'l-Efkâri'l-Düveliyye, y.y.

Udovitch, Abraham L. «Commercial Techniques in Early Medieval Islamic Trade.» D. S. Richards (Ed.). Islam and the Trade of Asia. Oxford: Bruno Cassirer (Publishers) Ltd., 1970.

—. Partnership and Profit in Medieval Islam. Princeton: Princeton University, 1970.

Vakıdi, Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Eslemi. Kitabu'l-Megazi. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984.

—. Futuhu'ş-Şam. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.

—. Megaziyyu Resûlullah. Kahire: Matbaatu's-Seade, 1948.

Ya'kubi, Ahmed b. Ebî Ya'kub İshak b. Cafer b. Vehb. El-Buldan. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

—. Tarih-i Ya'kubi. Beyrut: Şeriketu'l-A'lami li'i-Matbuat, 2010.

Yakut el-Hamevi, Ebû Abdullah Şihabeddin Yakut b. Abdullah. Kitâbu Mu'cemi'l-Büldan. Fuat Sezgin (Ed.). Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994.

—. Mu'cemu'l-Buldan. Beyrut: Daru's-Sadr, 1977.

Yasin, Necman. Et-Tanzimatü'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Medîne: fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicri. Dımeşk: Vizaretü's-Sekâfe, 2004.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. Hak Dîni Kur'an Dili. İstanbul: Çelik-Şura, t.y.

Yılmaz, Şiir, et al. İktisat Terimleri Sözlüğü. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, 2011.

Zebidi, Muhammed Murtaza el-Hüseyni. Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs. Kuveyt: Matbaatu Hukümeti'l-Kuveyt, 1965.

Arap Yarımadası, eski devirlerden itibaren Doğu ve Batı arasındaki ticarî trafikte aracı olma özelliğiyle ve sahip olduğu egzotik ürünlerin ticaretiyle gündeme gelmiştir. İslam öncesi devirlerden itibaren ticaret, Yarımada insanının önemli uğraşısı olmuş, İslam döneminde de bu durum devam etmiştir.

Bu kitapta, Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde Arap Yarımadası'nda ticaret konusu ele alınmaktadır. Kitap, coğrafya ve ekonomiler arasında bariz bir ilişki olduğu düşüncesinden yola çıkmaktadır. Dolayısıyla fizikî koşulların ve iklim şartlarının ekonomik faaliyet türleri üzerinde etkili olduğunu savunmaktadır. Kitapta ele alınan ikinci düşünce ise kurumların ekonomilere etkisidir. Coğrafî koşullar kadar kurumların da iktisadî faaliyetler üzerinde etkili olduğu kabul edilmektedir. Coğrafyanın, Arap Yarımadası'nda ticaretin gelişmesinde rolünü açıklamak amacıyla, "Hint Okyanusu ve Akdeniz Arasında Arap Yarımadası" bölümünde Yarımada'nın coğrafî özellikleri ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemi, birçok bakımdan öncesinden bir kopuş ve yeni bir başlangıç olması bakımından dikkat çekicidir. "Ticaretin Dinî, İktisadî ve Sosyal Boyutları" başlığı altında, İslam öncesi ile İslam döneminde ticaret algısı üzerinde ortaya çıkan değişim sorgulanmaktadır. İslam'ın insan ve dünya algısı ve buna bağlı olarak iktisadî hayata bakışı öncelikli olarak değerlendirilmekte ardından iktisadî bir faaliyet olarak ticaretin diğer faaliyetler içerisindeki yeri incelenmektedir.

Kurumlar üzerinde durulmadan önce fiili olarak ticaretin nasıl gerçekleştiği "Ticaret, Yollar ve Taşımacılık" bölümünde incelenmektedir. Son bölümde ise para, faiz, kredi ve ortaklık kurumları üzerinde durulmaktadır. "Para, Faiz, Kredi ve Ortaklıklar" başlığı altında, İslam öncesi dönemle karşılaştırmalar yapılarak kurumsal değişim ortaya konulmakta ve kurumların ticaretin etkinliği üzerindeki rolü ele alınmaktadır.

beka
/bekayayincilik
9 786054 997664